

શિવાજીની સુરતની લૂટ

(ઐતિહાસિક વાર્તા)

લખનાર

હરજીરામ સૂર્યરામ દેશાણી

પ્રકાશક

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાતી કવિશ્રિષ્ટિ વિભાગ

અનુક્રમાંક ૧૪૪૧૦

વર્ગિક

પુસ્તકના નામ શિવાજીની સુસ્તની હુંદ

વિભાગ ૭ - ૩

શિવાજીની સુરતની લૂટ

(ઐતિહાસિક વાર્તા)

લખનાર

ઈન્દ્રિયારામ સૂર્યરામ દેશાઈ

“ગુજરાતી”ના અધિપતિ; અને “ગુજરાતી” પ્રેસના સ્થાપક.

“અન્દ્રકાન્ત,” “હિન્દ અને બ્રિટાનિયા,” “દિલ્હીપર હલ્લો,”

“ગંગા એક ગુર્જર વાર્તા,” પંચદશી પર “અન્દ્રકાન્ત
વિવરણ” વગેરેના લેખક.

સુધારેલી ચોથી આવૃત્તિ

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ-એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧.

ઇ. સ. ૧૯૨૮.

વિ. સં. ૧૯૮૫.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ-એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
રામદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

(સર્વ હક્કો પ્રકાશકોએ સ્વાધીન રાખ્યા છે)

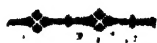
મુદ્રક અને પ્રકાશક: નટવરલાલ ઈન્દિરામ દેસાઈ. બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રાપ્તિસ્થાન: “ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ-એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ઈશ્વારામ સૂર્યરામ દેશાઈની લખેલી ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં આ પહેલું પુસ્તક છે. તે તેમણે ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૮ માં “આર્ય જ્ઞાનવર્ધક” નામના માસિક પત્રમાં કટકે કટકે છપાવી હતી, અને તેમની લખેલી “ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા”માં એક આડકથા તરીકે ગુંથાયેલી હતી. વિશેષ હકીકત માટે પ્રસ્તુત વાર્તાની ચોથી આવૃત્તિમાં છાપેલું પ્રકાશકનું નિવેદનપત્ર અને ખાસ કરીને તેમાં આપેલી અન્યકર્તાની “ક્ષમા ચાચના” જોવાની વિનંતિ છે. અમે આ બંને પુસ્તકો ખાસ કરીને છુટાં પાઞ્યાં છે, તેનું કારણ આ બંને નવલકથાઓ વાંચનાર સહજ સમજી શકશે.

અમે આ નવીન ચતુર્થાવૃત્તિમાં મુખ્ય ફેરફાર કર્યો નથી, પણ માત્ર પરિશિષ્ટમાં સુરતની તે સમયની ઐતિહાસિક હકીકત એકત્ર કરીને છાપી છે. તે ઉપરથી ઐતિહાસિક હકીકતમાં અન્યકારે, વાર્તામાં રસની ઝમાવટ માટે કેટલો અને કેવો ફેરફાર કર્યો છે, અને કેટલો અંશે તે યોગ્ય છે તેની તુલના કરવાનું બની આવે તેમ છે. આખી વાર્તાની ગુંથણીમાં રમાનું પાત્ર અર્ધ અણખિલ્યું રહી જાય છે. તે વિષે અન્યકાર વિદ્યમાન હતા ત્યારે કેટલુંક લખવાનું કહેતા હતા, અને એ રીતે વાર્તાનું પુર વિશેષ રસીક બનાવવાની ઈચ્છા રાખતા હતા, પણ અકાળે તેમનો દેહ વિલય થવાથી આ વાર્તાની વિશેષ ખિલવટ અને “ટીપુ સુલ્તાન” નામની અર્ધી રહેલી વાર્તા પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ, એ માટે અફસોસ થાય છે.

ટીપુ સુલ્તાનની વાર્તા તેમણે આંકેલી રેખા અને પ્રકરણ વિભાજ ઉપરથી સમયાનુકૂળતા અને ઈશ્વરની કૃપા થતાં અમે ભવિષ્યમાં પૂર્ણ કરવા ઈચ્છા રાખીએ છીએ.

અન્યકારની જન્મભૂમિ સુરત હતી, અને બાલ્ય તથા કીમારની અવસ્થા ત્યાં આગળ જ ગુજરી હતી, તેથી તેનાં સ્મરણાવશેષ તેમના હૃદયપટ ઉપર દંગીબર રહેલાં; અને સુરત માટે અભિમાન, પક્ષપાત અને પ્રેમ વિશેષ હતા, જે આ બે વાર્તામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે આ બંને નવલકથાઓ ધણા જ ઉમંગથી લખી હતી, તેથી સ્વદેશાભિમાન દર્શાવવામાં અને હૃદયસ્પર્શક અને બોધયુક્ત વર્ણન શૈલી વગેરેમાં જોશ અને પ્રેમ સારાં દેખાય છે. તેમના સમકાલીન લેખકોએ આ વાર્તા પુષ્કળ વખાણી હતી, અને તેની બાપાશૈલી માટે પ્રેફેસર રા. શાપુરજી કાવસજી હોડીવાળા, બી. એ. એમણે પોતાના નિબંધમાં પણ તેના ઉતારા લીધા છે.

મૂળ અન્યકારની આ નવલકથાની નવીન આવૃત્તિ આજે ગુજરાતી પ્રજા આગળ રજૂ કરતાં અમને હર્ષ થાય છે, અને તે શિષ્ટસાહિત્યમાં ગણાઈ પૂર્વની માફક લોકપ્રિય થશે એવી આશા છે.

પુસ્તક છપાઈને ઘણો વખત થયાં તૈયાર થઈ ગયું હતું, પણ ચિત્રો દાખલ કરવાના લોભથી મોડું પ્રકટ થાય છે, તે માટે રસીકો પ્રત્યે ક્ષમા યાચના છે.

દશેરા-૧૯૮૪

મુંબઈ.

}

નટવરલાલ ઇન્દિયારામ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

—:૦:—

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	શાહ આત્મારામ જૂખણુ તે કોણુ?	૧
૨ હું	ઇતિહાસ	૫
૩ હું	બહિરજી અને બેરાગી	૧૧
૪ હું	મોઝરાનો બહાર	૨૦
૫ મું	મહિમવરીનો યત્ન	૩૧
૬ હું	બેરાગી	૩૬
૭ મું	ઘેરો	૪૮
૮ મું	શહેરમાં ચાલેલી લટકાટ	૬૮
૯ મું	કિલ્લાની મંડળી... ..	૭૭
૧૦ મું	રાત માતાકા પેટ	૮૩
૧૧ મું	ખ્યારની વૃદ્ધિ	૯૨
૧૨ મું	દુમાલનું મેદાન	૧૦૧
૧૩ મું	મહારાજ શિવાજીની મોટી કચેરી... ..	૧૧૧
૧૪ મું	દ્વંદ્વયુદ્ધની માગણી	૧૨૧
૧૫ મું	શત્રુની છાવણીમાં શત્રુથી બચાવ	૧૩૦
૧૬ મું	લશ્કરની હાલત	૧૩૮
૧૭ મું	રમા ને મોતીનો સમાગમ	૧૪૬
૧૮ મું	મારવું કે મરવું !	૧૫૪
૧૯ મું	દ્વંદ્વયુદ્ધ	૧૬૧
૨૦ મું	કટાકટી-પરાક્રમ	૧૭૦
૨૧ મું	સુરતની સુરત !	૧૭૬
૨૨ મું	અપાઝખી... ..	૧૮૧
૨૩ મું	“અક્ષાહ અઠખર” અને “જય બવાની”	૧૯૦
૨૪ મું	બેવડો દુમલો-મલિનું પકડું-શિવાજીનું પાકું હાથું	૧૯૬
૨૫ મું	બાદશાહી દરબાર	૨૦૫
૨૬ મું	પરિશિષ્ટ ઐતિહાસિક વિષય	૨૧૪

સ્વ. સાક્ષર-ઈશ્વરારામ સૂર્યરામ દેશાઈ કૃત પુસ્તકો

અન્દકાન્ત ભાગ ૧ લો

પ્રથમ પ્રવાહ—પુરૂષાર્થ

દ્વિતીય પ્રવાહ—ચૈતન્ય

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

અન્દકાન્ત ભાગ ૨ જો

તૃતીય પ્રવાહ—અચ્યુત પદારોહણ

કિંમત રૂ. ૪-૮-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

અન્દકાન્ત ભાગ ૩ જો

ચતુર્થ પ્રવાહ—હિમગિરિની પર્ણકુટી

કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડીંગ,—એલપ્રીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ. ૧

સ્વ. સાક્ષર-ધ્વજીરામ સૂર્યરામ દેશાઈ કૃત પુસ્તકો

પંચદશી-ચન્દ્રકાન્ત વિવરણ સહિત

(૧) ઉત્થાનિકા, (૨) મૂળ શ્લોક, (૩) શબ્દાર્થ અને
(૪) તેની નીચે વિસ્તારવાળું, દૃષ્ટાંતોથી ખીચો-

ખીચ સરળ ચન્દ્રકાન્ત વિવરણ

સુપરરોયલ ઓકટેવો પૃષ્ઠ સંખ્યા-૫૩૮+૨૬=૫૬૪.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૧-૦

વાલ્મીકિ રામાયણ

શ્લોકેશ્લોકનું સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

ત્રીસ—(૩૦)—ઉપરાંત ચિત્રો

કિંમત રૂ. ૮-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૧-૪-૦

શુકનીતિ-મૂળ શ્લોક સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

વિદુરનીતિ—ગુજરાતી ભાષાંતર

કિંમત રૂ. ૦-૬-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડીંગ,—એલફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ. ૧

સ્વ. સાક્ષર-ધન્યારામ સૂર્યરામ દેશાઈ કૃત પુસ્તકો

હિન્દ અને બ્રિટાનીયા

અને

રાજભક્તિ વાંઘણુ (ભાણુ)

અસલ પ્રત

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

અરેબિયન નાઈટ્સ

કિંમત રૂ. ૧૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૨-૧-૦

ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૬-૦

શિવાઈની સુરતની લૂટ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૪-૦

દિલ્હીપર હલ્લો

અથવા

ભરતખંડના પરવશપણાનો પ્રારંભ

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૬-૦

સવિતા સુંદરી

અથવા

ધરડા વરના ફળેતો

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સામુન પ્રિન્ટીંગ, —એલફ્રીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ. ૧

શિવાજીની સુરતની લૂટ

પ્રકરણ ૧ લું

શાહ આત્મારામ ભૂખણુ તે કોણુ ?

નું પ્રકરણ શરુ કરીએ તે પહેલાં, હવે મોહનચંદ્રના* કુળનો ઇતિહાસ વાંચનારને જણાવવો જોઈએ. માણસની મોટાઇ કેટલેક દરજ્જે તેના કુળપરંપરાના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ધણા દાખલા એવા જોવામાં આવ્યા છે કે, ઉમદા અમીરી ગુણ ધરાવનારા અને બુદ્ધિના ચળકાટવાળા વીરપુરુષો ધણે કાળે-ત્રણસે વર્ષે પણ એક જ કુળમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. મોહનચંદ્રનું કુળ આ જ પ્રમાણેનું હતું. તેઓ જગતમાં સાખ ને આંટ માટે જાણીતા થયલા આત્મારામ ભૂખણુના કુળના હતા.

સત્તરમી સદીની શરુઆતમાં, પશ્ચિમના પરાક્રમી પુરુષોએ આ દેશમાં વેપાર નિમિત્તે આવવા માંડ્યું. તેણે સુરતને પોતાનું મુખ્ય સ્થળ કરી એવી તો સારી સ્થિતિમાં આણ્યું કે, હજી સૂધી તેની તરફ ધણા વિદ્વાન ને

---

* આ મોહનચંદ્ર, ગ્રન્થકર્તાની “ગંગા ગૂર્જર વાર્તા”નું પાત્ર છે. પ્રસ્તુત વાર્તા છુટી છપાઈ છે, એટલે અનુસંધાન જોવાની ઇચ્છા રાખનારે તેનાં પહેલાં ત્રણ પ્રકરણો વાંચી જોવા વિનંતિ છે. પ્રકટ કર્તા.

શોધક નરો ધણા માનથી જોય છે. સુરતમાં ધણા ધણા પ્રકારના વેપાર ધંધા એ સમયે ચાલતા હતા. તે અરસામાં સરાફી પેઢીઓ ધણીક સ્થપાઈ હતી; ધણી ધીકતી હતી. અંગ્રેજોને માલ મત્તા આપવામાં વૈશ્ય ન્યાતના એક આત્મારામે, ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં આગળ પડી પ્રથમ સારી આંટ મેળવી. એ વખતે અંગ્રેજોને ખાનદાન ને કુળવાન નરો ઉપર ધણો લાવ હતો. કેટલાક અંગ્રેજો, જેઓ હલકા ને નોકરી માટે ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સાથે આવેલા, તેઓ જે લુચ્ચાઈ દોંગાઈથી અને લાંચ રુશવતથી નાણાં મેળવતા અને તે પોતાની પાસે રાખે તો પ્રસંગ પડે પકડાઈ જાય, એ લાયથી આ સરાફી પેઢીમાં જમે કરાવતા, ને જ્યારે વિલાયત જતા, સારે કેટલીક રકમ બક્ષિન્દા આપી, નાણાં લઈ પોતાને દેશ સિધારતા હતા. વંશપરંપરાથી અને સાફ દાનતના હોવાથી, અંગ્રેજોમાં પ્રથમ આત્મારામની સાખ ધણી વધી. એ પેઢી પડી ભાંગી સાં સૂધી તેની સાખ તેવી જ હતી. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે બાકસને અજીરે લડાઈ થતી હતી. તે લડાઈમાં ધણા અંગ્રેજો મરણ પામતા અને તેમનાં ધણાં નાણાં આત્મારામ બૂખણુની પેઢીમાં જમે રહેતાં હતાં; અને કેટલાંક વર્ષ સૂધી કાઈ પણ વાલીવારસ તે નાણાં લેવાને આવતો નહિ, પણ સો વર્ષે તે નાણાં લેવાને તેનો કાઈ વારસ આવે તો તેને દોકડે પૈક હીસાબ ફરીને એ જ પેઢી નાણાં આપવામાં આખા હિંદુસ્તાનમાં પંકાઈ હતી. લોકોમાં સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે, “રળતાં તો રોટલો મળે, ઉંચો નીચો હાથ પડે તો જ પોટલો દેખે!” પણ આત્મારામ બૂખણુની બાબતમાં એથી ઉલટું જ બન્યું હતું. તેઓએ તો જાતિશ્રમ, પ્રમાણિકપણું, સાહુકારી આંટથી પોતાનો દહાડો ફેરવી નાંખ્યો હતો.

દહાડે દહાડે આત્મારામ બૂખણુની પેઢી ધણી પંકાતી ગઈ. તેનો પૈસો સુમાર વગરનો કહેવાતો ગયો. અંગ્રેજ લોકોનું જોષને ફ્રેન્ચોએ પણ પોતાનો સરાફ કરવાને તેને માંગણી કીધી. પણ બંનો જગોએ

પોતાથી પહોંચી વળાશે નહિ, એ બચે તે આગળ પડતાં અટક્યો. એમ કહેવાય છે કે આત્મારામના એક દીકરા દુર્લભદાસને કેટલીક લાંચ ફ્રેન્ચોએ આપી ને અંગ્રેજ તરફથી ખસીને પોતા તરફ લેવાને ધણું કર્યું, અને ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં અંગ્રેજોની આંટ જતી હતી, ત્યારે તેમને નાણાં ન ધીરવાને સમજાવ્યા છતાં, વગર વ્યાજે એક માસ સૂધી એક લાખની રકમ આત્મારામ ભૂખણુની પેઠીએ કંપનીને ધીરી હતી, એમ દંતકથા છે. અંગ્રેજની ફાટીપર તો લોકો તગાદો કરતા એકા હતા અને જો એક દિવસ નાણાં મોડાં મળ્યાં હોત તો, અંગ્રેજોની ફાટીની રેવડી દાણાદાણુ થાત અને આજે તેઓ કાણુ જાણુ કર્યા અટવાઇ ગયા હોત.

આ ધીરધારથી અંગ્રેજોમાં એ પેઠીનું માન વધ્યું અને તે વખતના ફાટીના ઉપરી કર્નલ સિમસને વિભાગત લખી વાળ્યું; જેથી કંપનીના ડીરેક્ટરોએ એ પેઠીને માટે બે સુનાના પોપટ બક્ષિસ મોકલાવ્યા, અને ઉપકારનો પત્ર લખ્યો.

આત્મારામનો કાળ ઇ. સ. ૧૬૫૬માં થયો. તે પેઠીપર, વંશમાં જે વડો હતો તે બેઠો. તેની રીતભાત જોઇએ તેવી રૂઢી ન હતી. તેણે પોતાના ખાનદાનની આબરુની દરકાર ધણી થોડી રાખવા માંડી અને સુરતના હાકેમનો ગુસ્સો કંઇક કારણસર પોતા ઉપર ખેંચી લીધો. હાકેમે ગુસ્સામાં એકદમ તેને પકડી લાવવાનો હુકમ કરીધો. સાયંકાળના છ કલાકનો અમલ હશે, તેટલામાં નવાખના કેટલાક માણસો તેના ઘરની આસપાસ ફરી વળ્યા. ગમે તેવો હોશિયાર છતાં જાતે વાણિયાભાઇ, તેથી બીકણુ બિલાડી માફક છાપરે છાપરે કુદીને એક પાડોશીના ઘરમાં જઇને સંતાઈ બેઠો. બેરાં છોકરાંઓ ઘરમાં તો એટલાં ગભરાયાં કે કાંઈથી બોલાય સરખું નહિ. પણ દુર્લભદાસની ધણિયાણી જાતે સીધા બહાદુર હતી, તેણે બારણે આવીને ખૂમ મારતા બાંડિયા તુરકમીરઝાંઓને અટકાવ્યા. પૂછ્યું કે “છે શું?” એકાદ મિયાં સાહેબે એલફેલ બોલી પોતાની જાત જણાવી, પણ જમાદાર સમજીક હતો, તેણે સૌને

વારીને ખાધને ખુલાસો કીધો કે; “ખુદાબંદે, અખીકા અખી દુર્લભદાસકું પકડકર લાનેકા હુકમ દિયા હૈ, ઓર હમેરી રજખું આવે, હમ સખ ઉસકો માન દેકર લે જયગા. દુસરી ગડબડ કુચખી નહિ હૈ” ગુલાબ શેઠાણીએ પોતાના ધણીપર આવેલી આફત જોઇને જમાદારને ધરમાં બોલાવી બસો સોના મ્હોરની ભરેલી થેલી હાથમાં સેરવી દીધી અને કહ્યું કે, “જમાદાર સાખ ! જાકર નખાખસાખકું બોલો કે ‘ઓ બનિયા તો ગામકું ગયા હૈ, કલ આયગા તખ આપકી હજુરમાં આકર ખકા રહેગા.’” જમાદાર ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે બે હજાર સોના મ્હોરથી ભરેલો રૂપાનો થાળો લઇને શેઠ સવારના પહોરમાં નવાખ સાહેબની હજુરમાં ગયા; અને નવાખ સાહેબના પગ આગળ ભેટ મૂકી નમ્રતાથી કહ્યું કે, “હું આપનું બચ્ચું છું ! મમે મારો કે ઉગારો !” નવાખને રહેમ છુટી અને તેનો ગુન્હો માફ કરી શાલ પાંધડીનો શિરપાવ આપીને ઘેર મોકલ્યો.

હમેશાં મોટાના ધરનાં ઐરાંઓ ધણું કરીને એદી, વાતુડાં, ધર્માંધ અને હલકાં લોક સાથે વાર્તાવિલાસ કરનારાં હોય છે. પણ આત્મારામ ભૂખણને ત્યાં જે સ્ત્રીઓ હતી, તે વિવેકી અને સદ્ગુણી તે વખતમાં ગણાતી હતી. તેઓ પોતપોતાનું કામ જાતેજ કરતી અને મર્યાદા, કુળલજ્જા, શિયળતા જાળવવામાં સારી રીતે વખણાતી ને પ્રસંગે પ્રસંગે પોતાના પતિઓને સારી રીતે સલાહ આપતી હતી. એ કુળ માટે નવાખનો એવો હુકમ હતો કે, જો પુરુષ આફતાબગીરી લે તો લેવા દેવી અને તે હુકમ મેળવવાનું માન પણ ગુલાબખાઇનેજ ધટતું હતું. ઇચ્છેક નવાખ સાહેબ સાથે વાત કરવાની હિંમત ગુલાબખાઇએ ધણી વખત કીધી હતી, અને નવાખ તેની બાહાદુરીનાં ધણાં વખાણ કરતો હતો. હાલનાં મુડદાલ જેવાં અને માંછકાંકલાં, જાણે પગ મૂકે તો હમણાં પડી જશે, એવી સ્થિતિનાં ઐરાં તે વખતે વાણિયામાં લાગ્યેજ હશે.

પ્રકરણ ૨ જી ઇતિહાસ

[આ પ્રકરણનો વૃત્તાંત ઐતિહાસિક છે; અને તેનો આધાર, મિ. ડફના મરાઠાનો ઇતિહાસ, સુરતનો જીનો ઇતિહાસ, કવિ નર્મદાશંકરની સુરતની હકીકત, મેડોસ ટેલરનો તથા એલફિન્સ્ટનનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, -તેના પર છે.]

તા. ૭ મી ડીસેમ્બરની ને ૧૬૬૩ ની સાયંકાળે એક દક્ષિણી સવાર, ઘણી ફાંકડી ઘોડી કુદાવતો અને ઝળાંઝળાં મારતો પોશાક સજી, ડાબી બાજુએ મ્યાનમાં ઘાલેલી ચળકતી તરવાર સાથે, છડે દોપટે સુરત શહેરની પૂર્વ દિશામાં આવેલા સહરાના મોરચા બહાર, દુમાલના હનુમાન છે ત્યાં આગળ આવીને, વીસામો ખાવા બેઠો. તેની ચોતરફ ફરતી આંખો, તેની ચપળતા, મોંપર આવતો ક્ષણે ક્ષણે પસીનો, તે કંઈ ગલરાટ-ભયમાં છે એમ તેની મુખમુદ્રા જોનારની ખાત્રી કરાવતું હતું. ચહેરાની આકૃતિ જણાવતી હતી કે, તે દુનિયા ખાધેલ, કાંઈ પ્રપંચી પુરુષ છે. ઉંમર માત્ર ૩૫-૪૦ ની હતી.

પાસે ચમચી હતી તે કહાડીને પાનની બે પટ્ટી બનાવી, પાસેની ઝુંપડીમાં બેઠેલા એક સાધુરામને આપી, પછી પોતે ખાધી; અને જોડા ઉતારીને હનુમાનનાં દર્શન વાસ્તે ગયો. હનુમાનની મૂર્તિ જોઈ તે એટલો તો પ્રસન્ન થયેલો દેખાયો કે, તુરત દશ શેર તેલ ચઢાવવાની પેલા સાધુરામને વરદી આપી ને ખિસામાંથી ઝટ કહાડીને એક સુના મ્હોર બાવાજીના હાથમાં ધરી દીધી. બાવાજી ધણા પ્રસન્ન થઈ ગયા. તેણે જણ્યું કે, આ કાંઈ બડો પરમ ભાવિક ભક્ત છે. તુરત આ દક્ષિણીને આદર સન્માન આપ્યું ને પોતાની જાયગામાં બે દિવસ ધમ્મજા હોય તો રહેવાને વિનંતિ કરી. મરાઠાને તો એ જ જોઈતું હતું. તે સુરતથી તદ્દન ખીન માહિતગાર હતો, અને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં ક્યાં જઈને ઉતરવું, તેના વિચારમાં હતો. તેવામાં આવી ઉત્તમ તક હાથમાં આવી તે ઝડપવાને તે કેમ ચૂકે! પોતાની ઘોડીને પાસેના છાપરા નીચે બાંધી,

ધાસ પાણી નીરી, બાવાજીની પાસે આવી વાતોના તડાકા મારી, રાત ગુજરવાનો વિચાર કીધો. પણ તેટલામાં બાવાજીએ સવાલ કીધો કે, “લડકા કુછ ખાનેકી ઇચ્છા હૈ કે, નહિ ?” “ નહિ મહારાજ ! આપની પાસ કોરા કોરા હૈ, એ બાકર રાત ગુજરેંગે, ફીર પ્રભાતમે દેખલેંગે.” તુરત પોતાની પાસેનો દાખડો ઉઘાડીને મગદળ ને સિંગા લાડુ કહાડી, એ લાડવા ને થોડુંક અથાણું બાવાજીને આપી, પોતે બાવાજી સાથે ખાવા બેઠા.

આ બે સોબતી કાણુ હતા ? એક લાગી ને બીજો રાગી-‘સંસારી’ છે !

જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ, તે સમય આર્યભૂમિના ઇતિહાસમાં ઘણો તેજસ્વી હતો. આર્ય મહારાજ્યમાં એ સમયે દિલ્હીના તખ્ત પર આલમગીર જુલમગાર બિરાજતો હતો. તેની હાક દરેક દેશી રાજ્યમાં એવી તો વાગતી હતી કે, તેનું નામ સાંભળતાં ચોખાજીથી બચ ને હાથનો શબ્દ નીકળતો હતો. મુસલમાન પ્રજા પણ તેના આ જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે પોકારે તો બીજીની વાત જ શી ? મુસલમાનો હિંદુ લોહીના તરસ્યા હતા, તેથી પ્રજા, ઐક્ય, શક્તિ અને કીર્તિને માટે વલખાં મારતી હતી. એ સમયમાં ચિતાગોંગ, મછલીપટ્ટન, મદ્રાસ અને બીજો કેટલેક ઠેકાણે અંગ્રેજોએ ફાટી થાપી હતી; મેવાડમાં રજપૂતો ટમટમતા હતા; દક્ષિણમાં મરાઠાઓ જગતા થયા હતા; રાહિલખંડમાં રાહિલા અને જાટ લોકો પણ તૈયાર હતા. એ સધાગાને ચૂર્ણ કરવાને ઔરંગઝેબ પૂર્ણ શક્તિમાન હતો. તે તે કાળનો પ્રચંડ ક્રોધિષ્ઠ નારસિંહ હતો. તેની સામા થાય એવું કોઈ પણ તે કાળમાં હતું નહિ. વિજાપુર અને અહમદનગરનાં દક્ષિણનાં રાજ્યો માત્ર સહજ મરાઠા સરદારોને આશ્રય આપતાં, તે માટે તે રાજ્યો પણ બચમાં હતાં.

તે જ વખતમાં રામદાસ સ્વામીનો ત્રિકોણકૃતિનો-સત્વ, રજ ને તમ શક્તિથી ભરેલો, હવામાં ઉડતો ભગવો વાવટો લાઇને, રાયમઢના કિલ્લામાંથી શિવાજી મેદાન પહોં હતો. પ્રથમ તો પોતાનો પિતા જે સ્થળે નોકર હતો, તે જ રાજ્યનાં નાનાં ગામો લૂટી, તે લૂટનાં નાણાં-

વડે હલકા પણ શક્તિવાળા લોકનું એક સૈન્ય સ્થાપ્યું. હહાડાપર હહાડો ચઢતો ગયો, તેમ શિવાજીની ચઢતી થતી ગઈ. તેણે પોતાના સૈન્યને આગળ વધારી નાનાં નાનાં રાજ્યોપર હલ્લા કરવા જારી કીધા. અને તેવે તેવે સ્થળે પોતાનો જાપતો બેસાડી, ખંડણી કે ધાસદાણાને પેટે વાર્ષિક કંઠ લવાજમ લેવા માંડ્યું. આ રીતે શિવાજીની શક્તિ વધેલી જોઇને ઉત્તરમાં આલમગીર પહેલાને ધણી ચટપટી લાગી; અને આ ખંડખોર લૂટારાને જેર કરવા માટે તેણે કમ્મર કસી. વિજયપુરના રાજાએ કંઈ પણ ફરકાર ન કરી અને શિવાજીને બલવત્તર થવા દીધો, એટલે ઔરંગજેબનું સરળતાથી કંઈ ઝાઝું વળ્યું નહિ. તે તેને જેમ જેમ સપડાવતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે દૃઢ થતો ગયો. અંતે થાકીને ઔરંગજેબ અને વિજયપુરની સરકારે તેને સ્વતંત્ર થવા દીધો. આવી રીતે પોતાનો જય મેળવતાં તે અગ્રાડી વધ્યો; તોપણ પોતાની લૂટફાટની રીતિ છોડી દીધી નહિ, અને તેથી હજી પણ અંગ્રેજી ઇતિહાસ કર્તા તેને પિંડારા સિવાય બીજી ઉપમા આપતા નથી. તેનાથી પ્રજા ધણી પીડાવા લાગી. તેથી ઔરંગજેબે તેની સામા પોતાનું સૈન્ય મોકલ્યું. સાષ્ટિખાન, ઔરંગજેબનો મામો હતો તેતે, પોતાના દીકરા મોયાઝી-મના હાથ નીચે કેટલુંક સૈન્ય આપી, શિવાજીને જેર કરવા મોકલ્યો; અને જ્યારે તેનાથી કંઈ પણ વળ્યું નહિ, ત્યારે જેપુરના જશવંતસિંહને લશ્કરમાં બીજા જનરલની પદવી આપી તેને સહાય કરવા મોકલ્યો. સાષ્ટિખાન ધણો તોછડો, ઉદ્ધત, મૂર્ખ, બડાઇખોર હોવાથી જશવંતસિંહ સાથે બન્યું નહિ. શિવાજીના પેદલનો* ઉપરી મોરોપંત હતો ને હેદલસેના† નાથજી પલકરના ઉપરીપણા નીચે હતું. તેણે જોયું કે મોગલો સામા જોઇયે તેવી સારી રીતે લડી શકાવાનું નથી, તેથી તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૬૬૩ ને દિને થોડું પેદલસેન પોતાના સૈન્યાધિપતિપણા નીચે રાખી, તાનાજી મુલસરે ને હાસાજી કંકને લઇ, જ્યાં સાષ્ટિખાન

* પેદલ-પાયદલ-પગે ચાલનારું લશ્કર. † હેદલ-હયદલ-ઘોડેસ્વાર લશ્કર.

પડેલો હતો ત્યાં તૂટી પડ્યો અને તેને નસાઓ. તેણે મોગલોની પૂઠ એવી તો સજડ પકડી કે, એના જેવો નાશ તેમનો બાળ્યે જ થયો હશે. કરતોજી ગુંઝરના ઉપરીપણાની કેવલરી (ધોડેસ્વારો) મોગલોપર ઉતરી પડી, ને મોગલોને નામોશી સાથે નસાડ્યા. આ જય જેવો તેવો નહતો. સાષ્ટિખાને ઔરંગજેબને આ હારથી ખીજવાઇને લખી વાળ્યું કે, જશવંતસિંહ શિવાજીનો મારેલો છે, તેથી તે જોઇએ તેવો આશ્રય આપતો નથી. ઔરંગજેબે બંનેને બોલાવી લઇને મોયાઝીમને દક્ષિણના સરસુબો કરીને મોકલ્યો, ને તેના હાથ નીચે પાછો જશવંતસિંહને પણ સૈન્ય આપીને મોકલ્યો. જશવંતસિંહે સીંહગઢપર ઘેરો બાંધ્યો, પણ ઘણો સમય ટકાવી શકાયો નહિ, ને આખરે તેને પોતાનું સૈન્ય ખેંચી લઇને ઔરંગાબાદ આવવું પડ્યું.

ઔરંગજેબે આ નવા દુશ્મનને ઘણો મતબાલો જોઇને, તેને જેર કરવાની ઘણી ગોઠવણ કીધી; પણ એકે ફેરે રામદાસ સ્વામીના શિષ્યે તેનો જય પાડો થવા દીધો નહિ. જ્યારે ઔરંગજેબનું સૈન્ય નિયમિત યુદ્ધ કરવા આવ્યું, ત્યારે શિવાજી નાસભાગ કરતો. સિંહગઢમાં જશવંતસિંહને તોખા પોકરાવી તે ત્યાંથી નાડો. પોતાના સૈન્યના એક ભાગને, થાણા જીલ્લાના કલ્યાણીની પડોસમાં લાવીને પડાવ નાંખ્યો; બીજો વિભાગ રાજપુરમાં હતો. ઔરંગજેબને તે જણાવતો હતો કે, તેની મરજી વસંતપર ચઢાઇ કરવાની છે, પણ એ ગલત વાત હતી.

આ કાળે સુરતમાં પુષ્કળ દોલત અને સંપત્તિ છે એમ એના જાણવામાં આવ્યું. શિવાજીએ એ નગર લૂટવાનો વિચાર નક્કી કીધો. પણ શહેરની વ્યવસ્થા જાણ્યા વગર, વખતે જોઇએ તેટલો લાભ ન થાય એમ ધારી, ક્યાં ક્યાં, કાણુ કાણુને ત્યાં ધન છે, તેની છુપી શોધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો. પોતાના એક પ્રખ્યાત મશહુર જાસૂસને મોકલવાનો ઠરાવ કીધો. આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં જે દુનિયા ખાધેલ ધોડેસ્વાર દેખાયો છે, તે શિવાજીનો દૂત બહિરજી નાયક છે. એ સૂર્યપુરની સ્થિતિ ને રંગ જોવાને આવ્યો છે.

સત્તરમી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં આલતા કાવાદાવા અનેક પ્રકારના હતા. અમરજો દિલ્હીના તખ્ત પર પ્રતાપી મોગલવંશના રાજાઓ બિરાજતા અને તેમની હાક ચોમેર ગાજી રહી હતી, તોપણ નાનાં નાનાં રાજાઓ પણ પોતાનો સત્તાપ્રતાપ દાખવતાં હતાં. કોઇ કંઇ રીતે તો કોઇ કંઇ રીતે એક બીજાના વિરોધી હતા, અને તેવા જ કોઈ કારણસર સુરતના નવાબને પણ કોઇ પક્ષ તરફથી આપત્તિ વેળાએ આશ્રય મળે તેમ નહતું. ત્યારે શિવાજી—કે જેને પૈસાની સૌથી પહેલી જરૂર હતી, તે કોઈ તેવાં ઝાહોઝલાલીવાળાં નગરને લૂટવાને પછાડી કેમ પડે ?

બહિરજીને સુરતની તપાસમાટે મોકલવાનો હેતુ એ જ હતો કે કોઇ પણ પ્રકારે નાણાં મેળવવાં. સુરતનો હાકિમ નબળો હતો. તેને સહાય કરનાર કોઇ નહતું; અને શિવાજીએ પૂરતી તૈયારી કીધી હતી. તેને ખોવાનું કંઇ જ નહિ હતું, મેળવવાનું જ હતું. માત્ર જેવાનું એ જ હતું કે, ક્યાંથી વધારે મત્તા મળશે તે જ. તેણે પોતાના નાયકને ઘણું શીખવી મોકલ્યો હતો. અમરજો નાયક કુશળ હતો, તેને શિવાજીના બોધની કંઈ જરૂર નહતી, તોપણ જે હેતુ શિવાજીએ રાખ્યો હતો, તેને માટે તેને જેટલી કાળજી હોય, તેવી બીજાને ન હોય, માટે ટોકી ટોકીને તેને મોકલ્યો હતો. આપણે જ્યું કે જે દક્ષિણી દુમાલના હનૂમાનની જયગામાં આવીને બેઠો છે, તે એક મહા અઘોર કાવતરાંના કામ માટે આવ્યો હતો. પણ એ બેરાગી કાણ ?

*

*

*

*

બેરાગી સુરતનો જ રહીશ હતો. તે વેદમાં કર્મકાંડ સૂધી સારી રીતે પહોંચેલો હતો. જાતે ઘણો નિખાલસ તેથી પૂર્વાશ્રમમાં કંઇક સહેજસાજ વેપાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો. તેની ન્યાતિમાં કન્યાની અછત તેથી કુંવારો હતો અને ચાળીસ વર્ષની ઉમ્મર થઈ તોપણ પરણ્યો નહતો; અને તે પછી પરણવાની આશા પણ નહતી. તેટલામાં ભોમ ચોધરીએ અકસ્માત્ પ્રસંગે એક તરુણ વિધવાનો પ્રસંગ થયો. બાઈ બહુ કાંતિવાળી, લજ્જળ અને શિયળ સાચવનારી હતી. નાનપણમાં જ તેનાં માતાપ ગુજરી ગયાં

હતાં, અને તેના બાઇએ ધરમાંથી વિના પ્રયોજને કહાડી મૂકી હતી. જો કે ગુજરાન કરવાને તેને મહામહા મુશ્કિલ પડી હતી, તોપણ એક પણ દિવસે પાપ વાસના કરી નહતી. મહામહા કળે તે દહાડા ગુજારતી હતી. ઉમ્મર માત્ર સત્તર વર્ષની હતી. આવો તરુણાવસ્થાનો કાળ તે કેમ દુઃખે નિકળે ? સાધુ સંતને સમાગમ રાખે, પણ વિરહપીડા તો ન વેઠાય. બણેલી ગણેલી હતી, તેથી ધર્મશાસ્ત્રથી જાણ્યું હતું કે, પતિ મરણ પામે તો બીથી બીજે પતિ ન થાય; છતાં વિરહથી પીડાવાને લીધે ફરી લગ્ન કરવાને વિચાર કીધો. તે જાતે વીશનગરી નાગરાણી હતી. તેને આ ગૃહસ્થ નાગર હરિપ્રસાદ સાથે પ્રસંગ પડ્યો બંનેની સંપૂર્ણ ઇચ્છા લગ્ન માટે થઈ. અન્યોન્ય કાલથી બંધાયાં. જો કે કંઈક રીતે નિકટનાં સંબંધી હતાં, તે છતાં આપણે પરણવું સાથે ને મરવું સાથે એમ એકેકે કસમ ખાધા. પણ માણસ ધારે છે શું ને ઈશ્વર કરે છે શું ! એ સમયે નવાબ આગળ નાગર કાયેયોનો બારે દોર હતો. તારાગવરી જે એ બાઇનું નામ હતું તેનો બાઇ નવાબ સાહેબનો હજીરિયો હતો. તારાગવરી અને હરિપ્રસાદનાં પુત્રલગ્ન થનાર છે એમ જાણી તેણે નવાબને લંબેચ્યો. ધણી રાજાઓને કાન હોય છે, પણ સાન હોતી નથી. તે પ્રમાણે નવાબે બંને જણને એકદમ પકડી મંગાવ્યાં. તારાને કેદખાનામાં રાખી, જ્યાં તેના બાઇએ ઝેર આપી મારી નાંખી. હરિપ્રસાદને પણ બહુ રિખાવ્યો, પણ દહાડાના જોગે તે કેદખાનાના ઉપરીને કંઈ દાન દક્ષિણા આપી નાસી ગયો. પોતાની પ્યારીના બૂરા હાલ થવાથી, તેની છાતીમાં મોટો ધા પડ્યો ને તેની ઉદાસીનતામાં સર્વસ્વ લાગ કરીને વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો. પણ મનમાં એવી ઇચ્છા ખરી કે, નવાબ અને તેના કારભારીને તેમની કરણીનાં ફળ ચખાડવાં. છએક વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રઝળી રખડીને ત્રણ વર્ષ થયાં પાછો પોતાનું વૈર લેવાને સુરતમાં આવીને પડેલો હતો. તેનું મન મોટું હતું અને તે તેજ પ્રમાણે મોટું વૈર લેવાને ધારતો હતો !! બહિરજીને પ્રથમ પરદેશી ધારી તેને આશ્રય આપ્યો, પણ જ્યારે તેણે જોયું કે આ પ્રપંચી છે, ત્યારે તે તેનો મળાતથો થયો; તે શું કરે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

પ્રકરણ ૩ જું બહિરજી અને બેરાગી

જે દિવસે ઉપલો બનાવ બન્યો, તેજ દિવસની રાત્રિયે—અને તેજ સ્થળે હનુમાનની જગાથી આશરે વીશ મિનિટના રસ્તાપરની દૂરની બંગલીમાં બે સ્ત્રી પુરુષ બેઠાં હતાં. બંને જીવાન અને રંગમસ્ત હતાં. ઉમ્મર પહેલીની માત્ર બાવીશ અને બીજીની પચ્ચીશ વર્ષની હતી. પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સૌંદર્યમાં વિશેષ શ્રેષ્ઠ હતી. બંને જણ એ વખતની શહેરની સ્થિતિ સંબંધી વાત કરતાં હતાં; અને શહેરમાં હવે કંઈ આકૃત આવી પડશે, એમ પેલી સ્ત્રીએ બીજીને કહ્યાથી બંને ચિન્તાતુર હતાં. આવા ઉદ્વેગમાંથી મુક્ત થવા, અચિંત્યું બાળુના ખેતરોમાં ફરવાનો વિચાર કીધો અને બહાર નીકળી પડ્યાં.

રાત્રિના નવ વાગ્યા હતા. શિયાળાનો દહાડો હતો તેથી બંનેએ સાલ ઓઢી હતી. ધીમે ધીમે ખેતરોમાં આગળ વધ્યાં ગયાં અને આસપાસ ફરવામાં તેઓ આનંદ માનવા લાગ્યાં. ચન્ની પૂર ખીલી રહી હતી, તેથી દૂર સૂંધી તેમની નજર પહોંચતી હતી. તમ તમ તમરાનો સૂર આવતો અને કાહલાનો બેસૂરો અવાજ સાંભળી વખતે પુરુષ ખંચાતો, પણ સ્ત્રી જે જાતે પુરુષાર્થી હતી તે તો ચાલી જ જતી હતી. થોડું ચાલી તેઓ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ ફર્યા. “પ્રિયે, એમ નહિ પણ આમ ચાલો!” “ક્યાં જવાનો વિચાર થયો છે?” પેલા પુરુષે પૂછ્યું, અને વધાર્યું કે “હવે મને નિદ્રા ઘણી આવે છે માટે પાછાં ફરો.” “જો તમારી એવી જ મરજી હોય, તો આપ બંગલે જઈ પેઠો, મને ફરવાની ઘણી હોંસ છે.” આ સાંભળતાં જ પેલા પુરુષે પોતાનો રસ્તો બદલ્યો. તે પોતાની બંગલીએ ગયો અને સ્ત્રીએ બેરાગીની ઝુંપડી તરફ પોતાનાં પગલાં ઉપાડ્યાં.

આવાજીની પર્ણકુટીમાં બહિરજી અને બેરાગી બંને જુદી જુદી ખાટલીપર પડેલા હતા. થોડીવાર તો બંને અબોલ પડી રહ્યા. પણ વખત વીતે તો ઠીક એમ લાગવાથી આવાજી બોલ્યા:—

“બચ્ચા, તુમ કીધરસેં આયા? તેરા નામ હામ કયા હૈ?” મરાઠાએ ઉત્તર આપ્યું; “મહારાજ મારું નામે નથી અને હામે નથી જ!”

“કયા બચ્ચા એસી ગંડુ જેસી ખાત કરતા હૈ! કીસકીબી સીપાહ-ગીરી તુમ ખેડતે હો ના?”

“હું કાઠનો નોકરે નથી ને કાઠનો ચાકરે નથી,” તે મરાઠે કહ્યું.

“તેરા ધર્મ કાનસા હૈ?”

અહીંઆ પણ મરાઠાએ તાલ લગાવી. “એક બ્રહ્મવિના મારો ધર્મ નથી.”

આવાજીએ આશ્ચર્યતામાં ગરક થતાં વિચાર્યું કે, આ કાઠ જેવો તેવો માણસ ન હોય. એના બોલવાની રીતભાતજ ઓર છે. પણ આવાજીએ પાછી તાલમેલથી વાત ચલાવી; અને એ દક્ષિણી કેવા હેતુથી આવેલો છે, તે જાણવાની જિજ્ઞાસા વિશેષ રાખી.

“લડકા, એ અસાર સંસારમેં સાર માત્ર ઈધરકા નામ હૈ. મેં જાનતા હું કે, તું કાઈ બડા બહાદર સિપાહ હૈ. લેકીન ખાતચીતપરસેં તો નઝર આતા હૈ, કે તું બડા હેમકગમાર હૈ;” એમ આવાજી બોલ્યા. પછી લગારવાર થોભીને આવાજીએ પાછી વાત ચલાવી. “એ સુરત બડા મુલક હૈ, કુછ ધંધા રોજગાર કરો, કુછ પેસા લાવ ઓર મઝા ઉડાવ! ઇધર તો પેસેકી બડી ધૂમ ચલતી હૈ. રાતદિન લોક અમન-ચમન કરતે હૈ. લાખો ઓર કરોડો રૂપેકી ઉથલપાથલ હોતી હૈ, લોકકું બેપાર રોજગારમેં અચ્છી કમાઈ હૈ. લેકીન ઈધરકા નવાબ-જેસે ગંડુઓકા પાચ્છા હૈ. રાત દિન અમન ચમન ગુજારતે. લેકીન ઓ પિંડારા મરાઠા જે ઇધર ઉધર પડે તો કયા સલાનાશ હો જાવે, કુછ કહેનેકી ખાત નહિ. તુમ ઓ પિંડારાકી તહેનાત છોડકર કાયક

બાસ્તે ઇધર આયા?" આમ બોલી ઉઠ્યા હાથ કરી તેણે પ્રાર્થના કરી, "બજરંગ ! જે ગેરધનસાધ, હમકું એ અઠલસે હેરાન હાકીમને કરદિવા હે, ઇસકું તુંહી શિક્ષા કર." ખરેખર બજરંગે તેની પ્રાર્થના સાંભળી.

બહિરજીને માલમ પડ્યું કે નવાબથી કંટાળેલો આ કાઠ તેનો વૈરી છે અને એનાથી જે બધું જાણીશું, તો વધારે લાભ થશે. તે બાવાજી પ્રત્યે બોલ્યો; "મહારાજ ! અહીંઆ બણી દોલત છે?" બાવાજીએ કહ્યું; "તું કયા જાને ઇધરકી બાત, સોના ઓર રૂપે ખીના તો બાત જ હોતી નહિ. સારા દિન પેસા પેસા ! નાણાબટમેં જાકર તુમ દેખો, તેરા કાન ખણણ ખણણ અવાજસે બહેર માર જાયગા. નવાબ તો ગંડુ હૈ, ઇસકું કુછ માલુમ નહિ હૈ કે કીધર રાજ હોતા હૈ. સબ કારબાર એ નાગર ઓર કાયદય લોક કરતે હૈ. નાગરોંકે ઘરમેં તો કરોડો રૂપે ભરે હૈ, તુમ દેખો તો અઠલસે હેરાન હો જાવ."

બહિરજીએ કહ્યું; "જો આપની ઇચ્છા હોય તો કાલે જઇને શહેર જોઇયે !" "સચ્ચ હૈ. લેકીન સચ્ચા બોલ અચ્ચા ! તુમ કાણુ હૈ, ઓર કીધરસે આયા, ઓર ઇધર આતેકા કયા કામ હૈ. હમ જૂઠા માણુ-સકી સંગત નહિ કરતે."

બહિરજી વિચારમાં પડ્યો. તેણે વિચાર્યું કે ખરી વાત કહેવી કે નહિ ! પણ કંઈ દગો થાય તો શું કરવું ? એમ વિચારી પ્રથમ મૌન ધારણ કરીધું. બાવાજીએ મનમાં વિચાર્યું કે ગમે તેમ છે પણ આ કાઠ પાકો પુરુષ છે. તેની નેમ કંઈ જુદી જ છે. બહિરજીએ વિચારમાં ઘેળાયા પછી એમ જ નક્કી કરીધું કે, ખરી વાત કહેવી, પછી "યા નસીબ !" પણ બાવાજીનું વચન લીધા વિના એક અક્ષર પણ હોડ બહાર કહાડવો નહિ એમ ઠરાવ્યું.

"અને હું," પેલા મરાઠાએ, પોતાના નવા દોસ્તનો વિશ્વાસ મેળવી લેવા માટે અને જે કામ પોતાને પાર પાડવું હતું તે માટે, તે બોલ્યો. "મહારાજ ! યાદ રાખજો કે, જે મારા સ્નેહી ને વિશ્વાસપાત્ર

છે તેના મોં આગળ કદી પણ જૂઠું બોલતો નથી. હું આ શહેરની સમીપે આજે જ આવું છું, જે તમે આંખે જોયું છે. મને આ શહેર સંબંધી ઘણું જાણવાની અગત્ય છે અને તેમાં મારો કંઈ ખાસ હેતુ છે. આપના બોલવાપરથી મને માલમ પડે છે કે, આપને આ શહેરના હાકેમપર ઘણો ક્રોધ છે. તે કંઈ કારણસર હશે, અને તેનું વૈર લેવાને ઇચ્છો છો? જો આપ આપના પવિત્ર બજારંગના કસમ લો, કે જે જાણીશ તેનો આડો ઉપયોગ કરીશ નહિ, તો આપને મારો હેતુ જણાવીશ. જો મારા કામમાં તમારી સામેલ થવાની ઇચ્છા હોય તો સામેલ થજે, અગર ઇચ્છા ન હોય તો કાઢીને કંઈ બોલતા નહિ.”

“કમબખ્શ!” બાવાજી લગાર તરડાઈને બોલ્યો. “હમકું તુમ કેસા પીછાનતા! હમેરા શિર જાવે તો કયા બડી ચીજ હૈ, લેકીન એ મુસે એક શબ્દ નીકાલનેકી કોન તાકત ધરાતા હૈ! લડકા, તું કયા જાને હમ સંત લોગોકી બાત. હમ કસમ લેકર કહેતે કે તેરી બાત એસી તૈસે હોવે, ઓર તુમ હમેરા શિર કાટનેકે બાસ્તે તત્પર હો, તદપિ હમ તેરી સામને કે દુસરે સામને એક શબ્દ પણ ન બોલુંગા. ચાહેસો કહો, આ ચાહેસો ના. તેરી મરજી! હમ સંતલોક, હમકું કયા લેના દેના હૈ, બચ્ચા!”

બહિરજીની ખાત્રી થઈ તેથી, “મહારાજ! ખંમા ખંમા!” એમ બોલી નમ્રતાથી વિનતિ કીધી. “મરીબ સેવકપર આટલો ક્રોધ કરવો એ લાઝીમ નથી. વિઠાબાના ચરણના કસમ, મને તમારાપર જરાએ અવિશ્વાસ નથી. પણ મેં ઘણી વેળાએ સાંભળ્યું છે કે, ભોળપણાથી કેટલીક વાતો બીજાને કહેવાથી ઘણાં માઠાં પરિણામ થયાં છે. અને તેટલા જ માટે આપનો વિશ્વાસ મેળવવા કંઈક મેં વિચાર બતાવ્યો છે, તે આપ ક્ષમા કરશો.” અને પછી વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવા માંડ્યું કે મહારાજના મોંપર કેવો રંગ થાય છે.

પણ મહારાજ તો એવા જ્ઞાત અને સ્વસ્થ હતા કે, તેનાપર એ બોલવાની જરૂર એ સર થઈ નહિ. આ જોઈને શિવાજીના બસસે પોતાની વાત પાછી ચલાવી.

“મારા બાણવા પ્રમાણે.” કંઈ મંદ સ્વરે ને હસ્તે ચહેરે બહિરજી બોલ્યો. “આપ જે પીડિત છો તે વિરહવેદનાથી છો. હું એક મરાઠો છું, અને જે કે પરદેશી છું, તો પણ તમારી વાત મને કહેશે તો મારાથી બનતી મહેનત કરી સુખ અપાવીશ. ઘણીવાર એમ બને છે કે એક વાત બીજાને કહેવાથી અડધોઅડધ દુઃખ ઓછું થાય છે. જીવાનીના વખતમાં જે જે કૃત્યો થયાં હોય તેમાં પ્રીતિદુઃખ વેઠવું બહુ મુશ્કેલ છે; અને તેમાં ધારેલી મુરદ બર આવતી નથી, ભારે અતિ-શય બેચેની ને ઉદાસી ઉત્પન્ન થાય છે. જોગી જતી સંન્યાસી સર્વેમાંથી મોટો ભાગ વેરાગ લે છે તે એવા જ કાંઈ દુઃખથી જ. આપ જો એવા જ કાંઈ કારણસર સંસારને છોડી બેઠા હો તો હવે ઘણા થોડા સમયમાં તમારે પાછા સંસારના ખટરાગમાં પડવું પડશે; તેવી કંઈ ઇચ્છા છે?”

“હમ,” બેરાગીએ કહ્યું; “એસા નહિ. બચ્ચા અમેરી પીડા બડી હૈ, મગર થોડીબી હૈ! તુમકું કયા કામ પોસે; તુમ તુમેરી બાત ચલાવ, પીછે હમ દેખ લેંછગે.”

“તો સાંભળો,” કંઈ વિચાર કરી મરાઠો બોલ્યો. “મારા સરદાર શિવાજીનો પેલા તરકડા કાફરોને ભરતખંડમાંથી કહાડી મૂકવાનો નક્કી ઠરાવ છે; અને તે માટે તેને કાંઈના આશ્રયની ઘણી મોટી જરૂર છે. હું તેનો દૂત અને ભારતભૂમિના રક્ષણકર્તાનો સાથી છું. સર્વ સાહિલ-સૈન્ય અને ઐક્ય-એ અમારી પાસે છે. પણ કમનસીબથી જોઈએ તેટલાં નાણાં નથી. અમારા નસીબને અજમાવવા ઘણાં સાહસ કર્યો કીધાં, પણ જોઈતો જય મળ્યો નથી. મુસલમાના શહેરોપર અમે ઉતરી પડ્યા, ઘણી મુસલમાની બીબીઓને લોડી કરી પકડી લઈ ગયા; ઘણાં નગરો ઉજડ કીધાં; ઘણે ઘણે ઠેકાણે ત્રાસ ને બચ વતાંવી દીધા.

જો કે એ સધળે સ્થળે રામદાસ સ્વામીના શિષ્યનો જય થયો છે, તથાપિ જે ઇચ્છા હતી, તે સંપૂર્ણ થઇ નથી. અમારે પૈસાની ખણી જરૂર છે અને આપણા દેશમાંથી જે પુષ્કળ દોલત મોગલ ને મુસલમાનો લઇ જાય છે; આપણા દેશની વ્યવસ્થા તેઓ કરે છે; આપણી સ્થિતિ અતિશય દુર્બળ રાખે છે—ત્યારે અમે વિચાર કીધો કે અમારી શી અવદશ થશે? નથી ખબર કે ક્યાં જઇશું ને શું કરીશું? અમને અતિશય ભય છે કે આપણો મુદ્દક તદ્દન ખેદાન મેદાન થઇ જશે. પણ તેટલો વિચાર મહારાજ શિવાજી કરતા હતા, તેવામાં એમના જાણવામાં આવ્યું કે આ વિલાતી લોક અંગ્રેજ, વલંદા, ફિરંગી લોક પાસે બહુ પૈસો છે, અને આ સુરત નગરના જેટલું બીજું કોઇ પણ પૈસામાં બળવાન નથી. આ વાત ખરી છે કે ખોટી અને જો અમે આ સ્થળમાં આવીએ તો કેટલો પૈસો મેળવી શકીએ કે નહિ મળે, તેની તપાસ કરવા મને મોકલ્યો છે. જ્યાં જ્યાં હું દૂત કાર્ય માટે ગયો છું, ત્યાં ત્યાં સધળે સ્થળેથી મને સારી વાકેફગારી મળી છે. મેં મારા દૂતપણાથી ૧૪ નગરોમાં ત્રાહે ત્રાહે બોલાવી છે; અને તેથી મારાપર શિવાજી મહારાજનો ચાહ ધણો વધ્યો છે. આ શહેરમાં ઉતરી પડવાનો અમારો વિચાર નક્કી છે; પરંતુ કયી જગોપરથી વિશેષ લાભ મળશે તે તમો ખતાવી શકો તો મહારાજ શિવાજીથી તમારું સારું સન્માન કરાવી, ઉંચી પદવીએ ચઢાવીશ. મારું નામ બહિરજી નાયક છે; અને તમારી તરફથી હવે મને કંઇ પણ આશ્રય મળશે એવી આશાએ આ મારી ગુપ્ત વાત જાહેર કીધી છે, તેમાં જે જોખમ મેં વેઠ્યો છે તેનો ખ્યાલ, મહારાજ, તમારે મનમાં કરવો.”

બાવાજીના મોંપરની સુરખી આ સાંભળતાં ફરી ગઇ; અને એક મોટો આનંદનો શ્વાસ ખેંચ્યો. પોતે મનમાં બોલ્યો;—“અબ ખૂનકે બહલેમે ખૂન લેનેકા સમય આયા હૈ. અયે બજરંગ! હમ હમેરા ધૈર લેઇએ. તેરી સહાયતા હમકું ચઇતી. કીધર હે જીગરકા ધૈર?” પછી મોટે અવાજે કહ્યું; “અયે બચ્ચા બહિર, તુને તો ગઝબ કરનેકા ધરાદા

કીયા હે! હમને હમારી ખોલીમે સેતાનકું બસાયા! મગર કુછ ફીકર મત કર, મેં તેરી સાથ તૈયાર હું, ઓર સબ ચીઝ તુમે—” પણ તેટલામાં તો પછીતપરથી કંઇક શબ્દ સંભળાયો ને બંહિરજી ચમક્યો.

“મહારાજ, જુઓ, સાંભળો, આપણી વાત કોઇ સાંભળે છે !” વચ્ચે અટકાવ કરીને જસૂસ બોલ્યો. “મેં જે ધરાદો રાખ્યો ને યુક્તિ રચી છે, તે જો કોઇ જાણે તો મારાં ને તમારાં શિર તેજ ક્ષણે ધડથી વેગળાં થાય !”

“બચ્ચા ડરતા કયા ? ધંધર કોણ આવેગા ? તેરે જો કહેના હોય સો કેહ; અવાજ કેસા ધંધર સાધુકી ઝૂંપડીમે ?”

“નહિ ખાવાજી; મને એમ લાગે છે કે, અહીંયાં કોઇ છે ને તેણે આપણી વાત સાંભળી છે. તમે તપાસ કરો.”

ખાવાજી હાથમાં ચલમ લઈ ઉઠ્યા ને આસપાસ ફરી આવ્યા, પણ કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ. તેણે ધાર્યું કે ચોર હોય તે સૌને ચોર દેખે તેમ નાયકને બ્રમણા કે સ્વભાભાસ થયો હશે.

જ્યારે પૂરી ખાત્રી થઇ કે કોઇ નથી, ત્યારે મહારાજ પાછો પોતાની ખાટલીપર આવીને પજો ને ગાંજની એક ચલમ, જે ભરીને લાવ્યો હતો, તેનો દમ કસ્યો.

“તો સાંભળો મહારાજ, હવે જે મેં યુક્તિ કીધી છે તે;” ક્ષણેક શાંતિ પકડ્યા પછી તે નાયક બોલ્યો. શિવાજીના મારી સાથે આઠ જસૂસો આ શહેરમાં જુદે જુદે દરવાજે પેઠા છે. તેઓ શહેરમાં ફરી હરીને ધણી તપાસ કરશે. પણ હું આશા રાખું છું કે, તે સહુના કરતાં હું ચાર ચંદા સરસ નીકળીશ. તેમાં કર્મ સંજોગથી તમારો સમાગમ થયો છે, તો હવે કોઇ વાતે ઉણું પડવા દેશો નહિ. મેં ધણાના મોંથી સાંભળ્યું છે કે, શહેરની મધ્યમાં નાણાવટ છે ત્યાં અને બીજી જગ્યાએ ઘણો પૈસો છે. આ વાત મારા જાણવામાં આવી, ત્યારથી ચટપટી લાગી છે કે તે લતાની તપાસ પ્રથમ અવશ્ય કરવી જોઇયે. હું અહીંયાં આવ્યો

ત્યારથી તે હમણાં સુધીમાં જે જે માણસોનો સંબંધ થયો છે તેનાથી અને જે લોકો આવળવ કરે છે તેનાથી, તેમની રીતભાતથી, તેમના ડાબદયામથી, મારી પૂરી ખાત્રી થાય છે કે, સુરતના જેવું એક પણ નગર પૈસાની બાબતમાં ચઢતું હશે નહિ. જેને જોઈ છું તેના સિનેા જ થલો બારી હોય છે. દેવાલયમાં જે દર્શને આવે છે તે પાવલી બે આનીથી ઓછી બેટ ધરતું નથી. જો પૈસો ન હોય તો એવી રક્ષણેલથી કામ કરે નહિ. અમારામાંનો કોઈ પણ દૂત, મને આશા છે કે, થોડા વખતમાં આવીને કંઈ પણ વાત કહેશે.”

“અહા, અમે બહિર ! કોઈ મરાઠા !” મહારાજ વચ્ચે બોલ્યા.
“પ્રાતઃપ્રાથમે ધંધર આપાયા સહી.”

“તે સંબંધી હું તમને સંબંધ કહીશ પછી, પણ પ્રથમ તમે શું સહાય કરવા માંગો છો, અને તેને માટે શું યુક્તિ કરવી તે મને જણાવશો.” પણ તેટલામાં પાછો પછીત તરફથી કંઈક અવાજ આવ્યો તે બહિરજી ને બાવાજી બંને સાથે જ ચમક્યા.

“કુછ હે સહી !” બાવાજીએ કહ્યું. “ચાલ અમે દેખ કયા હૈ !” બંને જણ ઉઠીને બાજુએ તપાસ કરવા ધસ્યા. પણ જેવા તેઓ જાય છે તેવું જ દૂર ઝાડીમાંથી કોઈ માણસને પસાર થતું જોયું. બહિરજી તેની પછાડી જોવાને દોડ્યો, પણ ચંદ્રના કંઈ અજવાળામાં તથા ઝાડીના અંધારાની ગીચ લટામાં તેને સ્ત્રી જેવી આકૃતિ જણાઈ, એટલે કંઈ વિચાર કરીને ચમક્યો. પણ પાછો વિચાર કરી તે તે આકૃતિને પકડવાને દોડ્યો. આસરે વીશેઠ વાર દૂર ગયો નહિ હશે, તેટલામાં એક મોટા પથ્થરની ઠોકર લાગી તેથી તે ઝટ જમીનપર ફૂટાયો; અને સારે તેના મનમાં ખાત્રી થઈ કે, મેં હુજતાઈ વાપરી એ ઠીક કીધું નહિ.

બહિરજીએ જેવી સ્ત્રીની આકૃતિ જોઈ તેવા તેને બે વિચાર આવ્યા. એક એ કે કાં તો એ કોઈ બાવાજીની લુગાઈ હશે ને તે બાવાજીને મળવા આવતી હશે, તેવામાં બે જણને જોઈ તે નાસી ગયો છે. બીજો

વિચાર આવ્યો કે બાવાજીએ મને ફસાવવાનો તો બેત રચ્યો નથી! ને તે વિચારથી તે આકૃતિની પછાડી દોઝો. પણ તેની શી સ્થિતિ થઈ તે તો આપણે જોયું.

નાયકના પડતા સાથે બાવાજી તેને સંભાળવા આવ્યા. તેને ઉઠાડતાં ઘુંટણમાંથી લોહી વહેતું જોયું, પણ તેને શુકન ગણી કંઈ પણ આપત્તિ નથી, એમ માની બંને પાછા ફર્યા. બાવાજીએ કહ્યું કે, “કાઈ ભક્ત દર્શન માટે આવ્યો હશે તે બે જણને ધસ્યા આવતા દેખીને નાઠો હશે.” બહિરજીને એ કહેવું કંઈ વાજબી લાગ્યું નહિ.

પાછા બંને સ્વસ્થ થયા પછી બાવાજીએ કહ્યું; “મેં જાનતા હું કે તું તેરા નામ કરેગા, ઔર ઓ નવાબ ઔર નાગરપર હમકું બહોત ખુશી હે, ઉસ સબબસે તુએ જીતની ચઢયે ધતની મદદ મેં દઉંગા. લેકીન એ સરતસે કે મેં જો ધરમેં ધુસકર આહે સો કરું, ઉસમે તેરા શિવાજીકા કાઈ માણસ હમકું વિક્ષેપ કરે નહિ.”

“હું તેને માટે પંઢરપુરવાળાના કસમ લઉં છું કે, તમને કાઈ અડચણ કરે નહિ.” બહિરજીએ મોટા ઉમંગથી કહ્યું. “એ બાબતમાં મારે ને તમારે જ વાતચિત થાય તેને માટે રામદાસ સ્વામી મારો જમાન છે. તમારે યાદ રાખવું કે, મેં જે કાર્ય કર્યું હોય, તે કાઈપણુ એવો સરદાર કે સેનાદાર નથી કે ફેરવી શકે. જો તમે મને કદી ઠગો નહિ, તો યાદ રાખજો કે, તમારી મુરાદમાં સર્વ રીતે ફતેહ પામશો. મારી પાસે એવી એવી યુક્તિ અને કાવાદવા છે કે, જેથી મમે તેવી આપત્તિમાં આવી પડીશું, તેમાંથી પણ બચાવ કરી શકીશું. સવાર પડતાં પહેલાં તો મને મારા દૂતો મળવા જોઈએ. તમારી જે ગોઠવણ હોય તે મને જણાવો અને પછી શહેરની તપાસ લઈએ.”

બાવાજીએ પોતાની ગોઠવણ બતાવવાનું સવારપર મુક્તતવી રાખી, બંને જણા સુઈ ગયા, અને દરમિયાન થોડેક સમયે બહિરજીને ઉઠી બહાર પણ ફરી આવ્યો, તે જ્યારે ઉંઘમાંથી સળવળી બાવાજીએ આસપાસ જોયું ત્યારે જણ્યું.

અંકરણ ૪ થું મોગરનો બહાર

બીજે દિવસે જ્યારે બહિરજી અને બાવાજી પોતપોતાની વાતમાં ગુંથાઈ શહેરમાં ફરવાની યોજના નક્કી કરતા હતા; અને દર્શને આવનારા ભકતો આ નવા મરાઠાને જોઈને આશ્ચર્ય પામતા હતા, ત્યારે મણિગવરી પોતાની બંગલીમાં રાતની વાત સાંભળી શોકમાં હતી. જ્યારે બે દૂતો શહેર બહાર હનુમાનની જગાથી સહજ દૂર પોતાના નાયકને શોધવાને આસપાસ જોતા હતા, ત્યારે હરિલાલ પોતાના વિચારમાં મશગુલ થઈ જઈને થું કરવું, તેના ઘોડાળામાં પડ્યો હતો. તેણે થોડો વખત આમ તેમ ફેરાફેરા માચ્યા અને પછી કંઈ જંપ ન વળ્યો, ત્યારે તે પોતે હનુમાનની જગા આગળ ગયો, ત્યાં દર્શન કરીને બાવાજીને પગે લાગી પાછો ફર્યો. ત્યાં બહિરજી હતો નહિ. હનુમાનની જગાના ઓટલાપરથી તેણે થોડે દૂર ત્રણ માણસોને વાતચીત કરતા જોયા, તેમાંના બે હિંદુ અને એક મુસલમાની વેશ સજેલો હિંદુ હતો, તેની પાસે જવાની કંઈ હિંમત ચાલી નહિ, તેથી પોતાની બંગલીએ તે પાછો ફર્યો.

“જોયું કે પ્રિય !” મણિ બોલી, “મને તો અતિ ઘણી ચિંતા લાગે છે કે, જો આજે ને આજે કંઈ થશે નહિ તો શહેરનું સત્યાનાશ વળી જશે.”

“ખરું છે. પણ થું ઈલાજ લેવો તે સુઝતો નથી;” તેણે જવાબ આપ્યો. “કંઈ વધારે ગડબડ કરીશું તો એ માણસ છટકી જશે અને સધળું ઉલટું થઈ જશે; અને આપણા નસીબમાં કાળાટીલી લખાશે ! આપણો ધર્મ છે કે જેમ અને તેમ રાજનું ને પ્રજનું રક્ષણ કરવું. તમે કંઈ ઇલાજ બતાવો છો ?”

“તમે એ સધળા ખટપટ મૂકી દો અને મારા વિચારપર વાત રાખો;” મણિએ કહ્યું. “પણ આજે આપણે ત્યાં જે મિત્રો ભોજન માટે આવવાના છે, તેની સંભાળ તમારે લેવી પડશે. હું મારી શક્તિ પ્રમાણે એનો કંઈ સંકેત પાર ઉતારીશ.”

તુરત તે પ્રિય પતિએ, પોતાની પત્નીને એક ચુંબન કરીને તેના-
પર પુરતો વિશ્વાસ મૂક્યો. અન્યોન્ય એવાં તો પ્રેમથી સંકળાયલાં હતાં
કે, એક બીજાને ઘડી પણ વીલાં મૂકતાં નહિ; તથાપિ આટલું આ
સ્થળે કહેવું જોઈએ કે, પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળી હતી.

પ્રસંગને યોગ્ય આ સ્થળે પૂર્વતો ખુલાસો કરવો જોઈએ. રાત્રિના જે
દંપતી દુમાલના હનુમાન આગળ ચત્રિની સહેલ કરતાં હતાં, તે શાહ
આત્મારામના પ્રપૌત્ર ને તેની પત્ની હતાં. પોતાના પતિથી છુટી પડીને
મણિગવરી હનુમાનના દેવાલય તરફ ફરી, તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ
ગયા છીએ. તે જેવી બીતના પાછલા ભાગપર આવી કે, મરાઠાનો શબ્દ
સાંભળ્યો. તેને કાંઈ કારણસર મરાઠાનો ધણો લય હતો, તેથી જેવો
એ શબ્દ સાંભળ્યો કે ખમચીને ઊભી રહી. બાવાજી ને બહિરજી જે
જે વાત કરતા હતા, તે સધળી તેણે સાંભળી; અને જ્યારે હાથમાં
ચલમ લઈને બાવાજી આવ્યા, ત્યારે તે પડખાના ઝાડના ઓઠામાં
લપાઈ ગઈ. ગાંજથી બાવાજીની આંખ ચકચૂર-લહેલૂર બની રહી હતી
ને તેથી તેને લાંબું સૂઝે નહિ, તેથી પહેલી વેળા તે પાછો ફર્યો; પણ
બીજી વેળાએ મણિથી અકસ્માત્ એમ જ બોલાઈ ગયું કે, “તમારું
સત્યાનાશ જાણે!” અને તે અવાજ બંને કાવતરાખોરને કાતે એટલી
વખતે પડ્યો. તે બંને ઊઠતા સંભળાયા અને તેણે તુરત જાણ્યું કે,
ધાણ બગડી ગયો, પણ હીંમતવાળી હતી તેથી એકદમ નાસી ગઈ.
ઝાડમાં લૂગડું ભરાવાથી તેના ચીરા પણ ઉતરી પડ્યા, પણ જેમ
હરણી નાસે તેમ નાસતાં તે પથ્થર સાથે અથડાઈ, પણ પાંચી ઝટ-
પટ ઊઠી, ટટાર થઈને નાઠી. તેને મરાઠાના નામનો જ મોટો લય
હતો, તેથી જ્યારે બહિરજીને સહજ જોયો, ત્યારે તે ધણી ગભરાઈ;
ને તેજ ગભરાટમાં એકે શ્વાસે તે દોડી ગઈ. જે બહિરજીએ મણિને
પકડી પાડી હોત તો ખચિત તે ત્યાં જ અધમોઈ થાત!

ઘેર આવી ત્યારે બાર વાગી ગયા હતા. તે ઘણી ગભરાઈને વિચારમાં બેઠી. શું કરવું તે તેને સૂઝતું નહતું. તે વિચારમાં ને વિચારમાં એટલી લીન થઈ ગઈ હતી કે, પ્રભાત થયું તે પણ તેને માલમ પડતું નહિ. પોતાના પતિના ઊઠવા સાથે એકદમ ગળગળી થઈને તેને બેટી પડી અને રાતનો બનેલો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે કહેતાં કહેતાં તેનાં રોમાંચ એવાં તો ઊભાં થયાં અને બચથી એવી તો કાંપવા લાગી કે, હરિલાલે જો તેને બાથમાં લઈને સૂવાડી દીધી નહત, તો ખચીત તે પડી જાત. હરિલાલે મણિને ઘણી ધીરજ આપી, શાંત પાડી. સઘળો વૃત્તાંત જાણ્યા પછી બંનેએ સાથે દાતણપાણી કીધું અને દુધ પીધું. બંને જણાં એ બાબત પોતાને શો સારો માર્ગ લેવો, તે માટે વિચારમાં પડ્યાં; અને જ્યાં સૂધી બેઠે આવીને “ભોજન સમય થયો છે, માટે હવે ઊઠો ને સ્નાન કરી લો” એમ કહ્યું નહિ, ત્યાં સૂધી બંનેમાંથી એક પણ ઊઠ્યું નહિ. જમ્યા પછી હરિલાલ પોતાના ઓરડામાંથી ઊઠીને હનુમાનની જગામાં ગયો. દર્શન કરી ત્યાંથી પાછો આવ્યો, ત્યારે મણિગવરી પોતાના છત્ર પલંગપર બેઠી હતી. તેને આવતાંને વાર જો પ્રશ્ન પૂછ્યું તે, ને તે પછીની વાતચીત આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. માત્ર આ સ્થળે વિશેષ એ જ કહેવાનું છે કે, આ બંને સ્ત્રી પુરુષ તે સમયની આત્મારામ ભુખણની પેઢીનાં વડાં હતાં.

હરિલાલ પોતે બપોરના સૂઈ ગયો. મણિગવરી તો વિચારમાં જ બેસી રહી હતી. પોતાના પતિની આજ્ઞા તો મળી, પણ કયે પ્રકારે ફત્તેહ મળે તેનો તે વિચાર કરવા લાગી. જાતે ઘણી હીમતવાન, પણ ગમે તેવી પણ અંતે સ્ત્રી-અબલા, તે જ્યાં સૂધી કંઈ અડચણ ન આવે ત્યાં સૂધી પોતાનું કામકાજ સરેરાટ કરી જાય, પણ જરાક અડચણ આવે તો તુરત પાછી હઠી જાય. તેણીએ ઘણા વિચાર કર્યા; અંતે એક નક્કી ઠરાવપર આવી. પાસેની ટેબલપરથી લખવાનાં સાધન લઈને એક ચિઠ્ઠી લખી કઢાડી. પાછલા પહોરને વખતે તેણે પોતાના એક દાસને બોલાવી,

પેલી લખેલી ચિઠ્ઠી આપી. એમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ હતી અને તે નવાબની બેગમપર લખી હતી. તે ચિઠ્ઠીનું ઉત્તર ધણું જલદી એ જ જગોએ અથવા રાત્રિના શહેરમાં મળે તેમ સૂચવેલું હતું.

સંધ્યાકાળ થવાનો સમય આવ્યો. શેઠાણી પોતાની ગાડી બેડા-વીને શહેરમાં જવા તૈયાર થયાં. પણ તેટલામાં શેઠ નોતરેલા પરોણાઓ આવી પહોંચ્યા. તેમનાં ઘેરાંઓએ આ અવિવેકને માટે ઠણકો કરી શેઠાણીને જતાં અટકાવ્યાં. શેઠાણી જાતે થોડાં ધણાં શરમાળ હતાં, તેથી તેમના બેલવાને માન આપી પાછાં ફર્યાં, પણ તેમને કંઈ પણ ગોઠવું નહિ. આજની ઉભણીને તેઓએ “મોગરાનો બહાર” એ નામ આપ્યું હતું અને જ્યારે મોગરાની ધણી અછત, ત્યારે શેઠ મહામુશ્કેલીએ તેનો મોટો જથ્થો બેગો કાઢેો હતો, જેમાંથી દરેક સ્ત્રી માટે એક સુંદર વેણી ગુંથાવી હતી અને દરેક પુરુષ માટે તેમાંથી એકેક હાર ને છોડું બનાવ્યાં હતાં.

શેઠાણી બંગલામાં પાછાં ફર્યાં તેથી શેઠ આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ સૌનો સરખો આગ્રહ ને સૌ એમજ બેલવા લાગ્યા કે, “ના, નહિ જવાય; તમે જશો તો અમે પણ જતાં રહીશું. ધરધણીયાણી વગર મીજબાની હોય નહિ. મોગરો પોતાનો બહાર આપે નહિ !” એવું એવું અડપલું જ્યારે શેઠે સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પણ લાચાર થયા.

દરેક પરોણો આજે મોટા ઉમંગમાં હતો. સૌ બદનપર કીન-ખાખના કબજા અને ટોપી પહેરી ફક્કડ સહેલાણી લાલાજી બની આસપાસ ફરતા હતા. ચન્ની પૂરી ખીલી રહી હતી. તેમાં આસપાસ, બંગલીમાં દીવાની રોશનાઈ ખૂબ બહાર આપતી હતી. મોટા દીવાન-ખાનામાં ઘણો સુંદર ગલીચો ખીંચાવ્યો હતો અને તેની સુન્નેરી કાર ઝળકાટ મારી રહી હતી. ઝુમરો લટકતાં હતાં, તેને પણ સજગાવ્યાં હતાં. દરેક બારીની વચ્ચે એકેક મોટા જેપુરી ચિત્રનો તકતો હતો, જેમાં કેટલાંક શૃંગારનાં ને કેટલાંક રાજરાણીનાં જનનાનાં ચિત્રો,

ધણા અચ્છા કલમકસ ચિત્રકારનાં ચિત્રેલાં હતાં. એક બાળુએ એ સુંદર મોર જુદા જુદા સંગેમરમરના ટેબલપર ગોઠવેલા હતા અને ધરાની વાનિજ, જે ધણો સુંદર ને મનહર સરોદ કહાડતું હતું તે પણ એક બાળુએ મૂકેલું હતું. સામસામા મોટા આયના ગોઠવેલા, તેમાં આરપાર જોતાં એમ જ માલમ પડતું કે, બીજા અંદર વળી કેટલાએ ઝોરડા એવી જ રીતે શણગારેલા છે. સઘળી જગ્યાએ સ્વચ્છતા ને સુધડતા હતી; અને સઘળે ઠેકાણે આસપાસ જોતાં મન ધણું રંજન થતું હતું. વાડીમાંથી ફૂલોના પરાગનો બહેકાટ આવતો, તેથી મગજ તર થઇ જતું. બંગલાની અંદર ને બહાર બંને ઠેકાણે ફૂલાદિની રચના પણ એક નવીન હમછમની કરી હતી.

“પ્રિય મણિ!” હરિલાલ, મણિગવરીના ઝોરડામાં જઇને, ધણા મંભીર પણ પ્રીતિ ભરેલા શબ્દથી, હોઠ સાથે હોઠ મેળવીને બોલ્યો: “મને ધણી ધાસ્તી લાગે છે કે, આજની મોજમઝાનું પરિણામ ધણું મોટું આવશે. જે રીતે આજનો મેલાવડો કીધો છે, તે રીતે સવાર સૂધી કંઇ પણ છૂટકો થશે નહિ; કદાચિત્ બેગમનો પ્રતિઉત્તર અહીં નહિ આવ્યો, તો ખચીત તે શહેરમાં આવશે જ. લાં જો તું ન મળી તો સમયે બેગમ સાહેબા ધણાં ગુસ્સે થશે અને વળી રાજદ્રોહી ગણાઇશે. આજની મઝામાંથી તું બાતલ થાય તે મને જરાએ પસંદ નથી, તેમ તું અગલનું કામ કરે નહિ તે મોટું ભય ભરેલું છે. તારે સૌથી પહેલાં તે કામ કરવું જોઇએ. મારી પ્રસન્નતા કે અપ્રસન્નતાનો વિચાર હમણાં કરવાનો જ નથી. તારે તો શહેરમાં હમણાં જ જવું જોઇએ. તૈયાર થઇને ગુપચૂપ શહેરમાં જા. હું ગમે તે પ્રકારે સહુ ભાઇઓને સમજાવીશ. તારે જઇને સૌથી પહેલાં બેગમ સાહેબાને મળવું અને જે છૂપા શત્રુએ, ગઇ રાત્રિના તને તે મને ચમકાવ્યાં છે અને જે સૂર્યપુરના નાશ માટે મચેલા છે, તેને તેની કૃતિનાં ફળ ચખાડવાને નવાખને ભગૃત કરવો.”

“આપનું બોલવું મને સર્વ રીતે રુચે છે મિત્ર !” મણિ બાલી. “પરંતુ એમ હું શી રીતે કરી શકીશ ? સહુ મિત્રો તો આપણી આસ-પાસ વીંટાઈ વળ્યા છે, સર્વે રંગમાં મચેલા છે; મને ઉત્સાહમાં સામેલ થવાને વારંવાર વિનવે છે. તેમને મૂકીને જઈ શકાય એમ બનવું અશક્ય છે. મારો વિચાર તો ક્યારનો એમાં જ મગી રહ્યો છે. મને ચટપટી પણ એ જ થયા કરે છે કે કેમ કરવું. એક બાજુએ આગ ને બીજી બાજુએ દરિયો. બંને પાસથી સંકડામણ છે. સહુને તરછોડવા એ જાણી જોઈને રંગમાં લંગ કરવા ખરાબ છે. શહેરપર આવનારું સંકટ ન દૂર કરાય તો મૃત્યુ જ છે. કાંઈને વાતનો સણસારો પણ કરાય તેમ નથી. જો બોબન સમય જલદી થાય તો ગમે તે મિષ કહાડીને સટકી જવાને ચૂકીશ નહિ. માત્ર વિલંબ તેનો જ છે.”

“તારે ઉતાવળ કર અને સહુ મિત્રોને માટે બોબનની તૈયારી કરાવ;” કંઈક ઉચાટ મનથી હરિલાલ બોલ્યો. “મને કંઈ સમજ પડતી નથી કે હવે શું થશે ? ધણી વેળાએ આપત્તિ આવેલી છે, અને તેમાં ગભરાયો છું, પરંતુ આજના જેવો ઉચાટ, ઉદાસી ને ગભરાટ કવચિત્ થયાં હશે. તારે તો હવે અહીંઆંથી ચાલ્યા જવું જ જોઈએ અને બેગ-મને મળીને શહેરનું રક્ષણ થાય તેવા ઉપાય લેવા તેને સુચવવું. જ્યાં સુધી એ સંબંધી કંઈ થશે નહિ, ત્યાં સુધી મને શાંતિ વળનાર નથી. આજની ધામધૂમથી મારી વૃત્તિ ધણી ખરાબ થઈ ગઈ છે. સર્વ કાંઈ પૂર્ણ આનંદમાં મહાલે છે, પણ મને સર્વ સ્થળે ગમગીની ને ભય જ માલમ પડે છે.”

“મિત્રે, બેસીકર રહો !” કંઈ ઉત્સાહ ઉમંગથી મણિએ પોતાનું વેણ કહાડ્યું. “હું કાંઈ પણ તાલમેલથી હમણાં જ અહીંઆંથી ચાલી જઈશ. પણ મારી ગેરહાજરીની ખામી તમે આ મેલાવડામાં પડવા દેતા નહિ. બનતા યત્ને કામ સિદ્ધ કરીશ અને તુરકડાને હાથે મરા-કાનો ઘાણ કહડાવીશ.”

આ પ્રમાણે ખાત્રી થયા પછી હરિલાલ પોતાના ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો, પણ તેટલામાં તો “હરિલાલ ક્યાં છે, મણિશવરી

ક્યાં ગયાં,” એમ પરીણાઓએ બૂમાબૂમ કરી મૂકી. આસપાસ મોટી શોધાશોધ ચાલી રહી, ને જેવા હરિલાલ શેઠ બહાર નીકળ્યા કે સહુએ તેની મળક બનાવવા માંડી. “ભાઈ ! વહુ તો તમને જ છે કે કંઈ ચાલે જ નહિ !” “અમે કંઈ ઝઘાંતીયા નથી જો !” એમ એકે કહ્યું. “અરે તમે ન જાણો, એ ધણીધણિયાણી કંઈ કાચાં નથી, પહોંચેલ છુટી છે; સારસનું જોડું છે ! કંઈયે ન ચાલે ! જૂદાં પડે તો ઝુરાઈ જાય !” એમ બીજાએ ટાણો માચ્યો. “હશે, જવા દો એ વાત, બહુ તમે તે શું એમની મળક બનાવો છો ! લગાર મન હીઝારતું હશે તેથી મીઠી મીઠી વાતચીત કરી આવ્યાં હશે;” એમ એક કન્યા-રાણી લહેરખીખાઈએ મચકા કરીને હોઠ ફફડાવ્યા, પણ પછી ધીમેસથી હરિલાલ તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “હવે તો અમને બધાને મોજ કરાવો, નહિ તો સહું ચાલ્યાં જઈશું જો બાઈ !”

“તમે સૌ કહેો છો તે સત્ય છે;” તે યુવાને કહ્યું. “મારા જવાથી તમે સૌને જુદાં જુદાં અનુમાનો કરવાનો સમય મળ્યો એ બહુ ઠીક થયું.” પોતાના મનમાં જે વિચાર ઘોળાતા હતા તે વિચાર માટે આ મોજ જીવાનો કંઈ જ જાણતા નથી ને કશું બેદરકાર છે તે ઉપર મૂંઝામાં હસીને તેણે વધાર્યું; “મેં જાણી જોઈને એ તક તમારા હાથમાં આપી છે; પણ ખાત્રી રાખજો, કે હું તમારાથી જરાએ દૂર ગયો નથી. તમારા સુખને માટે તથા તમે સૌના સારા ને ઉમંગ માટે મને જેટલી કાળજી છે, તેટલી કાળજી બીજાઓને બાગ્યે જ હશે. હવે હું તમારી હજીરમાંથી ખસવા પણ માંગતો નથી. જેમ તમે સૌ રાજા થાઓ તેવા પ્રકારે કરીશ.”

“આ તમારી મધુર લાવણ્યતા છે, પ્રિયમિત્ર !” એક દોસ્તે પ્રતિ-ઉત્તર દીધું. “તમારા ઔદાર્ય મનનો, અમારા પ્રત્યેની તમારી પ્રીતિનો આ એક જાગૃતજાગૃત દાખલો છે અને તે માટે આ સૌ તમારા ખરા દિલથી ઉપકાર માને છે !”

“ઠીક, ઠીક ! હવે તો ઉપકારનાં વહાણુ જ ફાટશે ? તમે મારો ઉપકાર માનો છો તો સ્થો, હું તમે બાધએનો પણ બહુ બહુ ઉપકાર માનું છું. વલ્લમ ખુલ્લમ ! બસ, ધરાયા !” જરા મળક કરતાં હરિલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું. “હવે થોડીવારમાં બોજનનો સમય થશે; ત્યાં સૌએ સત્વર પધારવું; અને એટલો સમય તમે સૌ ઉમંગે આ મારી નાનકડી ઝુંપડીમાં મજા કરો—તમારા મુખારક કદમથી એ પાવન થશે !”

બોજનશાળામાં રસોઇયાએ બડી ગડબડ કરી મૂકી હતી. બાત-બાતનાં પકવાન બનાવ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે તે બધાનાં નામ લેવાની કંઈ જરૂર નથી, પણ સાદું ને સૌને પસંદ પડે તેવું સ્વાદિષ્ટ બોજન હતું. પાટલાની હાર એક સરખી, એક સરખાં જળપાત્ર, એક સરખી કેળની પત્રાવળી, એક સરખા રૂપાના વાટકા ને સૌને જોઈએ તે પ્રમાણે વસ્તુઓ બાણુમાં મૂકેલી હતી તેનો દેખાવ ધણો અચ્છો લાગતો હતો. સૌ જનને કૃપા પ્રકારે બેસાડવા, તેની ગોઠવણુ મણિ-ગવરીએ ધણી ફાંકડી કીધી હતી. દરેક સ્ત્રીપુરુષને સજોડે બેસાડ્યાં હતાં; અને સૌ ટાઈ થોડાં શરમાય તેને માટે પોતાની જગ્યા પણ પોતાના પ્રિયવલ્લભની સાથે જ ગોઠવેલી હતી. તે સમયમાં આ રીતિ તદ્દન નવીન જ હતી, તોપણ સૌ સમાન હતા, એટલે પુરુષોએ તો કંઈ વધી લીધો નહિ, તથાપિ બે ત્રણેક સ્ત્રીઓથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. તેઓ મનમાં બળડી, પરંતુ જ્યારે બીજી સ્ત્રીઓને સ્વ-પતિની સાંડમાં અડોઅડ ને ટપોટપ બેસતી જોઈ, ત્યારે કટાંણે મોઢે તેઓ પણ બેસી ગમ્મથો. સૌનાં બાણુ પિરસાઈ રહ્યા પછી, મણિગવરીએ દિવાનખાનામાં જઈને વાજિત્રોને કુંચી આપી કે તેઓએ મધુરો મુર કહાડવા માંજો. “મેરે શાહજાદે આલમ કે લીયે, જંગલ શેહરા ખીયાખાન શીરી,” તે સાંભળતાં સૌ ધીમે ધીમે પગપર થાપ મારવા લાગ્યા. સૌ સ્ત્રી પુરુષોને આજનો દેખાવ ધણો આનંદિત લાગ્યો. તેટલામાં હરિલાલે

મિત્ર પરાણા ઉપર ઇસ્ટમ્યુલી ઉચું અતર છાંટ્યું કે તેનો બહેકાટ ચોમેર અતિસેં ફેલાઈ ગયો. તુરત મણિગવરી આવી ને પોતાના પાટલા ઉપર બેઠી ને જમવાની વરદી આપી: એ દેખાવ જાણે આજના કાળમાં એક મોટી ભોજન મંડળીમાં “ટાસ્ટ” લેતા હોય તેવા લાગતો હતો.

તે દેખાવ ખરેખર અતિ રમણીય હતો. જનાનખાનામાં રહેલી સ્ત્રીઓ કરતાં આજે બિરાજેલી સ્ત્રીઓ અતિ સૌંદર્યવાન-કાંતિમાન લાગતી હતી. સ્ત્રીઓના પરવાળા જેવા હોઠ ને મુખખાંધ ઢાડમના દાણા જેવા ઢાંત વચ્ચેથી જે ઝીણો ઝીણો સ્વર નીકળતો હતો, તે દિવાનખાનામાંના વાજિત્રને પણ એક કારે બેસાડે તેવો મધુરો હતો. કંઈ પણ કલબલાટ ને ગણગણાટ વગર સૌ મિત્રો ભોજન લેયાં જ હતાં. કોઈ કોઈ તરુણીઓ વિશેષ લજ્જશીલ હતી, અને લજ્જા એ આર્ય સ્ત્રીઓનું ખરેખરું ભૂષણ છે. તેઓએ આઝાદ રંગનાં-ઝગમગ શિયાળાની હતી તોપણ-વસ્ત્ર સન્ન્યાં હતાં. સાળુમાં મોં ઢાંક્યું હતું; છતાં તેમાંથી પલકારા મારતી ચક્રચક્રિત હરિણી જેવી આંખો અતિશય મોહ ઉપજાવતી હતી. વળી હવા પણ નંદન બાગના જેવી હતી, તેથી તાઢમાં વધારો થતો હતો. ખૂબસુરતીમાં શ્રેષ્ઠ તો એ મેલાવડામાં મણિગવરી હતી, પણ બીજીઓ કંઈ ઓછી ખૂબસુરત ન હતી. જેઓએ સોડામાં મોં ઢાંક્યાં હતાં, તેઓએ માત્ર મોં જ ઢાંક્યાં હતાં, પણ પ્રીતિભરેલી આકૃતિમાં સમાયેલી મનમોહક શક્તિ, જેઓએ તેના સંગ્રહ કીધો હતો તે, છૂપાવવાને શક્તિમાન થઈ નહતી. કાંતિમાન, સદ્ગુણોથી ભરેલી, સકુમાર પણ બાંધાદાર શરીરવાળી, સ્વચ્છતાથી ભરેલી, જાતે શ્રીમંત શેઠાણીઓ, વળી મોજમજા ને રંગરાગમાં મસ્ત મચેલીઓ, બુવાની મસ્ત પોતાના પ્રિયપતિઓની સોડમાં બેઠેલી, સૌંદર્યતાના બંડારવાળી, આર્ય પ્રાચીન પોશાકમાં બિરાજતી તરુણીઓનો આ દેખાવ ચિત્રમય નહિ પણ સાક્ષાત્કાર હતો. તે કાળની તે સ્થળની રંભાઓ,

આ રંગમેલાવડાનો આ પ્રસંગ જોઈ ધીમે ધીમે મધુરું મધુરું હસતી એકેક ગ્રાસ મોંઢામાં મૂકતી, પણ શરમને લીધે મ્હોં આંકું વચ્ચે ધરેલું તે ખસેડતી નહિ. તેવામાં બટજી મહારાજ આવીને દૂધની ધાર પાડતા. “ના ના” ની ધંસારત કરતાં, છતાં બટજી દૂધ ઝોકાવ્યો. જતો—તે જ્યાં સૂધી દૂધ છલકાઈ જાય નહિ ત્યાં સૂધી; તે વખતે સૌ આશ્ચર્ય પામી મંદમંદ હાસ્ય કરતાં, એ દેખાવ બહુ ચિત્તાકર્ષક લાગતો હતો. પુરુષો પણ થોડા ધણા શરમાતા—આ જેટલા તો નહિ જ. તેમને સમયને લીધે કંઈ વિવેક મર્યાદા રાખવી પડતી. કાંઈ પાસે બેઠેલી પ્રિયાને કંઈ કહેવા જતો, ત્યારે ખીજાઓ તેની સામા એકી નજરે જોતા તેથી તે શરમાઈ જતો. પણ અતિ સૌંદર્યવાન જોડાંઓ મોહ ઉપજાવતા હાસ્યથી એકેક પ્રત્યે તીક્ષ્ણ નાજુક આંખથી પલકારા મારતાં, ત્યારે તે સર્વે એક ખીજાની શરમ સમૂળી છોડી દેતાં હતાં.

બરાબર એક કલાકે સૌ ભોજન લઈ ઉઠ્યાં. પાછાં સૌ દિવાનખાનામાં આવ્યાં. વાજિત્રનો નાદ ચાલુ જ હતો. તેટલામાં હરિલાલે સૌ પુરુષોપર ને મણિગવરીએ સૌ સ્ત્રીઓપર ગુલાબજળ છાંટ્યું. ઠંડકમાં ઠંડક વધારી ! દેખાવ તો આ સમયનો અતિ સરસ હતો. દીવાની જ્યોતના પ્રકાશથી દીવાનખાનું ઝળહળાં થઈ રહ્યું હતું. ઝુમરનાં લોલકા રંગ બેરંગી ઝળકાટ પાડતાં અને તેના પ્રકાશમાં સ્ત્રીઓના મોતીની માળા, છડા અને બંગડીનો પ્રકાશ વિશેષ ઝમક આપતો હતો. એકેકન્યા પ્રતિબિંબથી આખો ઓરડો ઝળકી રહ્યો હતો. ઈંદ્રસભા તુલ્ય દેખાવ બન્યો હતો. પોશાકની ફક્કડાઈ વળી વિશેષ હતી. દરેક સ્ત્રી પુરુષોનાં આંખ પ્રેમની કેદમાં તેજ મારતી હતી; ફરફર આવતા પવનથી ઝુમરનાં લોલક હાલતાં ને દીવાનાં ફિરણો વધારે પ્રકાશતાં, તેથી આંખે અંખવાઈ જતી હતી.

ચાકરોએ આવીને સૌના હાથમાં એ સમયે મેવાની રકાખીએ ધરી દીધી. ધણા અચ્છા પ્રકારનો મેવો—જેમાંના કેટલોક તો નવા

સાહેબના ત્યાંના ખાસ આવેલો, તે પણ દરેક રકાબીમાં ચૂકેલો હતો. પોતપોતાની રૂચિ પ્રમાણે સૌએ તે ખાધા. ચાકરોએ ઓરડામાં ફરી વળી, રકાબી લઈને હાથ ધીવડાવ્યા ને હાથ લુછવાને સ્વચ્છ ધોયલા હાથલુછણા સૌના હાથમાં ધરી દીધા. પછી મુખવાસ આપવામાં આવ્યો. કાણેક રહી પાછા સૌ ઉઠીને ઉભા થયા ને પોતપોતાના મિત્રો જોડે અનેક પ્રકારનાં ગર્ખાસર્ખાં હાંકવા મંડ્યા.

આ સમજા વખતમાં હરિલાલને પોતાની સ્ત્રી જોડે, તેમ બીજાઓ જોડે પણ વાત કરવાનો સમય મળ્યો નહોતો. સાને પોતપોતાના વિચારમાં આનંદ માનતા હાલનમાલન કરતા જોયા, એટલે હરિલાલ મણિગવરી તરફ ગયો, ને થોડીક મિનિટ વાત કરવાનો પ્રસંગ સાધ્યો.

“મારી અતિ પ્રિય સલુણી !” હરિલાલે મણિના ગાલપર ધીમેસથી હાથ ફેરવીને કાનમાં કહ્યું: “તું જરા બાબુએ આવ, સૌને આજે કંઈ કારણસર આપણી વર્તણૂકમાં ફેરફાર લાગે છે—તેથી સૌ આપણી હિલ-ચાલ તપાસે છે, ને મારે કંઈ વિશેષ સૂચના કરવી છે. વહાલી ! તું જાણે છે કે આજે તને વિલી ચૂકવાને હું કેટલો નારાજ છું, તે જતાં તને જવા દેવાનો કેટલો આગ્રહ કરું છું,”—

“મને માલમ છે, હું જાણું છું;” મણિએ સંપૂર્ણ પ્રેમના આવેશના શબ્દથી, ધીમેસથી હોઠ હલાવ્યા. “આવો સુખદકાળ કંઈ વારંવાર આવતો નથી પણ નાચાર.”

“તારો ઉપકાર ! પણ જલદી જ, હવે વિલંબ ના કર.” ગાલ ઉપર હાથ લગાડી તેણે કહ્યું. “હું હવે જાઉં”—

આ શબ્દ પૂર્ણ ન થયો, તેટલામાં એક ભયંકર રણસિંગડું વાગ્યું; અને સૌ પરોણા હાંફળાફાંફળા, એ શું થયું તે જોવા વાડીના દરવાજા તરફ દોડ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું મણિગવરીના યતન

જે ચાકર સાથે નવાખની બેગમપર પત્રિકા મોકલાવી હતી, તે ચાકરને ત્રણ કલાક અથડાવું પડ્યું. બેગમ પોતાના મહેલમાં નહોતાં, તેથી નદી કિનારે આવેલા બક્ષીના મહેલમાં તે ગયો. ત્યાં કેટલીક પૂછપરછ કર્યા પછી એવી ખબર મળી કે, બેગમ સાહેબા હમણાં જ પોતાના મહેલે પધાર્યા છે. ચાકર પાછો નવાખને મહેલે આવ્યો. ત્યાં ચિટ્ટી આપી ત્યારે બેગમ, નવાખ સાહેબ સાથે જમવા બેઠાં હતાં. જમી બિટી ચિટ્ટી વાંચતાં એક કલાક થયો. જ્યારે ચિટ્ટીમાં ધણી અગત્યની બાબત વાંચી, ત્યારે પોતાના પેગામી સ્વારને તૈયાર કરી મારતે ઘોડે શેઠને ઘેર મોકલ્યો, કેમકે રાત્રિના એ ચિટ્ટીનું પ્રતિઉત્તર શહેરમાં માંગ્યું હતું. પેગામીએ ઘેર જમને જોયું તો ત્યાંથી ખબર મળી કે વાડીએ ગયાં છે, એટલે મારતે ઘોડે તે વાડીએ આવી પહોંચ્યો. તે વખતમાં એવો ધારો હતો કે, કંઈ જરૂરનો સંદેશો લાઇને કાઢી સ્વાર જાય, ને રસ્તામાં ઘોડાની હડફટમાં માણસ ન સપડાય તેટલા માટે રણસિંગ પુકતો. તેમ જ સ્થળે પહોંચવાનો હોય ત્યાંના લોકને તેના આવી પહોંચવાની ચેતવણી આપવા ત્રણ વખત રણસિંગ વગાડતો કે મુલાકાતમાં વખત ન જાય. એ જ કારણથી પેગામી દૂતે બ્યુગલ પુક્યું ને મણિગવરી ને હરિલાલ એકદમ ચમકી અધુરી વાતે દરવાજા આગળ આવ્યાં.

પેગામીએ ઘોડાપરથી ઉતરીને દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. સહુ પરાણાઓ બાજુએ ખસી ગયા. પેગામીએ મણિગવરીના હાથમાં ચિટ્ટી ધરી, નીચા નમીને કુર્નસ બજાવી-ત્રણ સલામ કરી. તેનો દેખાવ-પોશાક વિચિત્ર હતો. જાતે લેયો પણ વિશ્વાસપાત્ર અને કદાવર પંચ-હથ્થો હતો. આવો જબ્બ દેખાવ જોઇને મણિને આશ્ચર્ય લાગ્યું. દીવે જમને ધુજતા હાથે પત્ર વાંચ્યો. વાંચી પ્રીતમના હાથમાં ધર્યો. હરિલાલે વાંચીને એકદમ કહ્યું કે, “સત્વર સિધારો.” તુરત મણિગવરી

તૈયાર થઇ. ગાડી તૈયાર હતી તેમાં બેઠી ને બેગમના મહેલ તરફ ગાડી ચલાવી.

આ, અકસ્માત એક ક્ષણમાં બનેલા બનાવથી, પરાણાઓ ધણા વિચારમાં ને ગભરાટમાં પડ્યા. એ પેગમી શેનો ? ચિઠ્ઠી શી ને બેગમને ત્યાં રાત્રિના દશ બજે જવાનું કારણ શું પડ્યું ? એને માટે દરેકના મોંમાંથી દશ દશ સવાલ નીકળ્યા, ને એકદમ સવાલનો એક જથ્થો શેઠના આગળ ઉભો થઇ ગયો. આ બધાના સવાલનો જવાબ આપે તો પાર ન આવે; તેથી તેણે ‘એક નન્નો સો દુઃખને હણે’ તેવી રીતે એક જ જવાબ આપ્યો કે “એ શી ગડબડ છે તે મને માલમ નથી; સૌ સવારે જણાશે.” સ્ત્રીઓએ તો અનેક તરંગ ઉઠાવી શેઠાણીને માટે બખડાટ ચાલુ કર્યો કે, આમાં શેઠાણીની કંઈ ખંધાઈ છે. ઘેર જવાને મિથે આ તાલમેલ લગાવી દીધી છે. શેઠે કાંઈને જવાબ ન આપ્યો તેનું કારણ એ જ કે, જે કારણસર શેઠાણી ગયાં તે કારણ ધણું ખાનગી ને જોખમકારક હતું.

બેગમ મણિગવરીની રાહ જોઈને વારંવાર બારીએ ડાકીયાં કરતી હતી. જેમ જેમ વાર લાગે તેમ તેમ તેને વધારે ચિન્તા થાય, પણ એટલામાં મણિગવરીની ગાડી આવી પહોંચી. બોળને અગાઉથી વરદી મળી હતી, એટલે તે દરવાજાપર આવીને શેઠાણીને બેગમના મહેલમાં લઈ ગયો. મણિને જોતાં તે ધણી ખુશીમાં આવી ગઇ ને એક બહેનના કરતાં અધિક ખ્યારથી તેનો હાથ ધરી પોતાની પાસે બેસાડી. નવાબની સ્ત્રી છતાં બિલકુલ ગર્વ ન હતો, તેમ સૌપર ધણો ચાહ રાખતી હતી. પેટે એક પણ ફરજંદ નહિ, તેથી જ માત્ર ઉદાસીનતા કવચિત્ કવચિત્ રહેતી હતી, તથાપિ નવાબે કાંઈ પણ દિવસે એક પણ કડવો બોલ કહ્યો નથી, એ મોટી આશ્ચર્યની વાત છે. બેગમ સાહેબા જાતે અતિ નીખાલસ અને કુલીન હતી. પૂર્વે તો એની મા એક નાગર ગૃહસ્થની દીકરી હતી. પૂર્વ કાળથી નાગરો સ્વાર્થી પડેલા તેથી પોતાના કાંઈ

મોટા લાકડાને માટે દીકરીને બક્ષીને ત્યાં આપી ને લોકમાં એમ જણાવ્યું કે, બક્ષીએ બલાતકારે દીકરીને છિનવી લીધી। તેની દીકરી તે આ મોતીબેગમ હતી. નાગરની દીકરી એટલે ગમે તેવો પણ ઉંચો હિંદુ વિચાર હોય જ; ને તેવા ઉંચા ઔદાર્યના વિચારથી તે હમેશાં પોતાના પૂર્વના ધર્મપર ને હિંદુઓપર બહુ પ્યારથી જોતી હતી. રાત્રિના તેના પોશાકમાં કંઈ જાણવા જેમ નહોતું. માત્ર પાંચજમો ને તે ઉપર સ્વચ્છ સફેદ મલમલની કફની પહેરેલી હતી, તો પણ ચોટલાનો સંથો ને કાનમાં મોતીના એરિંગથી તેનું મ્હોઠું બહુ દીપતું હતું. એ ધણું સારું શુદ્ધ ગુજરાતી જાણતી હતી ને તે સૌ પોતાની માતાના પ્રતાપ હતા.

“બહેન, શી ખબર છે?” મલકાતે મુખડે બેગમે આવકાર આપતાં મણિને પૂછ્યું. “તમારી ચિઠ્ઠી મને બહુ મોડી મળી ને તેથી બહુ વખત વીતી ગયો.”

મણિગવરીએ અથથી તે ધતિ સૂધીની, આ શહેર ઉપર કેવી આકૃત આવી પડવાની છે તેની વિગત કહી સંભળાવી. શિવાજી લૂટારાને જે દૂત આ શહેરમાં આવ્યો છે અને શહેરમાં જે ત્રાસ પડનારો છે, તે સાંભળીને બેગમને ધણો ગભરાટ લાગ્યો, અને એના શું ઉપાય કરવો તેને માટે મણિગવરીને સવાલ પૂછ્યો.

“આપણા શહેરપર આવી મોટી આપત્તિ છે?” નિઃશ્વાસ નાંખીને બેગમ બોલી. “એનો ઉપાય શો?”

“અને હું પણ એ જ સવાલ પૂછું છું મારી બહેન! આનો ઉપાય તો સત્વર થવો જોઈએ. જે નહિ થશે તો મને નથી લાગતું કે, આપણી જીંદગી પણ સલામત રહેશે.” મણિએ થરથરતાં ને જુસ્સાના આવેશમાં બેગમના મનમાં શું થાય છે તે જાણીને કહ્યું.

“ખરેખર, એનો ઉપાય તો થવો જ જોઈએ!” બહેન જેવી મણિનો હાથ પકડી બેગમ બોલી.

“શું તમને કંઈ જ ઉપાય જડતો નથી, મોતી બહેન?” મણિએ

લગાર કરડાકીનો જવાબ આપતાં કહ્યું અને બેગમના મ્હોં સામું નજર કીધી. “મારી તરફથી તો તમને જે કહેવાનું છે તે કહીશ; અને વિશ્વાસ રાખો કે મારી જીંદગી કરતાં વધારે મૂલ્યની હું તમારી રંક રૈયતની જીંદગી ગણું છું, અને તેની પૂરતી સાબીતી એ જ કે આજની મોટી મિજબાની છોડીને તમારી સેવામાં હાજર થઇ છું.”

“તારા એ બોલવાપર મને જરાએ સંશય નથી;” મોતી બોલી. “પણ તને માલમ છે કે, મારા પૂજ્ય પવિત્રપતિ એવાં કામમાં ધણું થોડું લક્ષ આપે છે. તેને તો રાગરંગ ને ગાનતાનમાં જ મગ્ન છે. આવા ગહન વિષયમાં તેની પહોંચ લાંબી હોય એમ મને માલમ નથી.” પોતાના પતિ વાસ્તે કડવાં વેણુ બોલવાં પડે છે તે માટે ઇશ્વરની ગુન્હેગાર સમજીને ઉંચા હાથ કરી બોલી. “અરે! મારા પતિ માટે આવાં કુવેણુ કેમ બોલાય છે? ઓ પ્રભુ! તારી કૃપાથી જ હું તરીશ, નહિ તો મારો વાસ ક્યાં થશે? હે પ્રભુ! તું મારો, મારા પતિનો ધર્મ સંભાળી અમારુ રક્ષણ કરજે!” પાછું મણિને કહ્યું; “હવે તું જાણુ કે પ્રિયના દિવાન ને કારભારી પણ માત્ર નામના જ છે. કાયરો ને મારા જાતિલા તો, મારી પૂર્વની કરેલી સૂચનાથી તને કંઈ અજાણ્યા નથી. પણ મારા હાથમાં એટલી સત્તા છે કે, જે ઇલાજ બતાવીશ, તે ઇલાજ પ્રમાણે પ્રિયપતિ પાસેથી કામ કરાવીશ. તને કંઈ યુક્તિ માલમ હોય તો બતાવ.”

“મોતી બહેન, જેમ મેં પૂર્વે સલાહ આપી છે તેમ જ હમણું પણ આપીશ, તમારે ગમરાતું નહિ;” મણિએ ખુશીનાં વેણુ કહાડી ધીરજ આપી.

એ પછી મણિગવરીએ કહ્યું; “જો એ મરાઠો અને બેરાગીને પકડવાની તજવીજ કરવી હોય ને નગરજનનું રક્ષણ કરવું જરૂરનું જણાતું હોય તો નવાબના જસુસો એની પછાડી મૂકવા બેઠયે, ને તેઓએ એમનાં કાવતરાં તપાસવાં બેઠયે. પછી જેવા શહેર છોડીને

જવા માંડે તેવા જ અંનોને પકડવાની પેરવી કરવી.” મોતી બેગમને એ સલાહ પસંદ પડી, પણ નવાખ સાહેબ જાતે એલિયાના પાગ્ગા, તે એકદમ એ વાત કબુલ કરશે એમ ભાસ્યું નહિ; તેટલા સારુ તેમને માટે શી પ્રયુક્તિ કરવી, તેના વિચારમાં પડ્યાં.

“આપણે એને સમજાવવાને કાંઈ પણ ગોઠવણુ કરવી વિશેષ અગત્યની છે;” ભમથી ધૂજતી મોતી બોલી.

“અને તે વળી બનતી ઉતાવળે કરવી જોઈએ, નહિ તો સર્વ શ્રમ ફેાકટ જશે !” મણિએ જણાવ્યું.

“બેશક, બેશક !” પોતાના કાચપર એકદમ ઢળી પડીને મોતીએ કહ્યું; અને મણિ એકદમ તેની પાસે જઈ બેઠી. “હવે નવાખને સુવાને સમય થયો છે ને અત્યારે તેમને કહેવાનું બનશે કેમ ? અને જો આ સમય ગયો તો તે પ્રપંચી વીરો એકદમ શહેરની ખાનાખરાખી કરશે જ. મારે એ માટે હમણાં જ જવું જોઈએ.” સૂતાં સૂતાં મોતી સ્વતઃ બડબડી ગઈ.

“પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે !” મણિએ કહ્યું. “લો, આ નવાખ સાહેબ જ અહીંઆ પધારે છે. હવે તમારે કહેવું ને સમજાવવું હોય તે મારે માથે મૂકા. હું એનો ઘટતો ઇલાજ કરીશ. મારી વાણીથી હું તેમને રંજિત કરીશ અને કાલે પ્રાતઃકાળે પોતાના દૂતોને એ દૂતોની પૂઠે પ્રેરે, એવી યુક્તિ બતલાવીશ.”

તુરત જનાનખાનાનું બારણું ઉઘડ્યું. ગમે તેવી પણ વાણિયાની દોકરી ને લજ્જાશીળ તેથી મણિ સંકોચતાને પામી સ્હોડામાં હાથ ધાલી, નીચું મ્હોં કરી, બેગમ સાહેબા પાસેથી ઉઠી જઈ, બાળુમાં ઉભી રહી, મોતી બેગમની પૂઠે મ્હોં ઢાંક્યું, એટલે નવાખ તેને જોઈ શક્યો નહિ. અતિ પ્રેમના આવેશમાં એકદમ ધસ્યો નવાખ કાચની નજીક આવ્યો. તેની આકૃતિ ખરેખરી પહેલવાની નહતી. તે જેટલો બહારથી સીનેદાર દેખાતો, તેવો મનમાંથી પોચો હતો. માત્ર શિકાર

કરવામાં તે પાકા ઉસ્તાદ હતો ને તે કાળના કાંઈ પણ શિકારીને હંફાવે ને તેનું પાણી ઉતરાવે તેવી શક્તિ તેનામાં હતી. વારંવાર શિકારે જઈ, સુરતની આસપાસ વાઘની વસ્તી હતી તે નિર્મૂળ કાઢી હતી અને હમેશાં તેને શિકાર મળતો તો જ પ્રકુલિત વદનનો દેખાતો હતો. આ મદાંધ વગર ખીજી બાબતમાં નવાબ એક ઓને પણ લલિત કરે તેવો હતો. ઉમ્મરમાં લગભગ પંચાવન વરસ થયાં હતાં, તોપણ શરીરે સોહામણો હતો. રાજદરબારી કારસ્તાનમાં ધણું કરીને મુસલમાન નવાબો ઉતરતા હોય છે અને આ નવાબ બાસ્માવસ્થાથી જ એકલવાયો હતો, તોપણ તેને કટલીક રીતે પાવરધો, નાગરોએ કાઢી હતો. તેના પોશાકની ઢબછબ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાન જેવી શ્રેષ્ઠ હતી. તે આલબિયન તરેહથી પોશાક પહેરતો, રુમસામથી આવેલી ઉંચી મખમલના ચંપલ અને હમણાંના હાથલંડર જેવા સીના રાખી જાણે એક વૃદ્ધ પ્રવીણ યોધો અઝી રીતે ધૂમતો હોય તેવો ફાંકડો દેખાતો હતો, જે કે તેવી શક્તિ એનામાં ધણી જ થોડી હતી. બહાર ફરવા નીકળે ત્યારે હમેશાં બે ખંજર પાસે રાખતો—જે ખંજર ઉપર રત્ન જડેલાં હતાં ને તેની ખોલ જરદોસથી ભરેલી ધણી તેજસ્વી હતી; અને શિરપેચવાળી મંદીલની પાછડી ધણી ફાંકડી ગોઠવી મૂકતો કે જે ધણું કરીને તોલમાં બાર પૈસા ભાર ભાગ્યે જ થતી હતી. તેનામાં મુખ્ય ગુણુ પ્રીતિનો હતો, પણ તે રાજ્યકાર્યને યોગ્ય ધણુ જ થોડા ગુણુ ધરાવતો હતો.

નવાબે આવતાં વાર એકદમ મોતીના ખભાપર હાથ નાંખી કહ્યું કે; “મારી પ્રિય સુંદરી !”

“તમે જાણુતા નથી જહાંપનાહ !” ગભરાટ ને ચમકાટમાં મોતીએ જોસથી કહ્યું; “આજે મારી પ્રિય સખી મણિ મળવા આવી છે અને તે વળી ધણી અગત્યની વાતચીત માટે ?”

“ક્યાં છે ?” નવાબે પૂછ્યું. “મને તે સુંદર આખવાળી કંઈ જણાતી નથી.”

“આ રહી;” મોતીએ જવાબ દીધો ને પોતે બાજુએ ખસી ગઈ કે નવાબ શરમાઈ ગયો તેથી કાચ પાસેથી પાછો હટ્યો.

“સુંદરી, મારી ભૂલ થઈ છે !” નવાબ નમ્ર અવાજે બોલ્યો. “જે મને માલમ હત કે તમે અગત્યના કાર્ય માટે ને સખીભાવ બતાવવા માટે અત્રે બેઠાં છો તો હું આવવાની હીમત કરત નહિ.”

“પ્રિય, તમો પધાર્યા તો શી અડચણ છે ? તમારી હાજરી અહીંઆ જરૂરની છે. તમે બધે પધાર્યા !” મોતીએ આવકારયુક્ત વચનથી ઉમેરણ કીધી, કે જે હમણાં સૂધી લગાર ગભરાટમાં હતી. “જે કામ અગત્યનું છે તે અમારાથી બનશે નહિ, અમે તો નાજુક કળીએ છીએ;” બધા મીઠા અવાજ ને મોહક દૃષ્ટિથી જોઈને તે બોલી.

“ત્યારે તો બેસ, મોતી,” પોતાના હાથ મોતીના હાથમાં આપી ધીમેસથી કાઈ ન દેખે તેમ ચાંપીને બોલ્યો: “મહિની આગતાસ્વાગતા કર ને પછી આવજે.” આમ બોલીને જેવા જોસ્સામાં નવાબ આવ્યો હતો, તેવા જોસ્સામાં તે પાછો ચાલ્યો ગયો; ને જ્યાં સૂધી પારણાં બંધ થવાનો અવાજ ન સંભળાયો ત્યાં સૂધી મહિ તેને જોવાની હીમત કરી શકી નહિ.

“ખરી તક આપણે ગુમાવી;” બેગમ બોલી; “અને ગભરાટમાં જે કંઈ કરવાનું હતું તે ભૂલી ગઈ. મારી એ મોટી ભૂલ થઈ. જે એએ અત્રે બિરાજ્યા હોત તો છૂટથી સઘળી વાત કરી શકાત; અને મને ખાત્રી છે, કે આપણા બંનેના કહેવાથી એમના દીલમાં સારી અસર કરી શકાત—તો પણ, હજી જે આપણે હમણાં જ જઈશું તો એએ બેઠા જ હશે, અને એકાદ ગાયન ગાઈને ખુશ કરી સઘળો ઇતિહાસ અથેતિ કહી સંભળાવીશ; ને એમની મરજીથી તને બાલાવીશ. મહિ, થોડો સમય તું અહીંઆં બેસશે ?”

“બધી ખુશીથી,” મહિએ પોતાના મનમાંની દહેશત કહાડી નાંખી, મીઠા મનમોહક અવાજે કહ્યું,—અગરજે એકલા બેસવાની

મરજી તેની હતી નહિ. “પણ નવાબ હવે તમારું સાંભળવાને તૈયાર રહેશે, તે માટે હવે મને શક રહે છે !”

“મારી મળક ન કર,” મોતી બોલી. “હું ધણી મૃદુ છું, છતાં મારાથી જેમ પાછું જલદી અવાખ તેમ પેરવી કરીશ. અથવા વીતક-વાર્તા કહેવા વાસ્તે તને જ બોલાવીશ. તે નામદાર એક બહેન તરીકે તને ચાહે છે. ખાત્રી રાખ કે, તે એક ઉત્તમ પુરુષ છે, તે કદી પણ ગેરવર્તણૂકે વર્તે તેવો નથી.”

“તો અતિ રુઠું !” ધણી સંતોષથી મણિએ કહ્યું. “તું જા અને પાછી વહેલી આવીને મને મળ અને શું કર્યું તે જણાવ.”

“જનાનામાં મને ધણો વિલંબ લાગશે નહિ;” ફરીથી મોતીએ કહ્યું. “જો મને વિલંબ લાગે તો તું ઉતાવળી થતી નહિ. અતિ ત્વરાએ હું આવીશ.” ધણી આનંદી ચહેરે મોતી પાછું વળી જોતી જોતી ચાલી ગઈ.

એક કલાક વહી ગયો. બરાબર બારપર બે વાગ્યા. બેગમ પાછી ફરી નહિ. ત્રણ, ચાર, પાંચ, સાતઃકાળ થયો ને કાગડાઓનો કાકાનો કાન ફેડતો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. મોતી આવી નહિ. રાહ જોઈને મણિ ઊઠી. તે નિરાશ થઈ. તેણે જાણ્યું કે મારો શ્રમ અકારથ ગયો. સુરત બારણું ઉઘડ્યું ને જોાને આવી હાજર થયો. “મારો માફો તૈયાર છે ?” મણિએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“જનાબકા કયા હુકમ હૈ, ગુલામ વો બજલાનેમેં કુછ દેર કર-નેવાલા નહિ, દેર હોવે તો શિર ગીરાદેના.”

“તું જાઈને માફો તૈયાર કરાવ, હું હેઠળ આવું છું.” “બહોત અચ્છા જનાબ.” બોલી જોાને પાછો ફર્યો અને મણિ તેની પછાડી ક્ષણેક રહીને વિચાર કરતી ધીમે ધીમે દાદરપરથી નીચે ઉતરી પડી.

પ્રકરણ ૬ હું બેરાગી

“ગુરુજી મહારાજ ! જો આપ ફરમાવો તો બાળનેમં આપકા ચેલા તૈયાર હે” નાના ચેલાએ પોતાના વૃદ્ધ ગુરુને પગે પડીને પૂછ્યું. “મય જનતા હું મહારાજ, આજ અપન દોનો શહેરમં સાથ ધુસકર ભિક્ષા મંગ લાયજો.”

“હાં, બચ્ચા તું બડા કમજાત હૈ ! હમેરી તું કયા સેવા ચાકરી કરનેવાલા હૈ ! હમ હમારે ગુરુ કે બારતે દસદસ રોજ તક ઉપવાસ કીયા હૈ, ઓર તું તેરી સાથ હમકું ભિક્ષા મંગનેકું લે જાતા હૈ. જા બેઠ, તેરી આજ કુછ દરકાર નહિ હૈ. હમ ઓર ચે દુસરે બેરાગી આજ ભિક્ષા લેનેકું જાયજો.”

ચેલાએ જાણ્યું કે આજે તો પીડામાંથી મુક્ત થયા ને તેથી તેનો જીવ ધણો ખુશ થઇ ગયો. પેલો છોટો બેરાગી મનમાં મમ થતો હતો કે, આજે મહારાજે બડી તાલ લગાવી દીધી અને મહારાજના મનમાં શું શું ચાલતું હતું, તે તેણે બરાબર જાણ્યું—એમ કહો કે તેણે બરાબર જોયું. પણ પોતાની છળતાથી, તેણે કહ્યું કે; “આપકે કહેનેમં બેશક કુછબી સંદેહ નહિ હૈ. મહારાજ ! લેકીન હમ જાનતે હૈ કી, અબી અપને ઉઠના ચાહિયે; ઓર નગરમં દેખના ચાહિયે કે કયા કયા નથી નથી ચીઝાં આઇ હૈ: અપનકું ભિક્ષા લેનેકું જાના ઉસમં કયા બડી ચીઝ હૈ, મૈને મેરા ગુરુકી પગચંપી કરનેમં બારા બરસ તક ન રાત ન દિન શીર કર દેખા હૈ.”

“જદ ચલો,” બોલી, બેરાગી પોતાના ખાધાપર ઝાળી ભેરવીને ઉઠ્યો, ને “નારાયણ, નારાયણ”ની ખૂમ મારતા, બંને જણ શહેર બહાર ચાલ્યા. છોટા બેરાગીએ મોટાને કાનમાં પૂછ્યું કે; “મારી રીતભાત—વર્તણૂક એવી તો નથી કે કાઇ મને પીછાની સકે ?” મોટાએ શીખા-

મથુ આપી કે, તારે તો મૌન ધારણ કરવું; કાઈ પૂછે તો જવાબ મથુ ન આપવો.

સવારના આઠ થઈ ગયા હતા. દરેક માણસ પોતપોતાને ધંધે વળગી ગયો હતો. “નારાયણ હરે”ની ખૂમ મારતા મારતા મોહોલ્લા ને શેરીઓ ખુંદતા ખુંદતા બંને પ્રપંચી વેરાગીઓ ચારેમમ ફરી વળ્યા. જે મોહોલ્લામાં જાય લાંની રચના ને રીતભાત ને ખણુણ થતો નાણાંનો અવાજ સાંભળીને મરાઠાની તો છાતી જ બંધ થઈ ગઈ. નાણાવટમાં જે નાણાંની ઉચ્છ્વસપાથલ થતી ને જે દોડધામ થતી લાંથી બંને બેરાગીને પસાર થવું બારે થઈ પડ્યું. અંગ્રેજોની પેઢીનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. મુલ્કમાં ખડકી ઉપર, માળની ચઢ ઉતર જોઈ, મરાઠાનું કલેજું હાથ રહેતું ન હતું. હજારો મળુરોની દોડોદોડી જારી હતી. કાઠાબંદરપર સેંકડો વાહાણો ડોલી રહ્યાં હતાં. લાંની માલની ઉતર ચઢ ને દોડોદોડી બહુ બારે હતી. મરાઠાએ મનમાં જ ગાંઠ બાંધી કે, જે નાણાવટ ને અંગ્રેજોની કાઠી, એ બે જગો જ હાથમાં આવે તો બસ, શિવાજીનો દહાડો સિકંદર થતાં વાર લાગે નહિ. પોર્ટુગીઝ ને ફ્રેન્ચોની લાતીમાં પણ પૈસાની ઉચ્છ્વસપાથલ થોડી નહતી. મરાઠાની લાગણી તો લાં એટલી બધી ઉભરાઈ આવી કે, વચ્ચે વચ્ચે કંઈ કંઈ બોલી ઉઠતો, પણ બેરાગી તેને વારી રાખતો; ક્ષણે ક્ષણે ધમકાવતો કે જે પકડાયા તો ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હલાલખોરને સ્વાધીન થઈ જાય. સહેરના મરદો ને સ્ત્રીઓની રહેણી ને ઉઘોગ જોતાં, તેમનો રુમઝુમ થતો અવાજ સાંભળતાં, બેરાગીનો વેશ લીધા છતાં મરાઠાથી તેમની સામા ત્રાંસી નજર નાંખ્યા વગર રહેવાતું નહિ.

ધણું કરીને પૂર્વ કાળથી જ ચાલ્યું આવ્યું છે કે, જન્મતમાં જે વેરાગી થાય છે, તેમાંના ખરા સંસારલાગના વિચારથી વૈરાગ્ય લેતા ધણા થોડાજ હોય છે. કોઈ ઘર કુટુંબના કલેશથી, કોઈ સ્ત્રીના વિરહથી, કોઈ ધણા કારી ધા લાગવાથી ને કોઈ ધનની પ્રાપ્તિ બરાબર ન થવાથી,

સંસારનો ત્યાગ કરે છે. તેઓની વૃત્તિ તો જેમાં હોય તેમાંથી ખસતી નથી ને ત્યાગી હોતે, કંઈ પણ લજ્જા વગર, સ્ત્રીથી કે ધનથી મોહ પામી ત્યાગને લજ્જાવાવે છે. પછી સર્વ કાંઈ તેમને તિરસ્કારની નજરથી જોય છે. ત્યાગ ધરવો તેનો મૂળ હેતુ તો જગતના પદાર્થ માત્રમાં જે મમતા બંધાઈ ગઈ છે, તેનો સર્વાંશ ત્યાગ કરી, બંધમાંથી મુક્ત થવું. પણ માનિક પદાર્થોના નિરંતર સહવાસથી તે મમતા ત્યાગીમાં તો અત્યંત તીવ્રતર થતી જાય છે. જેમ મમતાની દૃઢતા વધતી જાય છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી તેની વિમુખતાની વૃદ્ધિ વધતી જાય છે. પદાર્થના સંગના ત્યાગથી જગતના જે પદાર્થપર વૈરાગ્ય કરવાનો છે ને મુક્ત થવાનું છે, તે થવામાં કામકોલાદિ ૫૬ રિપુઓને જિતી, ઇંદ્રિયોનો દૃઢ નિગ્રહ કરવાનો છે. એમ વૈરાગ્યની દૃઢતા થવાથી બ્રહ્મમાં ચિત્ત લાગી જાય છે, ને તે દ્વારા મોક્ષ પમાય છે. તેને બદલે માયા છોડી માયાને વળગતા જાય છે, તેનું કારણ તેઓએ માત્ર દેખીતો જ માયાનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ મનથી કર્યો નથી. માનસિક ત્યાગ એ જ વૈરાગ્યનું મુખ્ય સાધન છે. જે ઉપરથી ત્યાગ કરે છે, પણ મનથી કરતા નથી તેઓ મિથ્યાચારી કહેવાય છે, મનની મસ્કરી કરે છે. ગીતામાં પણ શ્રીભગવાને કહ્યું છે:-

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય જાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

જે પુરુષ વાક, હાથ, પગ, પાણુ અને ઉપસ્થ એ કર્મેન્દ્રિયોનું સંયમન એટલે નિગ્રહ કરીને, એ ઇંદ્રિયોના વિષયોનું મનથી સ્મરણ કરતો રહે છે, તે વિમૂઢ (મૂઢામાં પણ ચડિયાતો) મિથ્યાચારી કહેવાય છે.

તેઓ નહિ ઇહલોકના કે નહિ પરલોકના. ધોખીનો બળદ નહિ ધરનો ને નહિ ધાટનો. એવી સ્થિતિના બેરાગી-એક નહિ, પણ બે રાગી છે. એવાઓ ગમે તેમ નિર્વાહ કરી પેટ ભરે છે, પણ અક્ષય સુખમાંથી રજા મરે છે.

મરાઠા ફૂત બેરાગીની આવી વૃત્તિ સ્વાભાવિક હતી. તે વેરાગી જ ન હતો. તેની વૃત્તિ બદલાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેને જ્યારે ધન ને સ્ત્રી બંનેનાં દર્શન થયાં, ત્યારે તે વેશધારી કેમ તે સાચું તાકીને ન જૂએ? તેની મૂળની વૃત્તિ જ એ બાબતે ઢળેલી, તેને બીજું કંઈ સૂઝે જ નહિ. મરાઠા પ્રજાનું ખમીર ધણું કરીને વિષયમાં વધારે આસક્તિ બરેલું છે. જે બહિરજી શહેર ચર્ચા બેવાને ન આવ્યો હોત અથવા એ રાજ્ય મરાઠાનું હોત, તો જે જે સુંદર સ્ત્રીઓને તેણે જોઈ હતી, તેમાંથી ગમે તેવા બળાત્કારે-જેખમે-ઠાણુ જાણે કેટલીક તે ઉંચકી લઈ ગયો હોત! મુસલમાનના રાજ્યમાં પણ એમ જ હતું. પણ હમણાંનો નવાબ ગ્યાસુદ્દીન રૂમી કેટલેક પ્રકારે ધણો સારો હતો, તેથી લુચ્ચા લઈંગાઓનું ઝાઝું ફાવતું નહિ. સ્ત્રીઓની લાજ લૂટનારા જે લુચ્ચાઓને નવાબે બાંધી મરાવ્યા હતા ને જે કે તે સમે લોકોએ એ નીતિને નિંદી હતી, તો પણ હમણાં તેનાં બહુ વખાણુ થતાં હતાં.

બહિરજી ને બેરાગી બંને જણુ નવ કલાકના ફરતા ફરતા સાંઝના ચાર કલાકે ગોપીપુરામાં આવી પહોંચ્યા. સાં વાણિયાઓની ન્યાત જમતી હતી. જીવાનથી તે ધરડા સુધી-સ્રી, પુરુષ ને બાળક સર્વે અનેક પ્રકારનાં ધરેણાં ગાંઠાં પહેરીને જમતાં હતાં. તે જોઈને બહિરજીની હબકી ફાટી ગઈ. તે તો એમ જ વિચારવા લાગ્યો કે આ સ્વર્ગ છે કે મૃત્યુલોક છે; આ સ્ત્રીઓ તે રંભા ને ઉર્વશીની સખીઓ તો નથી? તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો; “મહારાજ ! હવે તો ચાલો. આ સ્વર્ગલોકમાં રહેવાની જગ્યા આપણે માટે નથી.” તેને બેરાગીએ એકદમ એક તમાચો લગાવ્યો નહિ સાં સુધી તે બક્યો જ જતો હતો કે “અરે ! શિવાજીનાં ભાગ્ય તો હવે નક્કી ફર્યાં જ !” પકડાઈ આવવાની બીકથી બંને જણુ સાંથી એકદમ પાછા ફર્યાં. જતાં જતાં આત્મારામ ભુખણુની શેરીમાં પેઠા. ઠેઠ ત્રીજી અટારીપર બેઠેલી એક ચંચળ તીવ્ર નેણુવાળી સ્ત્રીના ઉપર બંને જણુની નજર પડી. “માઈ કૂજ દેવગી ?” આમ

સવાલ નાંખ્યો. તે બાઈ ચમકી. પણ છાતી કઠણ કરી, “મહારાજ ઉભા રહેજો” એમ બોલી નીચે ઉતરી આવીને બંનેને આળખી ભોજન માટે બોલાવ્યા. બહિરજીની છાતી તો ધડક ધડક થાય; તેનાથી નીચેથી ઉંચું ન જોવાય. તેણે જાણ્યું કે, હવે નક્કી પકડાઈ જઈશું. પણ બાવાજીએ તો એવા ધણા પ્રસંગો જોયલા, એટલે તેને કશો ડર લાગ્યો નહિ. બેધડક તે, બાઈના બોલાવ્યાથી ઘરમાં ગયો. બહિરજીને સાથે લીધો. બાઈએ બંનેને આસન આપી બેસાડી ભોજન લાવી મૂક્યું; અને જણાવ્યું કે, “મારો એવો નીમ છે કે, કાંઈ પણ અતિથિ અભ્યાગતને જમાણા વગર કદી અન્ન તો શું પણ પાણીએ ન પીવું. આજે કમનસીબથી કાંઈ પણ અભ્યાગત પ્રાતઃકાળથી તે અસાર સુધી આવ્યો નથી, પણ એટલામાં આપનાં પવિત્ર પગલાં થયાં ને હું કૃતાર્થ થઈ. આપના જેવા પૂજ્ય મહા પુરુષ, આ જે ધર્મ્યું છે તે આરોગો ને હમેશાં અન્ન પધારવાની કૃપા કરજો.” બેરાગી બોલ્યો: “બાઈ, હમ રમતે રામ ! હમકું કીસકી પરવાહ હૈ ? હમ કીસીકા ભોજન લેતે નહિ. સ્વયંપાકજ કરતે. ઇચ્છા હોય તો ફૂલ દે, નહિતર હમ હમારે રસ્તે લગેગા. દેવી-બડીબાઈ-કલ્યાણકારી જનકર સવાલ દાવા હૈ; તેરી મરજી આહે તો સુન, મત સુન, જેસી તેરી ઇચ્છા.”

“નહિ મહારાજ આપે તો એ પ્રસાદ આરોગી મને કૃતાર્થ કરવી જરૂરની છે,” અતિ નમ્ર વેણે બાઈએ કહ્યું. “આપ શહેરમાં કેટલા દિવસ રહેશો ?” બહિરજી, જે આ સ્ત્રીના સૌંદર્યથી ને બોલવાની છટાથી મોહ પામી ગયો હતો, તે વાત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો જાણી, એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “હમ તો કવ્વ એ શહેર છોડકર ચલનેકા ધરાદા રખતા, આર કલ્યાણી જાયગા; વહાં હમેરા મહારાજ શિ-”

આ વાક્ય પૂરું ન થાય, તેટલામાં તો બેરાગીએ બે ત્રણ તમાચા અને પછી ધક્કો મારી બે ત્રણ લાત, તે મરાઠાને ઝાડી કઢાડી; ને તેનો અતિસેં તિરસ્કાર કરતાં જોરથી હાથ પકડીને ઘસડી દરવાજા

સુધી ખેંચી ગયો. બહિરજીને પણ હવે બ્રાંતિ આવી કે, મારી મૂર્ખા-
ઇથી ધાણુ બનજો છે. દરવાજાપરથી તેઓ એકદમ ઉભે પડે ઝડપથી
ચાલ્યા. બેરાગી કરતાં બહિરજીને ધણી દહેશત હતી; કેમકે તે પકડાય
તો સૌથી વિશેષ શિક્ષા તેનેજ મળે.

વાંચનારે મહિમવરીને પિછાની હશે. મોતી બેગમની અબજ
રીતની વર્તણૂકનો તે વિચાર કરતી હતી, અને નવાબની આવી ચાલ-
ચલગતથી શહેરનો નાશ જરૂર થશે એમ તે ધારતી બેઠી હતી. મોતી
બેગમનો કંઈ પણ પત્ર તેને મળ્યો હતો નહિ કે તેણે શું કરવા ધાયુ
છે. મોતી બેગમે શું કર્યું છે તે માલુમ કેમ પડે, એ વિચારમાં તેણે
અપોરતું બોજન પણ લીધું નહતું. બહિરજી ને બાવાજીની તપાસ પૂરે-
પૂરી કરવા માટે, અને તેમનાં મોંથી જ કંઈ વિશેષ જાણવા માટે,
બંને વેરાગીને જમવા બોલાવ્યા હતા. પણ રસપર આવેલી વાતનો
લંબ આમ સહજમાં થઈ ગયો, ત્યારે તે ધણી વિસ્મય પામી. તે ધીમે
ધીમે દરવાજા લગણુ ગઈ ને બાવાજીને પાછા તેડી લાવવાને માટે
દેવડીપરના સીપાઈને વરદી દીધી; પણ બંને જણુ એટલા તો ઝડપથી
ચાલ્યા ગયા કે, સીપાઈ તેમને પકડી શક્યો નહિ.

દીવામાં બત્તી પડે, તે પહેલાં બંને વેરાગી હનુમાનની જગ્યામાં
ભૂખ્યા ડાંસ થયલા આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં બંનેમાંનો એક પણ
શખસ એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહોતો; તેથી મદુલીમાં પેસતાંની
સાથેજ, બાવાજીએ એકદમ ગાળોનો વરસાદ બહિરજીપર વરસાવ્યો.

“હરામખોર!-કુતેકા લડકા!” ગુસ્સામાં બાવાજીએ બહિરજીના તરફ
ચુંપીને કહ્યું: “તુને કયા ક્રિયા. તુએ માલુમ હૈ કે આ રંડી કયા કરેગી?
અબ તેરા ઓર મેરા શીર તૂટનેકા મોકા આ રહા હૈ. તેરી ઘોડી
તૈયાર કર, ઓર અબીકા અબ્બી ભાગ જા! આ લડકી, તું પિછાનતા
હૈ કે કૌન હૈ? આ બડી ચખરાક ચંચળ જાત હૈ. નવાબકી બેગમકી
સહેલીયા હૈ. આ અબ જયગી ઓર સબ હકીકત કહેંગી, ઓર તેરા

ઝોર મેરા શીર કટવાયંગી. તુને અમેરી રોટી ખાધ, ઝોર હરામ ડી ! સયતાન ! ભાગ, અબ જલ્દી ભાગ ! તેરા ઝોર મેરા દુસરા માર્ગ નહિ હે. કમઅખત ! તેરે ખાતર હમકું હમેરી મદુલી છોડની પડંગી. ચંડાલ ! તુએ કયા માલમ હે કે મલેઅકા રાજમે કયા ગઝલ હોતા હે ?”

“ક્ષમા, ક્ષમા !” બહિરજી પગે પડી બોલ્યો. “મેં ઘણો અઝીમ ગુન્હો કીધો છે, હું ગુન્હેગાર છું. મહારાજ ચાહે તે કહો, હું તમારો તાબેદાર છું ! તમારા ને મારા પોતાના નાશને માટે મેં કંઈ પણ વિચાર કીધો નહિ. હું તે સ્ત્રીના હાવબાવ ને લટકાથી મોહી ગયો. મહારાજ, તમે પણ તેનાપર કીદા થયા હશે. તેના જેવી સૌંદર્યવાન સ્ત્રી તો અમારા આખા મહારાષ્ટ્રમાં નથી. તેવી સુંદરીને જોતાં હું બ્રાંતચિત્ત થાઉં, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી.”

“અહા ! એસા ! એસા હૈ બદમાસ ! કુત્તા ! ! ગધીકા ગદ્દા !” પોતાના પંથને નામેશી લાગે તેવું આચરણ જોઇને ક્રોધમાં બેરાગી મોટી બુમ પાડી ઉઠ્યો. એ પોતે ઘણો નિખાલસ હતો તેથી, તેમ જ સંત-વૃત્તિ તરીકે અને ધર્મની મહત્તા માટે, એને પોતાને માધિક પદાર્થ ઉપર કશી પણ પ્રીતિ નહોતી. તેણે બહિરને અચ્છી શિક્ષા પ્રથમ આપી હતી કે, આ વર્તણૂકથી જ હમેશાં વર્તજે, કે કદી પણ ધન જોઇને મોહ પામવાનાં ચિહ્ન બતાવતો નહિ; કદી પણ સ્ત્રીની તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ વગર જોતો નહિ—જે કે તારી વૃત્તિ ઉલટી હોય તોપણ. “ઓ હરામખદા ! તુને મેરા કહેના સુના નહિ, ઇતનાંહી નહિ, લયકીન મેરા ઝોર તેરા શિર કટવાનેકા રસ્તા લીયા ! ઝોર જો બેરાગીકે ઘરમે ખાયા, ઉસકા પણ શિર કટવાનેકા રસ્તા લીયા ! તેરા રામદાસ સ્વામીને એસા બોધ દિયા હૈ સાલે સયતાન ! તુજકા સેતાનને ફસાયા કે ભૂતને ઘેરા થા. ઓ બડી ચંચલ જાત, ઝોર તું તો સહજ બોલા, લયકીન વો તો બડી ખબરદારીસે તેરે સામને દેખતીથી. ઉસસે મુઝે માલુમ હોતા હૈ કે નવા-બકી ફેજ આકર તુએ ઝોર મુઝે અખી મુસકાટાટ કરકે લે જાયગી.”

“મા આપ, મને બચાવો !” ધણા ધૂજતા અવાજે નાયક બોલ્યો; ક્રમશઃ જે મોટી મોટી આશ્નાના ખ્યાલમાં, હવામાં કિલ્લા બાંધ્યા હતા, તે તો જોતજોતામાં ગગડી પડેલા હવે એને દેખાયા. “શું હું એક નિર્દોષ એમનો એમ માર્યો જઈશ ? મારો રક્ષણકર્તા ધણો દૂર છે, અહીંઆ મારો રક્ષક હમણાં કાઠ નથી. માત્ર ઈશ્વર ને ઓ મહારાજ, તમે જ છો. હું એક બ્રાહ્મણ છું ને મારી રાટલી બિક્ષા માંગીને પેદા કરું છું, ને મને આશા છે કે બ્રાહ્મણને કાઠ પણ હેરાન કરશે નહિ ! કાઠ પણ હિંદુ, બ્રાહ્મણ તરફ માનથી જોય છે ને હું બ્રાહ્મણને મરતો, એક દૂરની વિકાલ ભૂમિમાં, તમે કામળ મનવાળા જોશો નહિ. દૂતના કાર્યમાં મારા જેવો ગાફેલ માણસ ન જોઈએ ને હવે હું કદી પણ એવા કાર્યમાં ભાગ લઉંશ નહિ;” એમ બોલી પોતાના કાન ચીમટાવ્યા ને ઉંચા હાથ કરીને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનું ડોળ ધાલ્યું. “હે પંઢરીનાથ વિઠોબા ! તું મને બચાવ. ઓ જગન્નિયંતા પરમ પ્રભુ પરમાત્મા ! માત્ર તારો ને રામદાસ સ્વામીનો જ મારે આશરો છે, આ આર્યભૂમિમાંથી સધળા મ્લેચ્છોને કહાડવાની જે કમ્મર શિવાજી મહારાજે કસી છે, તેમાં તું સહાય નહિ થશે તો કાણુ થશે ?” પછી હનુમંતના દેવાલય તરફ નજર કરી, બજરંગની સહાયતા માંગી ને લગાર ઠંડો પડી બોલ્યો; “પરદેશીની ભૂમિમાં રીતબાત ને ભાષાથી અણુજાણુ હું છું ને મહારાજ, તમારા શિવાય મને બીજાનો આશરો નથી. તમારા પગની રજ છું—તમારો ગુલામ છું—મારું રક્ષણ કરશો તો તમને બૂલીશ નહિ.”

“અબ કરના ક્યા હૈ અચ્ચા !” મહારાજે નરમાસ ભરેલી વાણીથી પૂછ્યું, “વોતો બોલ ! ઇશ્વર રહેના અચ્છા નહિ હૈ. ઇશ્વરસે તો અબકા-અબ જરૂર ભાગના ઐયે.”

“હવે તો મરાઠાની છાવણીમાં જઈ પડવાની ધણી અગત્ય છે ! ત્યાં જ આપણું રક્ષણ થશે ને ત્યાં જ સલામત રહીશું. જે અધવચ

આપણે પકડાયા તો મૂવે જ છુટકો છે,” નાયકે હીંમત રાખીને જવાબ દીધો.

“સચ હૈ બચ્ચા !” મહારાજે કહ્યું. “તેરી પાસ અચ્છી ઘોડી હૈ, ઓર બહોત ત્વરાસે વો ચલનેવાલી હૈ; મેરે ખાસ્તે અંખ બહોત અચ્છા ઘોડા”—

એ વાક્ય પૂરું નહિ થયું, તેવામાં બહિરજીનો એક સાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બહિરજીએ ખાવાજીનો કહેવાનો મર્મ સમજી લીધો હતો તેથી પોતાના સાથીનો ઘોડો માગ્યો. તેણે તુરત જ પોતાનો ઘોડો, જે હાજર હતો તે આપવાની હા કહી. બહિરજી પાસે ખાવાનું તૈયાર હતું, તે બંને જણે ખાધ લીધું અને ખાવાએ પોતાના ચેલાને બોલાવીને સમજાવ્યું કે, પંદરપુરની જાત્રા જવાની છે, માટે જ્યાં સુધી હું આવું નહિ ત્યાં સુધી આ હનુમેંતની સેવા કરજે, મદુશી તપાસજે. કમ્મર કસી દર્ધ, ઘોડાપર સાજ સજ, ચંદ્રના ઉગવા પહેલાં બંને જણે પોતાના તેજને દક્ષિણ દિશાએ જવા માટે છૂટી લગામે એકદમ છોડી મૂક્યા ને રાત્રિની ઠંડીમાં કલાકે પાંચ સાત ગાઉની ચાલથી ઘોડાઓ વધ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૭ મું

ઘેરે

પાંચમી જાનેવારીની સમીસાંજના સાડા પાંચ થયા હતા. ખાદ-શાહી મહેલોમાં દીવા સળગ્યા હતા. દિવાનખાનામાં ગ્યાસુદ્દીન રૂમી હમેશના પોતાના ઠાઠમાઠ કરતાં વધારે માણસોનો જમાવ કરી, એક મોટી ખુરસીપર બિરાજ્યો હતો. ડાબી બાજુએ મોતી બેગમ કંઠક દિલગીરી ભરેલે ચહેરે બેઠી હતી. આસરે એક ડબ્બન મેજખાનો ટેબલ-પર મૂકેલી હુકાની ગુડગુડી ખેંચતા હતા ને ગ્યાસુદ્દીનનાં વખાણુપર વખાણુ બોલતા હતા. બે બહાદુર જમાદારો નવાબની બંને બાજુએ નાગી તરવારે ઉભેલા હતા. કંઈ ખુશ નીશો કરવાનું પેય (પીવાનો પદાર્થ) બેગમએ ટેબલપર લાવીને મૂક્યું. દરેકના ગ્લાસમાં આ લાલ રંગની કેદી વસ્તુ રેડવામાં આવી. દરેક જણુ તે મોટા ઉમંગથી બાહાવી નવાબની સલામતી ચાહી પી ગયો. માત્ર બેગમ ને તેની લોંડી વગર બીજા સર્વેએ તેમાં ભાગ લીધો. મોતી બેગમે જમણી બાજુએ બેઠેલા નવાબના વજીર તરફ નજર કીધી. તેના મોતીયા જ મરી ગયા ! તેણે જાણ્યું કે, મારા ઉપર કંઈ કરડી નજર છે, પણ મોતીની નજર તો માત્ર સહજ જ હતી; તથાપિ જે ચોર હોય તે સૌને ચોર દેખે છે ! વજીર જાતે ખંધો અને સૌને પીડાકારી હતો તે બેગમ જાણતી હતી. ધણીવાર તે વિષે તેને સતાવ્યો હતો. તે સમે ભયથી વજીર ધૂંળ્યો એટલું જ નહિ, પણ એ કરતાંએ વધારે પાપ આ કમજાત માણસના દિલમાં ભરેલું હતું તેથી ધૂંળ્યો. ધણા ધણા પ્રકારના તે કાવાદાવા કરતો અને અનેક સ્ત્રીઓની નીતિ બ્રષ્ટ કરવામાં ને લાજ લૂટવામાં મહા અધાર પાપી બન્યો હતો. તે બેગમ સાથે કંઈ બોલવા જાય છે, તેટલામાં તો બે માણસો દિવાનખાનામાં ધસ્યા આવ્યા. વજીરને નીચા નમી સલામ કરી તેના કાનમાં કંઈ કહી, પાછા વળતી સલામ કરી ચાલ્યા. મોતીને કંઈક શક પડ્યો ખરો, પણ તેણે તે ચહેરાપર બતાવ્યો

નહિ. તે તુરત ઉઠી પોતાના ઓરડામાં ગઇ ને સીસોટી વગાડી. પલ્લ-
કમાં બે માથુસ આવી પહોંચ્યા. તેમને વજીર સાથે વાત કરનાર
માથુસોને પકડીને એકદમ કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને તુર્ત તે
દિવાનખાનામાં આવી સ્વસ્થતાથી પાછી બેઠી ! ત્યાં આવીને એ જોમ
છે તો વજીર પોતાની જગાએ હતો નહિ. તે ચેતી ગઇ કે કંઈ પણ
કાવતરું છે. તત્ક્ષણે પોતાના ખાસ પાસખાનને વજીરની ચર્ચા જોવા
મોકલ્યો. નવાખ તરફ નજર ડીધી તો તે તદ્દન બેશુદ્ધિમાં હતો. જાતે
કંઈ પણ ભય વગરની છતાં આવા ખારીક વખતમાં ધણી ગભરાઇ; પણ
પોતાની લોંડીપર વિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું; “બહેન ! જો કે મારો ખાવિંદ આજે
નીશામાં બેભાન જેવો થયો છે, પણ તેને તું તપાસજે. હું આ સર્વ
મેજખાનોને પાનગુલાખ આપીને રોકસત આપું છું.” મુસલમાની રીત
પ્રમાણે હાસીએ નમન કર્યું ને તે વાત સ્વીકારી હોય તેમ મોંથી દર્શાવ્યું.
મોતીએ સર્વ મેખાનોને પાનગુલાખ અત્તર વગેરે છાંટીને રજા આપી.

* * * * *

પણ શહેર બહાર આ વખતે જે બને છે, તે આપણે તપાસીએ.
એક ચોક્કસ માથુસે આવી શહેરમાં જણાવ્યું કે, ‘મરાઠા પિંડારાઓનું
લશ્કર આવે છે. ઘોડાનાં પગલાંનો ધબડધબડ થતો અવાજ અને
પુષ્કળ ધૂળનો વંટોળીયો દૂર દિશામાં દૃષ્ટે પડતો મેં જોયો હતો.’ કાષ્ઠ
લૂટારો શહેર લૂટવા આવે છે એવો શહેરમાં ભય વ્યાપ્યો; કાણુમાં
શહેરમાં વાત ફેલાઇ ગઇ; સર્વે ગભરાઇ ગયા.

ઠડીંગ ઠડીંગ કરતા ધડીયાળમાં છ વાગ્યા. લોકોમાં તે અવાજ
એક રીતે એવો તો ભયંકર થઇ પડ્યો કે, સૌ પોતપોતાની સાવચેતીમાં
પડ્યા. ભય ધણું મોટું હતું; એવું કે બાપને દીકરાની શીકર કરવાનો
સમય ન હતો ને દીકરાને બાપની ! જન અને માલની શીકરમાં સૌ
પડ્યાં. ધડાધડ ધરોનાં બારણાં દેવાવા લાગ્યાં; તેપર મોટી ભારે ભુંગળો
નાખવામાં આવી. કંઇક લોકો દોડધામ કરીને પોતાના બચાવ માટે

હથિયાર લેવા દોઝા; પાંચ પચ્ચીસ ટોળે મળી એક ધરમાં ભરાવાને, એક નાકથી બીજે નાકના ધરમાં જતા જણાયા; હાથમાં જોખમના પોટલા ને નાનાં બાળકોને ધસડતાં જતાં હતાં. કેટલાકાએ પોતાનો માલ બોંયરામાં ભર્યો, કાંઈએ કૂવા કે તાંકામાં નાંખ્યો, કાંઈએ ચુલા નીચે દાટવા માંડ્યો. ગરીબ ગુરખાઓ જમીન ખોદી ધનમાલ દાટવા મંડ્યા; ને કેટલાક તીક્ષ્ણમારખાંઓ બોલવા લાગ્યા કે, “હમ નવાબ કે ખચ્ચેકું કોન લૂટનેવાલા કાફર હૈ !” તે વિચારથી પાંચ પૈસાનો માલ હોય તે ખુસ્તો રાખવા લાગ્યા. નાણાવટીઓએ પોતાના બચાવ માટે અંગ્રેજની કોઠી બણીનો રસ્તો લીધો; શહેર ને પરાંઓની ખડકીઓ બંધ થઈ ગઈ. ધડાધડ ભુરાનપુરી વગેરે બારે ભાગોના દરવાજા પણ બંધ થઈ ગયા. વલંદાની ને અંગ્રેજની કોઠી આગળ સાહુકારોનો જમાવ એટલો થયો કે, તલભાર જવાની જગ્યા રહી નહોતી. સધળા સાહુકારો કંઈ પણ જોખમે પોતાનો માલ એ કોઠીમાં રક્ષણ થાય, તે માટે મૂકવા તૈયાર હતા. કોઠીદાર અંગ્રેજ તેમ વલંદા ધણા ગુંચવાડામાં પડી ગયા. શું કરવું તે તેમને પણ સૂઝે નહિ. તેઓને પોતાના ધન તથા માલના રક્ષણની જ મોટી ચિંતા હતી. અંગ્રેજ કે વલંદા, પોતાનું જ રક્ષણ કરવાને સક્ષમ નહતા, પણ હિંમતવાળા ને હથિયારબંધ હતા, તેથી પોતાના માલમતાની બરાબર ગોઠવણ કરી દીધી હતી. પહેલ વહેલાં તો સૌ સાહુકારોનો માલ લેવાને તેઓએ ના પાડી; પણ બ્યારે કેટલાકોને રડતા કકળતા જોયા એટલે દયા લાવી, એક સરતે સધળા વેપારીનાં ધન અને માલ લેવાને હા કહી. તે સરત એ કે, કદાચિત્ શિવાજીનું લશ્કર સધળો માલ લૂટી જાય તો તેના જોખમદાર અમે નહિ. જો માલ બચે તો સેંકડે દશ ટકા એમાંથી સચવામણીના કાપી લઈએ. મને કે કમને સર્વેએ વાત કબુલ કરી. તે જ ક્ષણે આસરે દોઢથી બે કરોડનું જરિયાન તથા જવાહીર કોઠીમાં આવીને પડ્યું. રોકડ તો જૂદી જ. વલંદાની કોઠીમાં પણ તેવાજ પ્રકારે જોખમ

રાખવામાં આવ્યું. આમ આખા શહેરમાં મોટો હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. સૌ કોઈ પોતપોતાનાં ઘેરાં છોકરાં સાથે ઘરમાં બેસી બેઠા. રસ્તાપર થોડે થોડે સમયે માત્ર ઘોડાઓનાં પગલાં સંભળાતાં. તે વગર ખીજો કંઈ અવાજ નહતો. રાતના ચંદ્રપર વાદળો છવાઈ ગયા હતાં ને તે પણ આવનારા ભયથી અપ્રસન્ન થયો હોય તેવો જણાતો હતો.

જેવા શહેરના દરવાજા બંધ થઈ ગયા, તેવું જ મરાઠાનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય શહેર બહાર કડેડાટ આવતું જણાયું. ચપળ પગલાં ઉપાડતા હારદોર ઘોડા ચાલ્યા આવ્યા ને દિલ્હી, સહરા, માન ને નવસારીના દરવાજા બહાર તેઓ ફરી વળ્યા. ઘણા કઠાવજ ઘોડાપર લૂટારાનો સરદાર શિવાજી હતો. તેની એક બાજુએ બહિરજી, હરપ્રસાદ, ને બીજી બાજુએ મોરો ત્રીમલ ને તાનોજી માલુસરે હતા. શહેરની નજીક આવતાં ઘોડેસ્વાર લશ્કરને છ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું ને દરેક ભાગ ઉપર ખીજા કેટલાક સરદારો નીમ્યા. પાંચસો પાંચસો માલુસની વ્યૂહ રચના થયા પછી બાકી રહેલું એક હજાર માલુસ શિવાજી પોતાની સાથે લઈને નવાબના મહેલની બાજુએ આવ્યો. બહિરજી તથા હરપ્રસાદ, શહેરનો વચ્ચો ભાગ લૂટનારી ટુકડી સાથે હતા.

જ્યાં રાતના નવ વાગ્યા કે તમામ લશ્કર શહેરની આસપાસ ફરી વળ્યું. ભય ને ત્રાસ સર્વત્ર પથરાઈ ગયો. નવાબના મહેલમાં પણ જેવું તેવું ભય નહોતું. ત્રણસો આરબ પઠાણોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ શસ્ત્રો આપી તૈયાર રાખ્યા. પૂર્વે કહી ગયા તેમ નવાબની સ્થિતિ એ જ વખતે અતિસે બગડી ગઈ હતી. તેને પોતાના દેહનું જાન નહતું, તો આવા બારીક સમયમાં તે લોકોનું સંરક્ષણ શી રીતે કરી શકે ? તેથી મોતી ઘણી સાવચેત રહીને પોતાના માથાપરનો બાજો કેટલો અસહ્ય છે તે વિચારી, સર્વ પ્રકારનું જોર એકઠું કરીને તેણે શહેરનું રક્ષણ કરવાનો નક્કી ઠરાવ કરીધો. સઘળા દરબારીઓ, જેઓ આવે સમયે કંઈ પણ સહાય આપી શકે તેમની એક મંડળી બોલાવી. રાત્રિના દશ

વાગી ગયા હતા. ધણી પીકરમેંદ ચહેરાથી સાકાદશ કલાકે દશેક કારબારી આવી પહોંચ્યા. આદર સત્કાર આપવામાં એવે સમયે મોતી પાછી પડે તેમ નહતું. પોતે તદ્દન દંઢ છે, એમ બતાવતી તે ટેબલને મોખરે બિરાજી અને આસપાસ એક તરફ ચાર હિંદુ-એ નામર ને બે કાયમ-અને બીજી તરફ પાંચ મુસલમાન અમીરો બિરાજ્યા.

સદ્ગુણી સ્ત્રીના ગૌરવની જે શોભા છે, તે તેનામાં રહેલા કાષ્ઠ એક પ્રકારના સદ્ગુણની પ્રતિમા છે. સ્ત્રીના સદ્ગુણની શરુઆત ને અંત સર્વસ્વ, વાસ્તવિક રીતે સદ્ગુણમય પ્રેમમાં છે. પ્રેમનાં કાર્ય આદરવાનાં હોય છે, ચારે સ્ત્રીઓ ધણી સુખી દેખાય છે અને તે બે શુદ્ધ મન અને ત્રિવિધ શુદ્ધિથી થઈ શકે તો તેની અપૂર્વ સ્તુતિ ગવાય છે. જ્યારે સ્ત્રીના પ્રેમ કાષ્ઠ એકાદ બાબુએ ઢળે છે, ચારે તે જગ્યા સ્વર્ગ તુલ્ય બને છે અને સ્ત્રીઓમાં જે જે પ્રેમની રચનાનો યંત્ર જોડવાયો છે, તેથી તેઓને હાથે જે જે કાર્યો થાય છે તે સઘળાં ધણી અલૌકિક દબદબાવાળાં થાય છે, સદ્ગુણમય સ્ત્રીનું તેજોબિંદુ, તેની વાણીમાં મીઠાશ, હરવા ફરવામાં છટા અને નજર નાખવામાં તીક્ષ્ણ શક્તિ છે. એવી છતાં જ્યારે તે દેશસેવામાં ભક્તિભાવથી પ્રેમ બતાવે છે, ચારે તેજોબિંદુ, કાષ્ઠ પણ પ્રકારે તેની દિવ્ય શક્તિમાં ઊર્જા કરતો નથી-વધારો કરે છે. સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર રીતે કામકાજ કરવામાં ભાગ આપવામાં આવે તો તે પોતાનું કામ ધણી સારી રીતે કરી શકે; કેમકે તેનો પ્રેમ જે તરફ ઢળે છે, તે તરફ કંઈ પણ ઓછપ રાખતું નથી. ધણું કરીને પ્રાચીનકાળથી એમ કહેવાય છે કે, “સ્ત્રીની મતિ પગની પેનીએ !” તેની શક્તિ શી, બુદ્ધિ શી, સલાહ શી ! તો પણ કહેવું જોઈએ કે, સ્ત્રીઓએ પ્રેમના આદેશમાં જે મોટાં કામો કીધાં છે, તેના જેટલાં યજ્ઞાળાં કામો પુરુષ ધણે શ્રમે કરી શક્યા છે. મુસલમાનના રાજકાળમાં, જનાતું સેવતી, મુસલમાન નવાબની બેગમે, સંકટ સમયે બુદ્ધિ દરબાર ભરી, દરબાર મંડળમાં ભાગ લીધી, તે જાણીને વાંચનારા

વિશ્વમય પામશે. મુસલમાનો તો હમેશાં જનાનો સેવનાર છે, તે આટલી છૂટ શી રીતે આપી શકે ? પણ ગ્યાસુદ્દીન રુમી જાતે ધણો છુટા વિચારનો, સમજી અને દાનો હતો. તે જેટલો હતો તેના કરતાં વિશેષ તેની પત્નીએ તેને બનાવ્યો હતો. તથાપિ મુસલમાનોમાં જે આજસ ને મોજશોખના દુર્ગુણ હોય છે, તેથી એ બાતલ નહોતો. સ્ત્રીને છુટા-પણું આપવામાં તે ધણો અગાડી પડેલો હતો. ઘણી વેળાએ તેણે પોતાના દરબારીઓની મજાક કીધી હતી કે, “જેનાં ઘેરાં અંધારી કાટડીમાં રહેનારાં હોય, તેનાં ફરજંદો પણ તેવાં જ બાયલાં થાય. સ્વતંત્રતા જ સર્વ સુખનું સાધન છે; તે પડતીમાંથી ચઢતીમાં લાવવાનો સુલભ માર્ગ છે. સ્વતંત્ર થયલાં સ્ત્રી પુરુષ, પ્રેમમાં જે સુખ ભોગવે છે, તેવું બીજા ભોગવવાને અશક્ત છે, ને તેના પુત્રો સ્વતંત્ર સુખના લહાવા લેવાને કમ બાગ્યવંતન થાય !” આવી રીતિથી મોતી બેગમને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા મળી હતી. જ્યોત્ક તે બહાર ફરવા નીકળતી હતી—જે કે આ રીવાજને કેટલાક અમીર ઉમરાવો ધિક્કારતા હતા, તો પણ નવાબની સામા બોલવાની હિમત કોની ચાલે ?

દરબારીઓ દશ મિનિટ સુધી અબોલ રહ્યા. કોષ્ટ્રએ પણ ચુપ-કાદી તોડવાની હિમત કીધી નહિ; અગરજે આ વખતે નવાબના સ્થાનક ઉપર એક સ્ત્રી બેઠી હતી.

“મારા દરબારીઓ !” સઘળી શાંતિ તોડી નાંખી, શોક, ચિન્તા ને ભય મુખપર છવાઈ રહ્યા છતાં, હિમતથી મોતી બોલી; “તમે જાણો છો કે, આપણા નગર ઉપર આજે જે આક્રમ આવી છે, તેને માટે મારી પૂરી સાવચેતી છતાં, કમલાગ્યે તેમાં નિષ્ફળ થઈ અને એ નધારેલું સંકટ પ્રાપ્ત થયું છે. એને માટે આપણે શો બંદોબસ્ત કરવો, તે તમે સૂચવશો.”

“આપણે આપણા નગરનો બચાવ કોષ્ટ્ર પણ જોખમે કરવો.” અમિર નવરોએ પોતાના વૃદ્ધપણના ડાળથી, ડાઠી હલાવતાં હલાવતાં

કહ્યું. ધણી દૃઢ ને પાકા વિચારવાળો, તે દરબારમંડળમાં પહેલો સલાહકાર હતો.

તુરત જ નાગર દિવાન પોતાની ખુરસી લમાર પછાડી હતી તેને અમાડી લાગ્યો, ને ટેબલપર હાથ મૂકી બોલ્યો, “આપણા હાથમાં ઉપાય શું છે?”

“આપણી તરવાર એ જ આપણો ઉપાય. તમારે તોપાખાનાવાળાને નાણાં આપવાની વરદી આપવી. અમે અમારું કામ સારી રીતે સમજીએ છીએ.” સેનાધિપતિએ જવાબ દીધો.

“તોપાખાનામાં પૈસા જ ક્યાં છે? ત્રણ ત્રણ મહિનાના સીપાહીઓના પગાર ચઢી ગયા છે, તેઓ તેથી ખૂબ પાડે છે;” કરડાકીમાં તોપાખાનાનો ઉપરી બોલ્યો.

“જ્યાં સુધી નવાખ પોતાનો ખરચ ખુટણુ ઓછો કરે નહિ, ત્યાં સુધી ને મારાં ધીરેલાં નાણાં મને આપવાને માટે પાકી જમીનગીરી મળે નહિ, ત્યાં સુધી હું હવે એક પૈ પણ ધીરનારો નથી;” એક નાગર સાહુકારે ટચકા માર્યો.

“આપણા લશ્કરની હાલત કાંઈ પણ રીતે સારી નથી. પઠાણુ ને આરણ સીપાહીઓ નારાજ થયેલા છે, તેથી આવે સમયે કાંઈ પોતાનો જન આપવાને તૈયાર થશે નહિ. મારો વિચાર તો એવો છે કે, જેમ બને તેમ આપણે આપણું પોતાનું રક્ષણ કરી, શહેરને તેના પોતાના નસીબપર છોડી દેવું. શિવાજી જે કરવાનો હશે તે કરશે. લોકો પોતાનું રક્ષણ જાતે કરી શકે તો કરે, નહિતર આપણે શું કરી શકીશું?” એક નાગર અધિકારીએ પોતાનો વિચાર આપ્યો.

“ચૂપ! મૂર્ખા!” પહેલા સલાહકારે ગુસ્સાના આવેશમાં તેને ધિક્કારી કહ્યો. “તું ચંડાળ છે! રાજદ્રોહી છે! તારો વિશ્વાસ કેવો? હું તને હમણાં તારા રાજદ્રોહીપણાનું—”

અકસ્માત્ ખારણું ઉઘડ્યું ને બે માણસો એકદમ ધસ્યા આવ્યા.

એક એમમ સાહેબા પાસે ગયો ને બીજો બીજા સલાહકાર પાસે ગયો. બંનેએ જતાં વારને ઉતાવળા ઉતાવળા મુંગે મેડિ તેમના હાથમાં ચિટ્ટીઓ આપી દીધી. આ બંને જાસુસો ધણા જ હાંફતા હાંફતા આવેલા હતા, તેથી એમ લાગતું હતું કે, આ ચિટ્ટી ધણી અગત્યની હશે. હતું પણ તેમ જ. અહીંયાં આ રાજમંડળીને હાલ એસાડી મૂકી આપણે એ થું હતું તે તપાસીએ.

* * * * *

પાછલા પ્રકરણમાં બહિરજી અને બેરાગીને સુરત છોડીને કલ્યાણી તરફ જતા આપણે જોયા હતા. શિવાજીને તેઓ જઈ મળ્યા ને ત્યાં નગરની સંપત્તિની દિલ લલચાવે તેવી વાર્તા કહી; ને તેમાં હરમસાદ બેરાગીના આશ્રયની વાત કહી, તેમ તેની સાથે જે સરત કરવામાં આવી હતી, તે વાત પણ કહી સંભળાવી. શિવાજી ધણો ખુશી થઈ ગયો ને હરમસાદને પોતાના તનનો સાથી કીધો. ઉત્તરાયણ પહેલાં ચઢાઈ કરવાનો ઇરાદો રાખીને, શિવાજીએ ૪૦૦૦ સરસ ધોડેસ્વારને લઈને નિકળવાનો ઇરાવ કીધો. તેટલામાં બેરાગીના કહેવા ઉપરથી શિવાજીએ જાતે વજીર ગજનાફરખાનજીને તથા દિવાન નવનીતલાલને પત્રો મોકલ્યા. તેમાં વજીરને જણાવ્યું હતું કે; “જો તમે આશ્રય આપશો તો આસુદ્દીન રૂમીને મારીને તમને રાજમાદી સોંપવામાં આવશે. એ ઉપકારના બદલામાં ધાસદાણા પેટે દર વર્ષે તમારે ત્રીશ લાખ રૂપિયા આપવા.” એવી જ મતલબનો પત્ર દિવાનપર પણ લખ્યો હતો. વજીર ને દિવાન બંને લોભના માર્યા આંધળાભોત બની ગયા હતા. નગરને માથે જે મોટું સંકટ છે, તે વિચાર મનમાંથી કઢાડી નાંખીને, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો જ કલ્યાણકારી માન્યો-જણ્યો. સ્વાર્થ જાતે જ અંધા છે. તે, પોતાને મનગમતી ચીજ મેળવવા માટે કેવાં કાળાં ધોળાં કરે છે, કેવા પ્રકારે દેશદોષી બને છે, તે જોવાને તે શક્તિમંત નથી. સ્વાર્થી માણસ નિમકહરામ થતાં વિલંબ લગાડતો નથી. સ્વાર્થીઓ હમેશાં જ બુદ્ધિને કારણે મૂકી દે છે. તેને ધર્મનો ઢોંગ

કરતા આવડે છે. તે પ્રમાણિકપણાનું ડાળ બાલવામાં ચતુર છે; પણ અંદરથી તેના કૃત્યો એવાં તો કાળા મેંસ જેવાં હોય છે કે, ત્યાં સુધી કાષ્ઠ વિદ્વાન વૈદરાજ તેનાં કાળજી કાપીને બતાવે નહિ, ત્યાં સુધી તેનો ખ્યાલ પણ આવે નહિ. નાગર દિવાન મોટું ત્રિપુલ્ક કરતો, ભેંસ ભડકે તેવી રાખ ચોળતો, દોઢ મણુ બભૂતિ કપાળપર ચોળતો. પણ તેના જેવો અધમ પાપી બીજો સુરતમાં નહિ હશે. ‘મુખમાં રામ બગલમાં છૂરી, ભગત બચા પણ ઘાનત ખૂરી’ તેમ ગૂજરાતમાં બહુ રાજ્યોનું સત્યાનાશ વાળનાર નાગરો છે! કરણને પાપમાલ કરવાનું કારણ નામર થઈ પડ્યો હતો. આજે સુરતને પાપમાલ કરવા પણ નામર તૈયાર થયો છે અને સુરતને વેચનાર પણ નાગર હતો.

નવનીતલાલ દીવાને શિવાજીના પત્રથી લોભાઈ વજર સાથે વાતચીત કીધી; અને એમ ઠરવું કે જેવો શિવાજી આવે કે નવાખને મારી નાંખીને શિવાજીને દંડ આપી તાબે થવું અને ગાદીપર ચઢી બેસવું.

મોતી બેગમ જાતે અતિ ચંચળ હતી. તેણે વજરની રીતભાતપર શકની આખથી જેવા માંડવું હતું. આ તો નિયમ છે કે પાપી માણસ હમેશાં જ બિહતો રહે છે, તેમ વજરે પણ સાવધ રહેવા માંડવું હતું. જે દિવસની આપણે વાત કરીએ છીએ, તે દિવસે તેને ખબર હતી કે, આજે શિવાજીની ચઢાઈ આવનારી છે, ને તે લૂટફાટ કરવાને તત્પર છે; તેટલામાં આપણું કામ કહાડી લઈએ અને તે દુષ્ટ વિચારથી દારૂના જ્વાસમાં કંઈક ફેરી વસ્તુ નાંખી નવાખને બેલાન કીધો હતો.

જે બે જસૂસ વજર પાસે આવ્યા હતા, તેની પછાડી મોતી બેગમે પોતાના જસૂસોને મોકલ્યા હતા. તેઓ છુપે વેશે તેની પછાડી ગયા હતા. પ્રથમ જસૂસોએ રસ્તામાંથી શહેર બહાર જવાનો વિચાર કીધો. પહેલાએ બીજાને કહ્યું; “સૌથી સારો તડાફા આપણે છે; જો વજર, નવાખની ગાદીએ બેસે તો તેઓએ મને ત્રણ ગામ બક્ષીસ આપવા કહ્યાં છે.” બીજો બોલ્યો; “દિવાનજીએ પણ મને સારી

આશા આપી છે; ને તેની જમીનગીરીમાં આ મહારાજ શિવાજીનો પત્ર આપ્યો છે. એ જો હું કાઢને પણ આપું તો દિવાનજીના મહા શુરા હાથ તાત્કાળ થાય.” આમ બોલી પોતાના ખીસામાંથી કાગળ કઢાડ્યો ને તે પોતાના સોબતીને વંચાવ્યો. એકદમ મોતીના દૂતે તેઓની સમક્ષ જઈને તે પત્ર માગ્યો. બંને જમસૂતો તો આજા જ બની ગયા. તેઓ ધણી ગભરાટમાં પડ્યા. પણ ખીજાએ હીંમત લાવી પોતાના ગજવામાં કાગળ મૂકવા માંડ્યો, એટલે નવાખી દૂતે તેના હાથપર પોતાનો હાથ મૂકી કહ્યું; “દોસ્ત, યાદ રાખ કે તારો જન સલામત છે, જો આ પત્ર મારા હાથમાં આપશે તો;—પણ વધારે ગડબડ કીધી તો કંઈપણ સાંભળ્યા વગર હમણાં જ કાપી નાંખવાની સત્તા ધરાવું છું.” આમ બોલી રહ્યા પછી એકદમ પોતાના ગળામાંથી એક સીસોટી કઢાડી વગાડી ને બે મીનીટમાં ત્રીસ ઘોડેસ્વાર તેની આસપાસ ફરી વળ્યા, બોલે દૂત, જેનું નામ સેનાદીન હતું, તેણે હુકમ આપ્યો કે, “આ બંનેને પકડીને એકદમ કાળી કોટડીમાં લઈ જાઓ, હું ત્યાં હમણાં આવી પહોંચું છું.” એકેક સ્વારે બંનેને પોતાના ઘોડાપર બેસાડી એકદમ કાળી કોટડીમાં લઈ જઈને પૂર્યા.

બંને જમસૂતોને જેલમાં નાંખ્યા કે પછી તેઓ થોડીવારે સ્વસ્થ થયા. સેનાદીને બેગમને આવીને સવિસ્તર હકીકત કહી. બેગમે પોતાના આમ મંડળના મંત્રીને બોલાવી વિચાર કીધો, કે હવે શું કરવું? જે પત્ર શિવાજીએ દિવાન અને વજીર ઉપર મોકલ્યો હતો, તે જોઈને તેમના કાવતરાં માટે સંશય રહ્યો નહિ. આમ મંત્રી ધણો લાંબો વિચાર કરીને કંઈ બોલવા ગયો પણ તેટલામાં મોતી બોલી—જે આટલો વખત પેલા પત્રપર જ નજર કરતી હતી.

“ઓ બેરહેમ પ્રભુ, મારું શું થશે?” ધણી ચમકીને ડચકીયાં ખાતી ખાતી તે બોલી. “આ બંને ચમદૂત રાજ્યનું લૂણ ખાઈને હરામ કરે છે ને તે વળી સૂર્યપુરની માદીપર—જાણે ઈંદ્ર શયિને લઈને

એસે તેમ, મને લાગેને એસવા કાંઈ છે. અરે! કમલાગ્યે એમ બન્યું તો આ! હું શું કરીશ?”

“એમમ સાહેબા! તમે બીહીશો નહિ!” બાઈ જેવા ખારથી આ હિંદુ બોલ્યો. તે જતે ધણો નમ્ર ને કામળ મનવાળો તરુણ હતો. “જ્યાં સુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી તમારે કાષ્ઠપણ પ્રકારે ડરવાનું નથી; હું કાંઈ પણ પ્રકારે તમારું તો રક્ષણ કરીશ જ. એટલું જ નહિ, પણ મારી માતૃભૂમિનું પણ રક્ષણ કરીશ!”

“પણ તું જો, આ પત્રમાં શું છે તે;” મોતીએ પોતાના હાથ-માંનો પત્ર તેના હાથમાં આપીને કહ્યું.

“મને સર્વ માલમ છે!” ધીમેસથી આ હિંદુ બોલ્યો. “પણ વજર હમણાં ક્યાં છે? તેને ધણો જલદીથી પકડીને તાપે કરવો જોઈએ. જો તે છટકી જશે તો—”

“તે આપણા તાબામાં આવ્યો છે ને મહેલના ભોંયરામાં હમણાં પોતાના પાપનો પસ્તાવો કરતો બેઠો છે!” અકસ્માત્ આરડાનું ખાનગી ખારણું ઉઘડ્યું ને બોળ થુમરે કહ્યું; “જનાબના હુકમથી હું એકદમ વજર પછાડી દોઝો; અને મને એમ લાગ્યું કે તે પોતે ડરવાળ બહાર શહેર છોડી જાય છે. થોડે ગયા પછી, તેણે આસપાસ દ્વર લગણુ કાંઈ માણસને માટે નજર કીધી, પણ કાંઈ જણાયું નહિ, ત્યારે તે થોભ્યો. મને લાગ્યું કે તે કાંઈ બીજાની રાહ જોતો હતો. પાએક કલાક વીત્યો ને કાંઈ ન આવ્યું ત્યારે તેણે ઘોડાને એક મારી; પણ ધણે લાંબેથી ઘોડો દોડાવીને હું તેની પાસે ગયો. મેં તેને જણાવ્યું કે: “બ્રુદાવંદ ! આપ પાછા ફરો! આપ મારા બંધીવાન છો ! જો કાંઈ પ્રકારે લાંબી ટુંકી કરશો તો એક ઝટકે છાપન ટુકડા કરી તમને સોનાની શૈયામાં પોઢાડવાને બદલે ડુક્કરને ખાવા માટે મૂકીશ!” હું આટલું બોલી ન રહ્યો, તેટલામાં તો વજરે સમશેર ખેંચી કહ્યું: “અલહમદીલિલા ! એ કુત્તા સમાલ ! મારી સમશેરનો ધા, અને પછી તારા પૃથ્વીનાથના

હુકમની બજવણી કર !" તેજ ક્ષણે પોતાની સમશેરનો ધા તેણે મારા પર કસ્યો. પણ 'અલાહી હાફેઝ,' તે મેં ચૂકાવ્યો ને ઉલટો ધા મારો પડવાથી તેની સમશેર હાથમાંથી ઉડી ગઈ ને તે તાબે થયો. તેને મેં સાથે લીધો ને હથિયાર વગરનો બનાવી, કંઈ પણ એ કે તું કસ્યા વગર જ્યાં સૂધી તેને જોયરામાં ગોંધ્યો નહિ ત્યાં સૂધી તેણે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારવાની હોંમત કીધી નથી. તેના ખીસામાં જે કાગળોનો જથ્થો હતો તે, સરકાર ! આપની હજુર મૂકે છું, આપ તપાસો."

ત્યાં ખેડેલા હિંદુએ સધળા પત્રો વાંચી જોવાને બેગમ સાહબા પાસેથી માગી લીધા. બેગમે કંઈ પણ આનાકાની વગર ધણી ખુશીથી આપ્યા અને તે હિંદુએ જણાવ્યું કે, "જે બે જાસસને કેદ કીધા છે, તે બન્નેની હું જેલમાં જઈને તપાસ કરું છું અને કંઈ વિશેષ હકીકત મળશે તે લખને પાછો સત્વર આવું છું." બેગમે સર્વ પ્રકારની રાજ-સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની તેને પરવાનગી આપી ને પોતાની રાજ્ય મહોર જેવી વોટી પણ તેને સોંપી-કે જેથી કંઈ સંકટ સમયે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તે કરી શકે.

જે હિંદુ ગૃહસ્થને આપણે આ સ્થળે જોયો, તે એક શૂરવીર અને રણુ-ધીર નાગર બચ્ચો જ હતો. તેની વય માત્ર ત્રીસની હતી ને તે બેગ-મનો હમેશનો ખાનગી સલાહકાર હતો. તે દેખાવે ધણો ગંભીર અને વિચારમાં પુષ્ટ હતો. જુવાન સ્ત્રી પુરુષો ધણું કરીને અતિશય પ્રેમાળ હોય છે, તેવો જ એ પણ હતો. જ્યારે માતી બેગમ બાળવયમાં હતી ત્યારે એ તેનો શિક્ષાગુરુ હતો. ધણું કરીને બન્ને જણનો વાતના પ્રસંગથી એટલો તો ધારો પ્રેમ બંધાયો હતો કે, એક દિવસે સુરલાલે પોતાનો પ્રેમ છવ્યોક બતાવ્યો. માતી પહેલ વહેલી તો ચમકી, પણ તેનું મન આકર્ષાયું હતું, તેથી જણાવ્યું કે, "જે મારાં માતાપિતા કષ્ટ કરે, ને તું અમારો ધર્મ સ્વીકારે તો કંઈ પણ મારા તરફની હરકત વગર તારી સાથે નેકાહ પઢીશ. પણ એ જો ન બને તો ફરીથી એ

વાત ન કહાડતો, માત્ર મારી પોતાની ખાતર જ—રૈ કાઢ બીજા ખાતર નહિ, તોપણ મારી તરફના પ્રેમને ખાતર જ—તારે એ વાત મનમાંથી કહાડી નાંખવી; ને એક બહેન ભાઈને ને એક ભાઈ બહેનને જેટલા ને જેવા પ્રેમથી જોય તેવા પ્રેમથી વર્તજે.’ અંતે એ જ પ્રમાણે થયું. બક્ષી કાઢ દિવસે પોતાની દીકરી આવા માણસને આપે એ ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ જેવું હતું. એ દિવસથી સુરલાલ હમેશાં દિલગીર રહેતો ને થોડોક કાળ તો મોતીને મળતો પણ નહિ; તથાપિ મોતીના આગ્રહથી—વચનથી બંધાયેલો હતો, માટે સમયે સમયે તેને મળવા જતો હતો. મોતીના એનાપર અપૂર્વ પ્રેમ હતો, જે કે તે સ્વચ્છ અને અંધુત્વ દર્શાવનારો પ્રેમ હતો.

આજે સુરલાલને તેડાવ્યો, તેથી તે આવ્યો હતો. તે મોતીને મળીને પાછો ઘેર ગયો ને સમ્રાજો પત્રવ્યવહાર વાંચી જોયો. તેમાં દિવાનનાં કાવતરાં ધણાં અઘોર માલમ પડ્યાં.

*

*

*

*

રાતના આઠ વાગ્યા ને જેલનાં બારણાં ઉઘડ્યાં. અંધારામાં એ કેદી નિરાશ થયલા લાંબા છટ થઈને પડ્યા હતા. કેટલીકવાર એમ અને છે કે, દુઃખમાં નિદ્રા ધણી આવે છે. અણધાર્યું બેહદ દુઃખ આવ્યા પછી માણસ એક રીતે નર્ચિત થઈ જાય છે. “બે થા સો ડાલ દિયા” એમ સમજીને તે ઉદાસીમાં મનનો બાર ઉતારવાને, કાઢ પણ પ્રકારની દુનિયાની દરકાર વગર ધસધસાટ, તે દુઃખી મનુષ્ય નિદ્રા લે છે.

અંતે જાસૂસોની પાસે સુરલાલ ગયો ને દરવાજાપર બે માણસો બેસાડ્યાં. બંનેને ઊઠાડીને તેણે જે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો, તે આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. તેને વિશેષ ખાત્રી એટલી જ મળી કે, દિવાન આ કાવતરાંમાં અસહ્ય જ સામેલ છે અને તે સવારના શિવાજીને શરણે જઈને શહેર તેને તાબે કરવાનો છે.

આ ખબર સાંભળીને સુરલાલ ધણો જ ગભરાયો અને તેણે

પ્રથમ જૂદો વિચાર કીધો; પણ પછી તાત્કાળ નક્કી કીધું કે, શાહજાદા નવરોઝપર પત્ર મોકલી દિવાનને પકડવાનો બંદોબસ્ત કરવો. જેલમાંથી બહાર નીકળીને ઘેર જઇને તેણે ઝટ એક પત્રિકા લખી કહાડી ને પોતાના એક વિશ્વાસપાત્ર માણસ સાથે શાહજાદા નવરોઝપર મોકલાવી અને પોતે શિવાજી જે બાબતે પડેલો છે તે બાબતના દરેક દરવાજા-પર દશ દશ સ્વારની ચોક્કી મૂકી સૌ સ્વારને હુકમ આપ્યો કે, “જેવા દિવાનને દેખો કે તેનું કંઈ પણ સાંભળ્યા વગર તમારે તેને એકદમ પકડી લાવવો.”

જે સંદેશો લઈ જનારને શાહજાદા નવરોઝને ઘેર મોકલ્યો હતો, તેને ખબર મળી કે અત્યારે સધળા નવાબના મહેલમાં પધારેલા છે, એટલે તે ત્યાં ગયો. દરવાને પ્રથમ તેને અટકાવ્યો, પણ તેના કાનમાં કંઈ કહ્યું ને ‘પાસ પોર્ટ’ બતાવી એટલે તે વગર મુશ્કેલીએ દિવાન-ખાનામાં જઈ શક્યો; ને ત્યાં જઈ શાહજાદા નવરોઝના હાથમાં ચિઠ્ઠી આપી.

શાહજાદા નવરોઝે ચિઠ્ઠી વાંચી કે તાત્કાળ-વાંચતાં વાંચતાં તેનાં રોમેરોમ ઉભા થઈ ગયાં. તે એકદમ જોરસામાં અને ગુસ્સાના આવેશમાં બોલી ઉઠ્યો:

“અરે આ તે કેવી વિચિત્ર વાત, મને ખબર નથી પડતી કે આ ગુનેહ-ગારને યમરાજ કેવી શિક્ષા દેશે.” એક ક્ષણ ચૂપ રહ્યા પછી તે દિવાન તરફ નજર કરી બોલ્યો: “તું જાણે છે એ સયતાનના બચ્ચા! કે તારાં કાળાં કર્મ કેવાં પ્રસિદ્ધ થનારાં છે? પાપી ચંડાળ! તું જેનું નિમક ખાય છે તેનો દ્રોહી થવા માગે છે? યાદ રાખ કે, તારે માટે દોજખ શિવાય બીજું જગ્યા નથી!”

“ખબરદાર! તારી જીભડી સંભાળ, નહિ તો હું હમણાં તારા અમીરીપણાને ઝાંખ લાગે તેવા તારા આ કર્મને યોગ્ય તને શિક્ષા કરીશ;” દિવાને કહ્યું.

“આલ્થો જા, મૂર્ખ ! નહિ તો મારે મારી સત્તાની રૂચે તને થોગ્ય સજા કરવી પડશે;” શાહજાદા નવરોઝે ધિક્કારીને જવાબ વાળ્યો.

“નહિ, નહિ;” દિવાને કૃતચપલ્યનો ડોળ ધારણ કરીને શબ્દ કહાઓ. “જેવા તમે જાતે મૂર્ખ છો, તેવા ખીજાને ધારવામાં મોટી ભૂલ કરો છો.”

“કુતરા ! રસ્તો પકડ” કોષાંધ થઇ શાહજાદો નવરોઝ બોલ્યો. “નહિ તો મુક્કીએ મુક્કીએ તારા ચુરેચુરા કરી નાંખીશ. જાણુતો નહિ કે, તારાં દુષ્ટ કામોની કાષ્ટને ખબર પણ નથી, પરંતુ એટલું યાદ રાખજે કે, તે જ કામો તારી ગરદન કપાવશે !”

“તું જાણે છે કે કોની સાથે વાત કરે છે ?” પોતાની દિવાન-ગીરીની સત્તાના તોરમાં જ દિવાને સવાલ કીધો.

“હા ! એક નિમકહરામ પાપિષ્ઠ હેવાન સાથે ?” નવરોઝે ઉભા થઇને, તરવારપર હાથ મૂકતાં જવાબ દીધો; ને આંગળી ખતાવીને બોલ્યો કે, “જલદી આલ્થો જા અહીંથી, નહિ તો હમણાં તને તારી સત્તાનો સ્વાદ ચખાડીશ !”

“સુવરના બચ્ચા ! તું તારું પરાક્રમ આજે ખતાવે છે ?” પોતાની ખુરસીપરથી ઉભા થતાં દિવાન બોલ્યો:-“પણ યાદ રાખજે કે તેનું પરિણામ તારે કેવું ચાખવું પડે છે. તને શી સત્તા છે કે, તું આજે આ દિવાનખાનામાંથી મને જવાની ફરજ પાડે. પણ તું જાણુ ને યાદ રાખ કે હમણાં હું જઇશ, પણ કાલે સવારના કાગડા કકળે તે પહેલાં તારું લોહી વહેતું જોઇશ ને તારો આ સામો ખડક માફક ઉભેલો મહેલ જમીનદોસ્ત થઇ જશે અને સાં ગધેડાં લૂંકશે.” આમ બોલીને તે નાસવાની યુક્તિ કરવામાં મનથી ગુંથાયો. પણ જે શબ્દ દિવાન બોલ્યો હતો, તે શબ્દ શાહજાદા નવરોઝના મનમાં એવા તો કારી ધા પેઠે લાગ્યા, કે તેણે પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચવા માંડી.

“ખબરદાર !” બંને જણ તરફ પોતાની નજર નાંખીને તેમને શાંત પાડવાના હેતુથી મોતી બોલી; “તમારે મારી સત્તાને માન્ય રાખીને વર્તવું. જે બનાવ આ પ્રસંગે અહીંયાં બન્યો છે, તેમાં શો ગૂઢ બાવાર્થ રહ્યો છે, તે અમે કાંઈ સમજી શક્યાં નથી. મારી વિનતિ શાહનશાહ નવરોઝને એ છે કે, તેણે સર્વ હકીકત સવિસ્તર અમને જણાવવી.”

“હું તૈયાર છું” એમ કહી શાહનશાહએ તુરત સુરલાલનો પત્ર બેગમના હાથમાં આપ્યો. બેગમ વાંચે છે તેવામાં દિવાને જોયું કે, સર્વની નજર બેગમ તરફ છે, માટે એકદમ તે બારણા બંધી જવાને તત્પર થયો. તેણે થોડાંક પગલાં મૂક્યાં નહિ હશે, તેટલામાં તો એકદમ સુરલાલ આવી પહોંચ્યો. તેની નજર દિવાનપર પડતાં, ને તેને ગભરાયલો જોતાં, તે તરતજ ચેતી ગયો કે, આ નિમકહરામ માણસ ખરેખરો ચોર છે. દિવાને સુરલાલપર છુપી નજર નાંખી, ને જ્યારે તેણે જોયું કે એની નજર ખીજી બાજુએ છે, સારે એ એકદમ બારણા બંધાર, બેદરકાર હોય તેમ ધીમે ધીમે પગલે, દિવાનખાનામાં આગળ ને આગળ જતો હોય તેવા ડાળમાં આલ્યો ને દાદરપર ઘણી ત્વરાથી પગલું મૂક્યું, કે તુરત સુરલાલે પોતાની સાથેના સીપાહીને હુકમ આપ્યો:-

“બાદશાહી મહોરની સત્તાથી હું તમને એવો હુકમ કરું છું કે, આ રાજકેદી છે તેને પકડી લો.”

“શા માટે ?” ગભરાટમાં દિવાન બોલ્યો: “મને રાજકેદી કહેવાની તને શી સત્તા છે ?”

“મને સધળી સત્તા છે, તમે તાબે થાઓ, પછી જે પૂછવું હોય તે પૂછજો,” તિરસ્કારથી સુરલાલ બોલ્યો.

“ક્યાં છે રાજનો હુકમ ને મહોર !” ગળગળી જઇને ઘણી નમ્રતાથી દિવાને સવાલ પૂછ્યો. “સુરલાલ, તું જાણે છે કે કોની સામા તે તારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માંજો છે ? જે લોકો મારી તરફ શકમંદ આંખે જોય છે, તે જાતે જ ચોર છે. હું જાણતો નથી

કે મેં શો ગુન્હો કીધો છે ! મને જણાવશે નહિ ત્યાં સુધી હું તારા હુકમને અને આ મહેરને માન આપવાને બંધાયેલો નથી. હું તને જણાવું છું કે, તું એક મોટો રાજકેદી છે, કેની સત્તાથી તે મહેલમાં પ્રવેશ કીધો ?” જેમ આજ્ઞા જતો દીવો આખરે ઘણો ઝખકારો મારે તેવા ઝખકારાથી દિવાને છટકી જવાનો માર્ગ શોધ્યો; જે કે તેણે જાણ્યું કે, હવે આપણા દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે.

“દિવાનજી ! આપ તો મોટા લોક છો, આપની સામા કાંઈ ચે કે ચું થઈ શકે નહિ ને કાંઈથી આપને પકડાય પણ નહિ; પણ સીપાઇઓ ! એને પકડીને એકદમ બેગમ સાહેબ પાસે લાવો.” સુરલાલે જરાક કરડાકીમાં જવાબ દઇ સખ હુકમ કીધો.

“કાણુ કમળપ્તની તાકાદ છે કે, અમારા સરદારને આંગળી લગાવે ?” દિવાનના બે બોડીગાર્ડ એકદમ ઉપર ચઢી આવી, નાગી તરવાર સાથે ઉભા રહી બોલ્યા.

“તમે તમારે માર્ગે ચાલ્યા જાવ, રક્ષકો ! આ જગ્યાએ તમારાથી તમારા સરદારનું રક્ષણ નહિ થઈ શકે. તમારો સરદાર નિમકહરામી માટે ગુન્હેગાર છે !” સુરલાલે તેમને સમજાવ્યા.

“તમારો હુકમ અમારા શિરપર છે. એ નિમકહરામ હોય તો હમે એની સાથે કદી પણ રહીશું નહિ.” રક્ષકોએ જવાબ દીધો. પણ તેટલામાં સુરલાલે સીસોટી વગાડી ને નીચેથી છ સીપાઇઓ નાગી તરવાર સાથે ઉપર દોડી આવ્યા; અને દિવાનખાનામાં ખીરાજેલા સઘળા દરબારી પણ એ શું થયું છે, તે જાણવા આવી પહોંચ્યા.

“મારા સિપાહો ! આ બે રક્ષકો કંઈ પણ ચું ચાં કરે તો તેમને પણ પકડી, એમના સરદાર સાથે કેદ કરી બેગમ હજુર લાવો.”

“ના, ના; કંઈ હુજૂરતી બરેલું પગલું ભરતા નહિ,” બેગમે અગાડી ધસી આવીને સઘળા સિપાઇને વારી રાખી હુકમ આપ્યો. “દિવાનજી ! આપ દિવાનખાનામાં આવીને બિરાજો. આપની યથાસ્થિત તબરીજ થશે.”

“હું આપની સત્તાને માન આપવાને ધર્મથી બંધાયેલો છું. હું તાબે છું.” ધણે ધીમેસથી દિવાન બોલ્યો; અને સૌની અગાડી દિવાનને લક્ષ્મને સર્વ દરબારીઓ સુરલાલના રક્ષકો સાથે દિવાનખાનામાં આવ્યા.

સૌ પોતપોતાની જગ્યાએ બેસી ગયા. દિવાન જીવતો મુવા જેવો થયો હતો. તેણે પોતાનું મરણ સમીપમાં જોયું. હવે બચવું એ માત્ર પ્રભુકૃપા વગર બીજું કંઈ નથી, એમ તેણે સ્પષ્ટ જાણ્યું. શાહજહાં નવરોઝ દિવાનની સામી જગ્યાપર બેઠો હતો, તે મૂછપર તાવ દેતો બોલ્યો:—

“કેમ કુતા! તે ક્યાં નાસવાનો રસ્તો લીધો હતો? કાલે સવારના મહેલને ખેદાનમેદાન કરનાર હતો તે કરશે કે બકાજ જશે?”

“તમારે વધારે બોલવાની જરૂર નથી.” બેગમ બોલી. “શાહજહાં નવરોઝ! તમે જાણો છો કે આપણે મોટા સંકટમાં છીએ, તે પ્રસંગે જેમ બને તેમ સલાહસંપત્તી કામ કહાડી લેવું જોઈએ.” દિવાન તરફ ફરીને બેગમે બૂદી જ છટામાં કહ્યું: “દિવાનજી આપ અમારા ને પ્રજાના રક્ષણ કરનારા છો, તેથી તમને શિવાજી સાથે મળી જવું ઘટે નહિ. તમારે જાણવું હતું કે, આ નવાબી જેટલી સુખદેણ છે તેટલી મરેડી થનાર નથી. તમે જણાવશો કે શિવાજીથી આ શહેરને બચાવવાનો પ્રયાસ શો છે? સઘળો આધાર પ્રધાનપર હોય છે. સતરંજની રમતમાં પણ પ્રધાન મુખ્યત્વે કરીને સૌનું રક્ષણ કરે છે, તો સર્વનું રક્ષણ કરવાનું જોખમ તમારા શિરપર આવી પડ્યું છે. માત્ર તમારી સલાહથી જ વર્તવું, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.” આમ કહેતાંની સાથે મોતીએ નજર ફેરવી શાહજહાં નવરોઝને સાનમાં જણાવ્યું કે, એનો જવાબ મળે ત્યાં સુધી થોભજો.

“આપનો હુકમ હોય તે બજાવવાને હું તત્પર છું;” બેગમનું દાવપેચનું બોલવું સમજ્યા વગર દિવાને જણાવ્યું. મારા ઉપર વિના-કારણે જે બટ્ટો મૂકવામાં આવ્યો છે તેમથી મને મોકળો કરવો, એવી પ્રથમ મારી બેગમ સાહેબને વિનંતિ છે. હું કાંઈપણ દિવસે શિવાજીનો પક્ષ ખેંચતો નથી, શિવાજીને હાથે શહેર લૂટાય તે જોવાને કાંઈ

રાજ થાય? મારો વિચાર એવો છે કે, કંઈક દંડ આપીને શહેરને બચાવવું. તે મારા જાણવા પ્રમાણે ધણો જખરો છે, ને આપણા યોધાઓ મુડદાલ ને સરંજામ ધણો નખજો છે, તેથી તેની સામે થવામાં આપણે ફાવીશું નહિ.”

“પણ તમને તો શિવાજી સાથે કંઈ સંબંધ નથીને?” સુરલાલે પૂછ્યું.

“ના, ખીલકુલ નહિ;” ગભરાતો ગભરાતો દિવાન બોલ્યો.

“જુઓ, આ કેના અક્ષર છે?” એક કાગળ દિવાનના હાથમાં મૂકીને પૂછ્યું.

એ જોતાંને વાર જ તે બોલ્યો; “હું મુઓ! હવે મારો ધલાજ નથી. બેગમ સાહેબ! તમારે શરણે છું, મારું રક્ષણ કરો!” નિરાશ થતાં તેણે કહ્યું કે, “હું રક્ષણ માગવાને લાયક નથી.”

“કાફર! ચાંડાલ! દેશદ્રોહી! તારું રક્ષણ થાય નહિ! જે માણસ પોતાના સ્વાર્થ માટે નગરની રાંક પ્રજા ને નિર્દોષ નવાબનો નાશ કરવા ઇચ્છે તેનું રક્ષણ?” કંઈ પણ દયા વગર શાહજહાં બોલ્યો; “બેગમ સાહેબે એને કાર્પી નાંખવાનો હુકમ આપવો.”

“જે સુરલાલે આ કાવતરું શોધી કહાડ્યું નહત, તો આપણી અવદશા કેવી થાત?” ખીજે અમીર બોલ્યો, “હમણાં ને હમણાં એને ખાટકીને હવાલે કરવો જોઈયે. બોલજે તું આ ભથ્થમાંથી બચવાને શી સરત કબુલ કરે છે?”

“જે કહો તે; વગર સરતના દસ્તાવેજ પર સહી કરી આપવા તૈયાર છું,” નીચા નમીને દિવાને હિયકારાપણાથી કહ્યું.

“વગર સરતના દસ્તાવેજ પર?” બેગમે પૂછ્યું.

“હા, કાંઈપણ પ્રકારના દસ્તાવેજ પર;” દિવાને જવાબ દીધો.

“સારે જે જાણતા હો તે સહજું જણાવો;” સુરલાલે કહ્યું.

“દિવાન સાહેબ! તમે રાજસ્થાન છો, ને જે બન્યું તે ન બન્યું થનાર નથી. પરંતુ જે જાણતા હો તે બોલો, કે તે સર્વનો ધલાજ થાય.”

ગુરત દિવાને શિવાજી સાથે જે પત્રવ્યવહાર આલ્યો હતો, તેની સઘળી હકીકત જણાવી અને તેમાં વજીર ને ખીજા બે કારભારી સામેલ હતા તેનાં નામ જણાવ્યાં. તેણે વધુ કહ્યું કે, “સઘળા દરવાજાના ચોકીદારોને ફેડેલા છે. તે હવે થોડા વખતમાં દરવાજા ઉઘાડી નાંખશે અને શહેરમાં લશ્કર દોડી આવશે, માટે તેનો ઇલાજ જલદી થવો જોઈએ. જો તેમ નહિ બનશે તો હું નથી ધારતો કે, આપણી જીંદગી સલામત રહી શકશે.”

“પણ મને કહે, ઓ પાપિષ્ઠ દિવાન ! બચવાની આશા જરાએ નથી ?” નિરાશ મુખે ગભરાતી બેગમ બોલી; “નવરોઝ ! મને નથી સમજતું કે હવે શો ઇલાજ લેવો, ને આ કયા પ્રકારનો માણસ છે !”

“અમે કોઈ પણ પ્રકારે ચત્ત કરીશું;” સૈન્યાધિપતિ બોલ્યો, “દિવાનને કેદમાં મોકલો, એ છૂટશે તો કરેલી મહેનત વૃથા થશે, પણ હવે તૈયારી રાખીને બેસજો.” અને પછી તેણે સઘળા અમીર ઉમરાવને નિરાશાથી કહ્યું કે, “જો બને તો સૌએ દરેક દરવાજે જઈને દરવાનોને અટકાવવા.” આમ બોલીને દરબાર ખરખાસ્ત કીધી. મોતી ધૂજતી ધૂજતી પોતાના મહેલમાં જઈ નિઃશ્વાસ નાંખતી છત્ર-પલંગપર આંસુ ઢાળતી પડી. સઘળા અમીર ઉમરાવો ઘોડાપર બેસતા બારે દરવાજા તરફ દોડ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું શહેરમાં ચાલેલી લૂટફાટ

શિતિજમાં ઝધડો ચાલુ થયો હતો. સૂર્ય ને અંધકાર લડવાને તત્પર થયા હતા, તે પહેલાં શહેર બહાર શિવાજીનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર પડેલું હતું ત્યાં જાવણીમાં શું શું થાય છે તે હવે જોવા જઈએ. રાત્રિના બે વાગ્યા, પણ દિવાન કે વજીર કોઠાની તરફથી કંઈ પણ સંદેશો આવ્યો નહિ, ત્યારે શિવાજીએ પોતાની મંડળી બોલાવી શા ઉપાય લેવા, તે વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો.

“મોરો! હવે કરવું શું?” શિવાજીએ પૂછ્યું. “શહેરમાં પેસવાનો માર્ગ કંઈ સુગમ નથી; ને હજી સૂધી કોઈપણ પ્રકારની સહાય મળે તેવાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. આપણી પાસે કોટપર ચઢવાનો સામાન નથી કે હથેલી કરીએ; તેમ વખત અનુકૂળ નથી કે લાંબો સમય ઘેરે ટકાવી રાખીએ. તાત્કાળ થાય તેવો કંઈ ઉપાય છે?”

“બાવાજી! તમે કંઈ યુક્તિ બતાવશો કે?” મોરો તીમલે તેમની બણી મોં કરીને પૂછ્યું, “તમે નગરના વહીયા છો, તેથી બીજે માર્ગે જઈ શકાય તેવો કોઈ ધલાજ બતાવો. તેમ નહિ થશે તો આપણો શ્રમ બર્થ જશે.”

“કયા રસ્તા લેના ઓ હમેરા ધ્યાનમેં આતા નહિ!” બાવાજી ગજુગજુતા બબઝા. “લેકીન અબ દેખો, મેં કૂછ માર્ગ દિખાતા હું.” આમ કહી બાવાજી તો તંબુ બહાર નીકળ્યા.

“ના, ના, આ કામ મારે શિરે મૂકા, હું બળવીશ.” એકદમ આગળ આવીને એક પઠી યુવાન સુંદરી બોલી. આ શિવાજીની ગુલામડી હતી અને તેણીને અહમદનગરની પાસેના એક ગામમાંથી બળાતકારે ધસડી લાવ્યા હતા. શિવાજીનો વિચાર તેની ખૂબસૂરતી જોઈને રાખ તરીકે રાખવાનો હતો, પરંતુ આ સ્ત્રી કે જેનું નામ રમા હતું,

તેણીએ એ વિચાર માટે શિવાજીને ધિક્કારી કહાડ્યો હતો, બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો હતો; અને શિવાજીને દહેશત આપી હતી કે, જો મારી પવિત્રતાને લાંછન લાગે એવાં કંઈ પણ કૃત્ય કરવા યત્ન કરીશ, તો તુંને શ્વાપિત કરીશ, જેથી તારી સઘળી ઇચ્છાઓના નાશ થશે; ને તેજ ભયથી શિવાજી રમાના સંબંધથી વેગળો રહેતો હતો. રમાએ આ સમયે ધાર્યું કે, જો કાંઈ તેવું મોટું પરાક્રમ કરી બતાવું તો તેના ઇનામના બદલામાં મારો છૂટકારો થશે.

“જો સૌની ઇચ્છા હોય તો આ કાટપર ચઢી, અંદરના પહેરે-ગીરોને મહા દુઃખી છું એમ સમજાવીને નીચે ઉતરી પડી સીપાઇઓને શરણુ જાઉં ને કાંઈ અકસ્માતથી દરવાજો ઉઘાડી નાંખું, એટલે સૌને દોડી આવવું થાણું સહેલ થઈ પડશે. કદાચિત હું તેઓના હાથે પકડા-ઇને છૂટકારો ન પામી, તો મારી જીંદગી કંઈ વધારે કૌંમતની નથી;” આટલું બોલી રમાબાઈ પ્રત્યુત્તર માટે શિવાજી સામું જોઈ રહી.

“મહારાજ રમાબાઈનું કહેવું મને ઠીક લાગે છે,” મોરોપંત બોલ્યો.

“જો બરોસો પડે તો, આ કાર્યથી ફલસિદ્ધિ થશે. રમા આ કામ ઇમાનદારીથી કરશે, તો આપણો જય છે.” નાથજી પલકરે પુષ્ટિ આપી.

“શ્રીઓનાં ચરિત્ર અતિ મોટાં છે, ને રમાનું ચરિત્ર આજે જોવા જોગ છે. પણ એ કાટપર ચઢશે શી રીતે?” બહિર નાયક બોલ્યો.

“કૌન કાટપર ચઢનેકી ઇચ્છા રખતા હૈ?” તંજુ માંહેથી એક અવાજ સંભળાયો. “મેં તૈયાર હું,” આમ બોલી પાસે આવીને એક પાટલા ઘો બાવાજીએ રજુ કરીધી. “દેખાજી ! અમ કીસકાળી ઇરાદા હોવે તો ઉપાય અજમાઇયે. એ જાનવરકી કમા ખૂબી હૈ, એ સખકું માલમ હૈં ચાહે વાં તલક રખ્યો, ઔર ચાહે વાં તલક ઉચે ચઢ જાયો, ફૂછખી હરકત ન હોનેકી.”

“રમા ! તૈયાર થા અને તારી શક્તિ બતાવ !” દામોદર પાસ-
બાન બોલ્યો.

“ઉતાવળ શી છે ?” શિવાજીએ વિચારીને શબ્દ કહાઓ. રમાની
હુંદગી મને અમૂલ્યની છે, તેથી એને માટે વિચારથી ઠરાવ થવો જોઈએ.”

“ઠરાવની શી જરૂર છે ? ચાલો, તમે સૌ તૈયાર થઈ દરવાજાની
નજીક ઉભા રહો; દરવાજો હમણાં ખુલશે !” આમ બોલતી કે રમા
પોતાની સાથે પાટલા ઘો લઈ તે કાટ તરફ ધસી ને તેણે ઉપર ફેંકી
જે આબાદ કાટના મથાળાને જઈને વળગી. હરપ્રસાદે તેને ચઢવામાં
મોટી મદદ કરીધી; ને કાટપર ચઢી કે તરત-રમાએ ખૂમ મારી “કાંઈ
રક્ષણ કરો, બચાવો, મરાઠાઓ મને મારી નાંખે છે;” આમ બરાડા
નાંખતી તે ઉલટી બાજુએ કાટની અંદર ઉતરી પડી. બે સીપાહી
દોડી આવ્યા. રમાને પકડીને દરવાજા પાસે લઈ ગયા. માત્ર ત્રણ
સીપાહી જાગતા પડેલા હતા. બે સીપાહી, જે રમાને પકડી લાવ્યા
હતા, તેઓ તેની ખૂબસૂરતી જોઈ છક થઈ માંહોમાંહે વાતે વળગ્યા.
આ તકનો લાભ લઈ એકદમ દરવાજાની લુંગળ રમાએ ખસેડી, ને
બારણાં ઉઘાડ્યા કે, એકદમ મરાઠા સીપાઈઓ અંદર ધસી આવ્યા ને
ખૂમ મારી; “જય મહારાજ શિવાજી ! મરાઠાનો જય ! મુસલમાનોને
મારો ! રામદાસ સ્વામીનો જય !” અને એકદમ તે જ ક્ષણે દરવાજાનું
રક્ષણ કરવાને રાજના સલાહકારોમાંનો અધીબખસખાન સાં
આવી પહોંચ્યો.

અધીબખસખાન એક સમર્થ લડવૈયો હતો. તેણે જોયું કે, હવે
શહેરનો નાશ પૂરેપૂરો થયો કે તે તુરત દોડી દરવાજા નજીક ગયો; ને
પોતાની સમશેરથી દરવાજામાં પેઠેલા ત્રણમાંના બે મરાઠા સ્વારને
કાંપી નાંખ્યા કે ત્રીજાએ પોતાનો લાંબો બાલો ધોંચી, તેને જમીનપર
ચતોપાટ નાંખ્યો; ને બંને દરવાજા ખુલ્લા કરીધા. પાંચસો ઘોડેસ્વાર
સૈન્ય એક સપાટે દોડી આવ્યું.

શહેરમાં ગલરાટનો પાર નહતો. લશ્કરની કશી પણ રીતિની તૈયારી નહોતી. એટલે સામા થવાને માટે કાંઈ પણ આબ્યું નહિ. જૂથના જૂથ દેખીને, જે થોડુંક લશ્કર લડવાનો વિચાર કરતું હતું તેની હોંમત ડગી ગઈ ને સૌ સીપાહી આંધો પાછા થઈ ગયા.

સહરાના દરવાજામાંથી લશ્કર આવ્યું, તેનો પહેલો વિચાર નવાબના મહેલ પર હલ્લો કરવાનો હતો. પણ શિવાજીએ વિચારથી ઠરાવ્યું કે, પ્રથમ તો શહેરમાં જવું, કેમકે જો આ ઠેકાણે પ્રથમ જ માર ખાધો તો અગાડી વધવાનો તદ્દન અટકાવ થશે. એમ ઠરાવ કરી નવાબના મહેલના પાછલા ભાગમાંથી લશ્કર આવ્યું ને દિલ્લી દરવાજાને માર્ગે થઈ દાણાપીઠ તરફ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય વળ્યું. એ અરસામાં લાલ ને માનના દરવાજા ખુલી ગયા હતા; અને શહેરમાં જોઇતું લશ્કર દાખલ પણ થઈ ચૂક્યું હતું.

દિલ્લી દરવાજા આગળ લશ્કર એકઠું થયા પછી મોરોપંતે એ લશ્કરને થોભાવી, ક્યાં કેમ અને કેવા પ્રકારે લૂટ ચલાવવી, તેની સૂચના આપી. સઘળી મળીને ૧૧૨ ટૂકડી દશ દશ માણસની કરી અને તે સર્વને કાંઈ પણ પ્રકારની સત્તા આપી. સૌ સ્વારો લૂટવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. જેમ એક ભસ્તામાં શખને ચુંથી નાંખવાને કામડા ને ગીધ તૈયાર હોય, ને ટાંપ્યા જ કરતાં હોય કે ક્યારે સૌ ખસી જાય કે આપણે તૂટી પડિયે, તેમ સઘળા મરાઠા સ્વારોને માત્ર હુકમની જ ખોટી હતી.

શહેરમાં આ સમયના લયનું પૂછવું જ શું! હાય ને અફસોસના પોકાર જારી થયા. કેટલાક જખરા માણસો તો લડવાને તૈયાર થઈને મોહોલાઓની ખડકીનાં નાકાં ઘેરીને બેઠા. એ વખતમાં શત્રુ દરેક માણસના ઘરમાં રહેતાં ને તેની કસરત કરવામાં આવતી તેથી કણુખી ક્ષત્રી અને શ્રાવકો બાથમ્ બાથની લડાઈમાં કાંઈ ગાંજ્યા જાય તેવા નહતા; અને જ્યારે પોતાના હાથમાં હથિયાર છે, સારે તો તેઓ

ખીલીકને ફારણે મૂકીને મરવું કે મારવું, એ જ નિશ્ચય કરીને તૈયાર થયા. શહેર કરતાં પરામાં વધારે મર્દ આદમીઓ હોય છે, તેથી ભાંના કામગરો લોકોને હઠાવવા મુશ્કેલ પડે એવું ધારી, અને નાણાવટ, ગોપીપુરામાં ઉજળી વસ્તી છે એમ વિચારીને, બહિરજીએ કહ્યું કે, “ચાલો, સૌ લૂટવાને નાણાવટ અને ગોપીપુરા.” અને સૌ સ્વાર મારતે ઘોડે ચાલ્યા. પ્રથમ જઈને નાણાવટમાં આત્મારામ બૂખણની પેઢીપર હલ્લો કરીધો. જ્યાંથી પુષ્કળ ધન હાથ આવ્યું અને તેની પછી ખીજાં ઘણાં શરારી ધરોપર ગીધની માફક તૂટી પડ્યા. મોટા મોટા શરારોના ધરોમાં પુષ્કળ પૈસા ભેંધને જાણે સુપડે ને ટોપલે ઉસેડી જતા હોય તેમ જ ઉસેડવા મંડી પડ્યા. દરેક જણુ ઘોડાપર માલ ભરીને શહેર બહાર શિવાજીની જાવણીમાં લઇ જતો હતો. મરાઠા ઝનુનીઓ જે ધરમાં જતા ત્યાં વિક્રાળ દેખાવ કરતા હતા. ધરનાં બારણાં લાંગીને અથવા નીચી બારીઓ હોય તો તેપરથી ચઢીને અગાસીમાંથી એક જાપરા-પરથી ખીજાપર જઈ કૂદીને દરેક ધરમાં ધુસી જતા. ધરમાં જતા સાથે એકદમ એકાદ નાના બાલકને પકડી તેનાં માથાપ આગળ ધસડી લાવીને કહેતા કે, “જે હોય તે બતાવ, નહિ તો તારા બાલકને મારી નાંખીશું;” એટલું બોલતાં સાથે બાલકના ગળા આગળ તરવાર ધરતા; અને જો સહજ વિલંબ લાગે તો તુર્ત બાલકને કાપી નાંખવામાં વિલંબ લગાડતા નહતા; આ દેખાવ ભેંધને ધરનાં માણસો ત્રાહે ત્રાહે પોકારતા, ને જે હોય તે બતાવી દેતાં હતાં. પુરુષોના કાનમાં ફોકરવું હોય ને તે કહાડતાં વાર લાગી, અથવા સ્ત્રીના હાથના ચુડાને સુનાના પટા હોય ને ઉખેડી કહાડતાં મુશ્કેલી નડી, કે પગના તોડાના અઘાસિયા સજડ બેસી ગયલા જણાતા, તો કાન, હાથ કે પગને કાપી નાંખવો, એ તો એક ચાંચડ કે માંકડ મારવા જેવું મરાઠા રાક્ષસો ગણતા હતા. એક ધર મૂકી ખીજું ને ખીજું મૂકીને ત્રીજું, એમ લૂટફાટ ચાલતી હતી. કાંઈ ધરવાળો સામો થતો ને મારામારીપર આવી જતો તો

તાં મરાઠા સીપાહીઓ મરણીઆ થઇને તૂટી પડતા. આવકોના મોહો-
લામાંથી લૂટ કરવી એટલી તો મુશ્કેલ પડી કે, ત્યાં સો પચાસ આવ-
કોનાં માર્યા રખડતાં પડ્યાં હતાં; પરંતુ ધણા આગળ થોડાનું જોર
ઝાઝીવાર ટકે નહિ, તેથી મોટ મોટા ઝવેરીઓનાં જવાહીરો લૂટાર્યા.
મરાઠાઓ જ્યાં સુધી સોનું રૂપું મળે ત્યાં સુધી કદી પણ ખીજી ચીજને
હાથ અડકાડતા નહિ; પણ ઘરમાં પેસતાં જે ધાંધળ ને મારફાડ કરતા,
તેથી સંઘળી જ અવ્યવસ્થા થઇ જતી. ગોપીપુરા ને સગરામપુરામાંથી
જે માલ મરાઠા સરદારોને હાથ ગયો, તેટલો ખીજા મોહોલામાંથી
એ દિવસે ગયો નહતો. સુરતના લોકપર આવું અંધકારમય વાદળ
અગાઉ કદી પણ આવ્યું નહતું અને તેની ગર્જના સાંભળીને લોકોમાં
જે ભય વર્તીયો હતો, તે તો અતિશય શોકકારક જ હતો.

રાત પડી. આખા દિવસના થાકેલા મરાઠાઓ ખીજા દિવસની
રાહ જોતા કિલ્લાનું મેદાન, સહરા, વરીઆવી, માન ને નવસારીના
દરવાજા ઘેરીને સ્વસ્થ થવા પડ્યા. ઠામ ઠામ રૌન ફરતી તે મરાઠાની
જ હતી. આખા શહેરમાં રાજ એ દિવસે મરાઠાનું હતું. કિલ્લામાં કેટ-
લાક માણસો અગાડીથી ભરાઇ બેઠા હતા. તેમાં, દરવાજા ઉધાડવાની
ગડબડમાં નવાખ, તેની બેગમ અને ખીજા સલાહકારો પણ ભરાઇ
બેઠા હતા. મહેલમાં પુષ્કળ ખજાનો હતો, ત્યાં આરખ અને સિંધી
સીપાહો પૂર્ણ વફાદારીથી જીવપર આવીને બેઠા હતા. કેટલાક પરદેશી
લૈયાઓ અંગ્રેજની કાઠી આગળ જીવ આપવા તત્પર હતા. તેમ
અંગ્રેજોનું કેટલુંક માણસ પણ પોતાના બળપર પીસ્તોલ બંદુક સમ-
શેર લઇ આખી રાત ચોકીપર હતું. બહારથી કાંઇપણ પ્રકારની વહાર
આવે તેને માટે રાત્રિના દરવાજા બહાર મરાઠી સૈન્ય તૈયાર હતું.
શિવાજી એ દિવસની લૂટ જોઇને ધણો ચકિત થયો નહિ, કેમકે તેના
ધારવામાં તો એમ હતું કે, એક જ દિવસમાં અનરગળ દોલત હાથ
આવશે. એ જોટલા આનંદમાં હોય તે કરતાં વિશેષ ચિન્તા અને શોક-

ભયમાં હતો. એની બે પ્રિય રાખેલીઓ એની આસપાસ બેઠી હતી, અને તેઓ પાસે પડેલા ઢગલામાંના હીરા માણેકના હારો ભેંધને તેપર તકી રહી હતી. પણ શિવાજીએ તેમની સામા એક મટકું પણ માર્યું નહિ. તેનું કારણ શું? શિવાજી જેમ લડવૈયા તરીકે એક મોટો સરદાર હતો, તેમ જ પ્યાર કરવામાં પણ ખડો એકો હતો. આખા દિવસમાં તો તેની વૃત્તિ લૂટ તરફ જ હતી, પણ હવે તેને પોતાની રમાં સાંભરી આવી. રમાં ક્યાં હતી? દરવાજો ઉઘાડી પછી તે ક્યાં જતી રહી હતી!

થોડોક સમય વિચાર કર્યા પછી તેણે પોતાની આગળના કેટલાક ખાસ માણસોને રમાની તપાસ માટે મોકલ્યા. શિવાજીનો જીવ તો આ સમયે રમામાં ભરાયો હતો. જો તે ન મળે તો તેનો જીવ જાય એવો તે બેહોંસ થઈને પડ્યો. તેણે “રમા, રમા” એમ બે ચાર ખૂમ એકદમ મારી ને એકવાર તેની પ્રાણપ્રિય હતી એવી તાની આવીને ઉભી રહી.

“ક્યાં છે રમા?” શિવાજીએ પૂછ્યું. “તાની! આજે આખો દિવસ રમા દેખાઈ નથી. તેણે એક મહા અદ્ભુત કાર્ય કીધું છે, ને તે ઉપકારનો બદલો વળે તે પહેલાં તો એ અલોપ થઈ ગઈ? અરે કાઈ રમાને લાવો, લાવો!”

એટલામાં તાણોજી મુલસરે આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાંનેવાર ધીરજ આપી, ને કહ્યું કે “રમાબાઈ શહેરમાં છે અને તે લશ્કરથી છૂટાં પડ્યાં છે, તોપણ થોડા સમયમાં આવી મળશે.” આ સાંભળીને શિવાજીને કંઈક ધીરજ આવી; ને તે પછી બીજે દિવસે કેમ કરવું તે સંબંધી નક્કી કરી તાણોજી મુલસરે પોતાની ટુકડીમાં ગયો.

પ્રાતઃકાળ થયો. કાગડા કંકળે તેટલામાં શિવાજીનું લશ્કર શહેરના બીજા બજા ભાગમાં ફરી વળ્યું. લૂટ, લૂટ, મારો, મારો! શિવાય બીજો શબ્દ સંભળાતો નહિ. શીરંગીની લાટીમાં લૂટારા પેઠા. પણ આં તેઓને ફાવવા દીધા નહિ. પણ તે માર્ગે સલામત પસાર થયા, તેથી

બસરાના એક મોટા મુસલમાન વેપારીના ઘરપર તૂટી પડ્યા. તેના મહેલમાંથી અનરમળ દોલત મરાઠાઓને મળી આવી, જેટલી કાંઈ પણ ઠેકાણેથી મળી નહોતી ને મળતે પણ નહિ. મરાઠાઓ આનંદમાં આવીને સઘળી નગદી ઘોડાપર ને ગાડામાં ભરીને મોકલાવવા લાગ્યા, ને કેટલાક મરાઠાઓ બંગલાના ચોગાનમાં બેસી હુક્કો ગમડાવવા લાગ્યા. લગભગ અર્ધોઅર્ધ દોલત મોકલી દીધી. પણ એટલામાં મોગલની એક સોળ વર્ષની છોકરી, ઉછળતા લોહીની નવેઢા આ પાપીઓની નજરે પડી. છ સાત મરાઠા તેને પકડી લાવવા દોડ્યા. જે છોકરીની પછાડી હજારો માણસ ખમાંખમા કહેનારા, તે બાળકી આજે દુશ્મનોના હાથમાં શિયળ સચવાય નહિ તેવી અવસ્થામાં ક્ષણવારમાં આવી પડી.

બે મરાઠાઓએ તેણીને ઉચકી લીધી, ને તેનાં વસ્ત્ર કંઈપણ કારણ વગર અવ્યવસ્થિત કરી નાંખ્યાં. પણ તેટલામાં એક અકસ્માત-સંજોગા-સંજોગથી એવો બનાવ બન્યો કે, તે કુમારિકાનું રક્ષણ થયું.

જે લૂટારુ ટોળી આ ઠેકાણે લૂટ કરતી હતી તેનો નાયક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ નાયક લંપટ હતો-લજ્જા, નીતિ ને ઈશ્વરભય દૂર મુકી બેઠેલો હતો. તે આ સુકુમાર કામલાંગીને જોઈને પોતાનું મન મારી શક્યો નહિ. તેણે હુકમ કીધો કે, ‘એ સ્ત્રીને મારે તાબે કરવી.’ બે મરાઠામાંના એકે ના કહી. નાયકનો ગુસ્સો હાથ ન રહ્યો. તેણે એકદમ સમશેર ખેંચી. સામી મરાઠો જબરદસ્ત હતો. નાયક સમશેર ઉગામે છે, તેટલામાં પોતે સામી ખેંચી. બંને જણ દંડ્યુદ્ધમાં ઉતર્યા. થોડીકવાર મારામારી થયા પછી બંને જણ ધણા જખમાયા. જહાન, જે આ કામલાંગીનું નામ હતું તેનો બચાવ અલાહથી થયો. બીજા મરાઠાઓ સઘળું પડતું મૂકીને માંહેમાંહેની લડાઈ જોવા ઉભા રહ્યા હતા, તેટલામાં મોગલનો એક હબસી ગુલામ, પોતાના શેઠની દીકરીનું રક્ષણ માથે લઈ, આ તરુણીને લઈને નાઠો; તેને જો એક હિંદુએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય ન આપ્યો હોત

તો પાછળ પડેલા મરાઠાઓ આ સુકુમાર બાલકોની લજ્જા લુટી તેને જીંદગીથી રદ કરત.

બીજે સ્થળે પણ કંઈ કંઈ માહોમાહેની મારામારીથી એ દિવસની લુટ પુરી થઈ હતી. શિવાજીને આ ખબર પડતાં તે ધણો ગભરાયો. તેણે હરપ્રસાદને મોકલી સંખ્યાકાળ ન થયો, તેટલામાં એ દિવસની લુટ અંધ કરાવી. તોપણ આજની લુટ જોઈને શિવાજી ધરાઈ ગયો હતો. ધાર્યું કે સૂર્યપુરના જેવું બીજું એક નગર ધનવાન હશે નહિ.

રાત્રિના સર્વ સરદારોની મીજલસ કરી ને કિલ્લો કમ હાથ થાય તેને માટે બે બસૂસ મોકલવાનો ઠરાવ કરાયો. સંખળા સરદારોને શાંત રહેવાને અને પોતાનું કામ યથાર્થ કરવાને બહુ સમજુતી આપી, પણ એટલામાં હરપ્રસાદ ગુસ્સે થઈ બોલી ઉઠ્યો;

“મહારાજ, મને જે વચન આપ્યું છે, તે આમ પળાશે?”

“ખિન્ન ન થા, તારે માટે હું તૈયાર છું;” બહિરજી બોલ્યો.

“તારી શી ઇચ્છા છે?” શિવાજીએ પૂછ્યું.

“એકસો સ્વાર ને મારી મહેનત; નાગરોના મોહોલ્લામાં જઈશ, ત્રણ ધર લુટી તેનીસ કુટુંબને રડાવીશ.”

“સવારના તારા હુકમનો ખરાબર અમલ થશે.”

હરપ્રસાદ શાંત થયો. મહારાજે હુકમ આપ્યો કે, એના તાબામાં સો માણસ સોંપવા, જેથી સ્વતંત્ર રીતે એ કામ કરે. લૂંટારુ મંડળ, બીજે દિવસે બાકી રહેલા ભાગમાં લુટ કરવાનું નક્કી કરી વેરાઈ ગયું; ને જલજંથું થયું.

પ્રકરણ ૯ મું

કિલ્લાની મંડળી

દિલ્હીમાં રાતના શહેરના સર્વ અમલદારો ને નવાબ, શહેરના રક્ષણ માટે વિચારમાં બેઠા હતા. નવાબ આખો દિવસ પોતાની મૂખાંધિને પશ્ચાત્તાપ કરતો હતો. જો તેણે તે દિવસનું મોતીનું બોલવું લક્ષમાં લીધું હોત અને શહેરના રક્ષણ માટે ઉપાય યોજ્યા હોત તો આજની વિપત્તિ આવી પડત નહિ. પણ “શહેરમાં આક્રમ નથી, એ તો મોતીની બ્રાંતિ છે.” એ વિચારથી આજે શહેરનું સત્યાનાશ વળ્યું છે. કિલ્લા નજીકની ખાધનો પુલ ઉપાડી લીધો હતો, નવાબે પોતાના રક્ષણ માટે ઘણા પટ્ટા પટ્ટાણુ રક્ષકોને સાથે રાખ્યા હતા. પોતાના મહેલના રક્ષણ માટે પણ પાકો બંદોબસ્ત એક જ રાતમાં કરી દીધો હતો, તથાપિ નવાબને ઘણી બીતિ હતી કે, રખેને શત્રુઓ કિલ્લામાં દોડી આવે. નવાબને વારંવાર મોતી ધીરજ દેતી હતી કે જે થયું તે ન થયું થનાર નથી; પણ હવે કેમ વર્તવું તેનો વિચાર કરવા માટે સૌ પશ્ચિમ બાજુના કિલ્લાના ભાગમાં બેઠા. સૌ મળીને બાર સરદાર, ચાર સ્ત્રીઓ, સાત હિંદુઓ, પાંચ ખોળ ગુલામ અને બે લોડીઓ, એટલાં જણ તે સ્થળે હાજર હતાં.

“સરદાર નવરોઝ, તું હવે શું કરવાની સલાહ આપે છે?” નવાબે ઘણી ગમગીનીથી પૂછ્યું.

“મારી તરફથી હવે કંઈ નહિ.”

“દુશ્મનો મારી રાંક પ્રજાને રંજડે તે મારે સુખેથી જોવું?”

“તેનું જોવું નસીબ, ખુદાવંદ મારો શો ઉપાય?”

“એ મરાઠા સરદાર કોણ છે તે માલુમ છે? કદાચિત્—”

“નવો લૂટારો શિવાજી હશે.”

“તે તો ઘણું સત્યાનાશ વાળશે ને મારી પ્રજા બેદાનમેદાન થશે!”

“ખરેખર, ખુદાવંદ!”

“નવરોઝ, અત્યારે આપણે મરાઠા લુટારાની હીલચાલ જાણવી જોઈએ.”

“હા, ખુદાવંદ ! પણ તમને પ્રજાની ધણી થોડી કાળજી છે. જે તેમ ન હતો તો તમે ધણી સારી રીતે પ્રજાના રક્ષણના ઉપાય યોજત. ઐર, જે તકદીરમાં હોય છે તેના આગળ તદખીર નાચાર છે. રાતના મરાઠાની યુક્તિ જાણીને બનતા ઉપાય કરીને એ સૌને જલદીથી દેશ છોડવાની યુક્તિ કરવી જોઈએ.”

“રાસ્ત છે !” નવાબે કહ્યું. “કોણ એ ખબર લાવે એવો માયનો પૂત છે ? આ પરાક્રમના બદલામાં એક હજાર મહોરનો આ કંઠો પ્રથમ તેના ગળાને સુશોભિત કરશે.”

ખીજા સરદારો એક ખીજાનું મુખ જોઈ રહ્યા, કાંઈ હિમતથી બહાર પડ્યું નહિ. નવાબ પણ આવી રીતભાતથી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. દરેક દરેક સરદારના મ્હોંપરની લાલી જતી રહી હતી અને માત્ર નવરોઝ સરદાર શિવાય સૌ શબ્દવત્ થઈ પડ્યા હતા. સૌના મનમાં એવો ધ્રાસ્કો પેઠો કે, જે આપણને બાતમી મેળવવા મોકલ્યા તો નક્કી પાછા બચ્ચા છોડરાનું મ્હોં જોવા પામનાર નથી.

“શું સંધળા મારા નોકરો જનાની, હીચકારા, બાયલા છે ?” રૂમીએ ખિન્ન મને પ્રશ્ન કર્યો. “મારા સરદારો જેઓ મોટા મોટા પગારો ખાય છે અને મોટા સીપેહસાહારના ઇલકાબ ધરાવે છે, તે નામર્દ સ્ત્રીઓથી લગ્નય તેવા છે ? તોબાહ ! તોબાહ ! હું મોટો મૂર્ખ કે નામર્દના સમૂહમાં વાસ કરી નિર્ણયિત જીવે રહ્યો. ‘મર્દકી ગર્દમે રહેના, નામર્દકી સરહદમે ન જના.’ પણ શરમ મને કે, મારા સરદાર બકરાં ચરાવવાને લાયક છે તે મેં જાણ્યું નહિ.”

“ખુદાએ હાફેઝ ! મને એવા અપમાનમાંથી બાતલ કરજો. આ બાલ તદ્દન ભુરા થઈ ગયા છે, તોપણ દિલોજનીથી જીવ દેવાને તત્પર છું ;” નવરોઝ સરદારે કહ્યું.

“મારા ખાતર અને ખુદાને ખાતર, શાહનશાહ, તારે શાંતિ ધરવી. તું હવે વૃદ્ધ છે અને આ કાર્ય તરુણ પુરુષનું છે. તું આ કામમાં ઝીંપલાવશે તો ખચીત તારો જીવન જોખમમાં આવી પડશે. લયને સમયે બચાવ કરવાની અને કમલાગ્યને સમયે નાસવાની શક્તિ હવે તારામાં રહી નથી, તો તું શું કરીશ ?”

“હારકે સમયે રાહ દેખાનેવાલા જવાંમર્દ ચેયે.”

“જે મર્દ નામર્દ અને ! તો હું ને મણી એકવાર મર્દ બનીને “હાર”માંથી “રાહ” દર્શાવીશું ?” મોતીબેગમ આગળ વધીને બોલી.

“નહિ, નહિ, અમ નહિ જ અને !” પાંચ સાત અવાજોના સામટો જ ફારસ થયા.

“મોતી ને મણીની જીંદગી ઘણી કીમતી છે, તે આ કામને લાયક નથી;” નવાબે કહ્યું.

“પ્રિય પતિ ! નહિ, અમને હુકમ આપો, પછી જે કામ તમારા સરદાર કરી શકતા નથી, તે અમે બજાવીશું;” મોતી જોરસાથી ઉભી થઇ બોલી.

“અને ખુદાવંત ! મારા દેશને માટે એકવાર ખરી સેવા બજાવવાને હું તૈયાર છું. તે માટે આજા દીજીએ;” મણી જે મોતીની સાથે પોતાના પતિ સહિત કિલ્લામાં આવી ભરાઇ હતી તે બોલી.

“તમે જઇને શું કરશો ?” નવાબે પૂછ્યું.

“જે કામ નહિ કરશે તે !” મણી બોલી.

“લયને સમયે ઝીંચો બહીક ધરે છે.”

“ને તેવા જ સમયે સૌને બચાવી પણ લે છે.”

“મોતી, જે કામ તું કરવા તૈયાર થઇ છે, તે કેટલું જોખમ ભરેલું છે, તે જાણે છે ?”

“મને જાણવાની શી જરૂર છે ? મોત ને લજ્જા એ બે કરતાં કંઈ વધારે નથી, તે આપ જાણો છો, પ્રિય; ને તેને માટે આપ શંકાશીલ

ન થશે ! ! બહાર ગયા પછી કેમ વર્તવું તે કહેવાની કંઈ જરૂરત નથી. ‘શેઠની શીખામણુ ઝાંપા સધી’ કિલ્લો છોડ્યા પછી અમારી અકબી લડત કરવાની છે.”

“આલમેપનાહ ! યાદ રાખજો કે અમે અમારા રક્ષણ સાથે લજ્જા નીતિનું ને રાજ્યનું રક્ષણ ધણી સારી રીતે કરી શકીશું. એકવાર સ્ત્રીના પરાક્રમનો ઇતિહાસ જુઓ;” મણીએ, નવાખના ચરણ નજીક પડીને વિનંતિ કીધી.

“એકવાર, હાલ તો તમારો ભોગ આપવાને હું તૈયાર છું;” એક ક્ષણ મૌન ધરી નવાખે અવાજ કહાડ્યો—લગાર પણ ખેંચેની કે દિલ્લગીરી ખતાવ્યા વગર, પોતાના દરજ્જાને શોભે તેવી રીતે. “અગર જો કે તમારે બદલે દશ હજાર માણસના જન જય તે જોવાને રાજ થઈશ, પણ તમે જાઓ, એમ કહેવાની મારી જીભ ચાલે નહિ ! મારા સરદારો ! તમે ધુલ્લા બાંધીને મારી દરબારમાં નાચવાને લાયક છો ! જ્યારે હું સરદારોને જવાંમદ જોવાને ઇચ્છું છું, ત્યારે તેઓ રામજણીનું કામ કરે છે !”

મણીગવરી અને મોતીબેગમ આ હુકમ મળતાંની સાથે બહુ આનંદથી ઉઠ્યા. કિલ્લાના પાછલા ભાગપર સરદારો અને નવાખ સાથે મોતી ને મણી આવ્યાં. કિલ્લાની આસપાસની ખાઇમાં પુષ્કળ પાણી ભરાઈ ગયું હતું; ને નદીને જોખનના બહારમાં ઉછાળા મારતી જેમ મોતી બોલી; “બહેન ! તું તારા પતિને તૃપ્ત કરવા ઉછળતી ઉછળતી જાય છે, તેમ અમારી પ્રજાના રક્ષણ માટે અમે પણ દોડિયે છીએ, તેમાં તું આશ્રય આપજે.” તુરત પાછલા ભાગનો છુપો દરવાજો ઉઘાડી બહાર નીકળી, મણીએ સીસોટી વગાડી. બે ખારવા હલ્લેસા મારતા એક નાની હોડી લઈ આવ્યા. સૌના દેખતાં ધણી હર્ષથી બેના નવ-જોખના હોડીમાં કુદી પડી. તેમની સાથે એક હબસી પણ ચાલ્યો. તેણે જણાવ્યું કે, “હું હંમેશ તમારી સાથે રહીશ.” સરસર કરતી

હોડી ચાલી ને પૂંકનો પવન હતો તેથી પાંચ મિનિટમાં લક્ષ્મીકાટ આગળ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં એ ઘોડા તૈયાર હતા. બંને શૂરી સીંચાણે, સીનો પોશાક તથા મરાઠા પુરુષના જેવો પોશાક પહેરી લીધા ને ઘોડાપર બેસી કોટના એક તુટેલા ભાગમાંથી શહેરમાં પેઠાં. હજસી, જે અરો નિમકહલાલ હતો, અને જે મોતીનો હંમેશનો અંગ રક્ષક હતો, તે વરીઆવીના દરવાજા નજીક હોડી ગયા ને બક્ષીની પાપગામાંથી એક ઘણો સરસ ઘોડો લઇ આવી, આ એ વીરાંમના સાથે ત્રીજો ઉમેરાયો. બંને જણે આ વેળા કોઇ પણ પ્રકારનું ભય બાળુએ મૂકી દીધું હતું. ઉભયે ફરીને પોતાના પતિઓને મળવાની આતુરતા જરેજર મનમાંથી કહાડી નાંખી હતી. થોડીકવાર વિચાર કરી બંને જણે નક્કી કરી લીધું કે, મરાઠાની હાલત કેવી છે તે પ્રથમ જાણવી. સહેજ દૂર ગયા, એટલે મરાઠા ઘોડેસ્વાર મળ્યા. તેઓએ મરાઠીમાં બીજી બાળુના ઘેરઆશીયતના સમાચાર પૂછ્યા ને મણીએ તેનું જોઇતું ઉત્તર આપ્યું. મણી ધણી સારી રીતે મરાઠી બોલી શકતી હતી; તેથી બંને મરાઠી સ્વારોએ ધાર્યું કે રૌન ફરતો આપણામાંનો કોઇ સ્વાર હશે. મણીએ કિલ્લામાં પેસવા પહેલાં પોતાના એક માણસથી સારી પેઠે મરાઠાઓની ખબર કહાડી હતી, ને જે કાંઈ અધુરું હતું તે મોતીથી જાણ્યું હતું; એટલે આ પ્રસંગે વાતચીત કરવાનું તેને ઘણું સુગમ પડ્યું. અગર જે સર્વના મનમાં ભય હતો, તથાપિ બહારથી યત્કિચિત્ પણ બતાવ્યા વગર મરાઠીમાં વાતચીત કરવા માંડી.

“તમે ક્યાંથી આવ્યા, ને કંઈ નવા જુના સમાચાર દોસ્ત ?” મણીએ પૂછ્યું.

“નવા સમાચારમાં જાણવા જેમ એ છે કે, કિલ્લાનો ભેદ જે કોઇ બતાવે તેને વીશ હજારનું ધનામ મહારાજ આપશે, એમ તાનાજી મુલેસરે લશ્કરમાં જણાવ્યું છે,” એક ઘોડેસ્વારે જણાવ્યું.

“તેને માટે તમે ઉમેદવાર છો ? કિલ્લાનો ભેદ મેળવવો, એ શું બહુ ભય ભરેલું નથી ?”

“હો, પણ તે અમે બે જણ શોધી કહાડીશું.”

“જાબાજી ! તમારા જેવા મહારાજના લશ્કરમાં હો, તો મહારાજનો જય હો. પણ મોટા કામમાં જતાં બહુ સંભાળ રાખજો.”

“તમે ક્યાંથી આવ્યા ? આ શોધ માટે તમે કંઈ કર્યો નહિ ? તમારો સાબતી કેમ મૌન ધરી રહ્યો છે ?” બીજા ઘોડેવારે પૂછ્યું.

“એને જ માટે, અમે નદીતટ પર ગયા. ત્યાં કંઈ એમ જેવામાં આવ્યું કે, કિલ્લામાંથી કાઢ બેજણ બહાર નીકળી શહેરમાં ગયા. એ બંનેની અમે પૂંઠ પકડી, પણ તે ક્યાં સંતાયા તે જણાયા નથી; તમે કેઈને જોયા ?”

“નહિ, પણ હવે અમે જઇશું ને આ રેશમની નીસરણીથી કિલ્લા પર ચડીને માંહેનો બેઠ મેળવીશું, રામરામ !”

“રામરામ ! તમે તમારું કામ યથાર્થ બજાવો ને અમે પણ અમારા કામમાં પાર પડીએ, એટલે મહારાજનો જય ! રામરામ !”

આટલું બોલતાં ચારો સ્વાર જુદા પડી ગયા ને બે પશ્ચિમ બાજુએ ને બે પૂર્વ બાજુએ ચર્ચા જેવાને ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

રાત માતાકા પેટ

આ પણા બે સ્વાર દમ મારતા ને ચોક્કીઓ ચુકાવતા, નવાબના મહેલ તરફ આત્યા આવ્યા. રસ્તામાં મરાઠાઓની સેના ને શિવાજીનું શહેરમાં એ દિવસનું જોર જોધને બંને બહુ ખિન્ન થતા હતા. જે મોહોલ્લામાંથી પસાર થતા હતા ત્યાં કાંઈ ઠેકાણે હાથ અફસોસ ને કાંઈ ઠેકાણે રડારોળ થતી સંભળાતી. ધણા ખરા તો ધરખાર બંધ કરીને ભગતા બેસી રહ્યા હતા-જાણે ભયની રાહ જોતા હોય. દરેક ધરમાંથી કાંઈ કાંઈનો પણ અવાજ આવતો, પણ રસ્તાપર એક અલિધું પણ ફરકતું જણાતું ન હતું. જે મોહોલ્લામાંથી બંને સ્વાર પસાર થતા હતા, ત્યાં ઘોડાની પડઘી સંભળાય એટલે લોકો ખૂબ મારી ઊઠતા કે, “ઓ આવ્યા ! ઓ આવ્યા !” ને ઘોડા દૂર જતા કે વળી સૌ શ્રાંત થઈ જતા. દરેક ઠેકાણે મરાઠાઓના જીતુમથી ફર વર્તોષ રહ્યો હતો. આ સમયે ગોપીનું વસાવેલું નગર એક સ્મશાન જેવું હતું, જ્યાં ત્યાં ધડીએ ધડીએ શોકકારક રાગડો નીકળતો સંભળાતો હતો.

મણી ને મોતી બેઢિમાંથી કાંઈ બોલતું હતું નહિ. બંનેનો એ વખતનો દેખાવ વધારે વિસ્મયકારક હતો. ઘોડા દોડાવવામાં બંને ચતુર ને ચપલ હતી. એક મુસલમાની ને બીજી વાણિયણ હતી, તે છતાં બંને બહાદુર હતી. બાળપણથી લાડમાં ઉછરેલી ને ઘોડે બેસવાની ટેવ પડેલી તેનો લાભ આજે બંનેને મળ્યો હતો. સ્ત્રી ભતિ છતાં આવી રીતે જ્યોત્સ્ન બહાર ફરવું, એ મર્યાદાની બહાર ગણાય, અને તે પણ કટાકટીના ભયને સમયે પુરુષનો વેશ ધરી ફરવું, એ લજ્જાનું ઉલ્લંઘન જણાય. એ વેશ આજે પણ અદ્ભુત ગણાય, તો તે કાળની વાત જ શી કરવી ! પરંતુ જ્યાં દેશરક્ષણનું કાર્ય આવી પડે ત્યાં લેશ પણ સંકાય પામ્યા વગર મેદાન પડવું, એ માત્ર રાજપુતા-

શુનો ધર્મ છે. એ ધર્મ એ વિભતીય ઝીઝી સાથે સાથે બળવવા જાય છે. બંને તરુણીઓએ માથાપર ફેટા બાંધ્યા હતા, બચાવ માટે છૂટી તરવાર હતી. જો કે મણીને, તે કેમ પકડવી તે માલુમ નહતું, તે છતાં તેનો હાથ તરવારપર જ હતો. શહેરની અવસ્થા જોતાં જ્યારે બંને તાનાજી મુલેસરની છાવણીમાં પહોંચ્યાં, ત્યારે ત્યાં એક ખાનગી મંડળી ભરાયલી જોઈ. નિડરતાથી બંને બાજુએ પહોરો ભરવા લાગ્યાં ને મંડળીના આગેવાનોએ પહોરેગીરો હશે, એમ ધારી પોતાની વાત ચલાવી.

“તાનોજી! બાર તો વાગી ગયા. હવે થોડા સમયમાં આપણે પાછા મેદાનમાં નીકળવું પડશે. આરબ ને મકરાણીઓ નવાખના મહેલપર ચોક્કા કરે છે; નવાખ માલમત્તા લઇને કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો છે, તેથી તે અમૂલ્ય ખજાનો હાથ આવવો દોહલો છે—જો કે તે વિકટ નથી;” બહિરજીએ વિચાર બતાવ્યો.

“વિલાયતીઓની કાઠી ને નવાખનો મહેલ લૂટાય નહિ, ત્યાં સૂધી કદી પણ જોઇએ તેટલો લાભ થવાનો નથી, રામસેન!” એક ખીજા આગેવાને વિચાર બતાવ્યો.

“બ્રહ્મ ખાતર!” નાથજી જોવી આ સૂચના થઈ કે, તેને પોતાનું ધાર્યું મળ્યું હોય તેમ નાથજી એકદમ બોલી ઉઠ્યો; “આપણે એકદમ તેઓનાપર હલ્લો કરીને ચકિત કરવા ને તે માટે વિલાયતીઓને તથા મહેલના ઉપરીને જણાવો કે, અમારે લુટવાની મરજી નથી!”

બંને નવાખદૂત આ સમયે બહુ બારીકાથી આ વાત સાંભળતા હતા.

“એને માટે આપણે શું કરવું?” તાનોજીએ પૂછ્યું.

“દૂતો પોતાનાં કાવતરાંથી આ કામ પાર પાડશે; પણ કિલ્લામાં જવાની કેળી હામ છે?” એક દૂતે જ પૂછ્યું.

“એમાં ધણો ભય છે અને એ વાત મૂકી દો. આપણને વિલા-
યતીની કાઠીને મહેલની દોલત મળે તો બસ; તેનો ઉપાય કરવા ઉઠો.”
રામસેને જણાવ્યું અને મડળી વિખરાઈ ગઈ.

જે અગલની ખાતમી મળી હતી તે લઈને થોડોક સમય વીત્યા
પછી નવાખના બંને દૂતો મહેલ તરફ આવ્યા. ખોળે મશરૂ દરવાજા-
પર બેઠેલા હતા. તેની પાસે મોતી ગઈ. ખોળે પ્રથમ ચમક્યો ને
તરવાર ખેંચી. પણ તેટલામાં મોતીએ પાસે આવી આંગળીએથી મુદ્રા
ખતાવી, એ જોઈ ખોળે સમજી ગયો ને કુનસ બગવી ઉભો રહ્યો.
મરાઠાનો ઠરાવ ને તેમનાં કાવતરાં તેને જણાવી, જોઈતી સંભાળ
રાખવા કહી, વધારે સાવધતાથી વર્તવાનું સૂચવી બંને જણ શહેરમાં
આવવા નીકળ્યા; શહેરપનાહ-ધુરાનપુરી ભાગળના દરવાજાના કોટ નજીક
આવ્યાં કે મુસલમાન સરદારના હાથ નીચેની હિંદુ ઘોડેસ્વાર પેદલવાળી
ટૂકડી આવતી દેખાઈ. બંને જણ ચકિત થયાં, બાળુએ ખસી ગયાં.
ઘોડેસ્વારની વચ્ચે આસરે છસો માણસ હતાં. આવી બચકર કાળરા-
ત્રિએ આ માણસોએ જે બહાદુરી ખતાવી હતી, તે કંઈ કારણસર
હતી કે એમને એમ, તે આપણે પાછળ ફરી જોઈએ.

* * * *

રાત અંધારી હતી; નદીમાં જળ જંપું હતું. શહેરમાં કોઈપણ
સ્થળેથી કોઈ પણ જાતનો મનુષ્યધ્વનિ સંભળાતો નહોતો. સુરત શહે-
રમાં આજે સંધ્યાકાળે જેવી દશા હતી તેવી દશા કવચિત્ થઈ હશે.
કિલ્લામાં નવાખ પોતાના કેટલાક કારબારીને લઈને બરાયો હતો, ને
શહેરમાં શિવાજી લુટારો દમ ખાંધીને લુટ ચલાવતો હતો. બચકર દેખાવ
એવો થઈ પડ્યો હતો કે, કેટલાક જવાંમર્દ આદમીઓ છતાં કોઈપણ
મરવાને તૈયાર થાય તેવું જણાયું નહિ. પણ આજે તારીખ ૮ મીની
સાંજના વલંદાની કાઠી આગળ ત્રીસ ચાલીસ માણસ એકઠાં થયાં હતાં.
નદીમાં પાણીનો ખળખળાટ થતો હતો, તેથી કોઈનો પણ અવાજ

બહાર જવા પામતો નહતો. એક મોટા ઓરડામાં વલંદાની કાઠીનો ઉપરી અને બીજા માણસો બહુ છુપી રીતે વાતો ચલાવતા હતા. તેઓમાંના કેટલાક હિન્દુ અને કેટલાક મુસલમાન હતા, પણ તે સંધા શહેરના જ રહેવાસી હતા. શિવાજીને જોર કરવો અથવા ભગાડવો કેમ, એપર વિચાર કરવાને આ મંડળ મળ્યું હતું.

વલંદાની કાઠીનો ઉપરી એક ધણો લાયક ને મદેજવાન આદમી હતો. જો શિવાજી લુટ ચલાવતો ચલાવતો કદી ત્યાં પેટો, તો સત્યાનાશ વાળશે એવો તેને ભય હતો; પોતે વળી શૂરો હતો; વય તો માત્ર ૩૫ વર્ષનું હતું; પણ વેપાર કરવામાં બહુ નિડર ને કુનેહબાજ હતો. તેણે શહેરના બળિયાઓમાંના કેટલાકોને તેડાવી મંગાવ્યા. તેઓ ઘૂપે રસ્તે જુદા જુદા પેહેરવેશમાં ધણા જલદી હાજર થયા. આ શૂરા વલંદાનું નામ જોન્સ હતું.

બ્યારે ધણા માણસો આવી ચૂક્યા, ત્યારે જોન્સ બોલ્યો; “શિવાજીને કહાડવાને તેની સામા થઈ મરવા જવાને કાઠ તૈયાર છે?”

“જો કાઠ સરદાર તૈયાર હોય ને અમને દોરવવા તત્પર હોય તો અમે તૈયાર છીએ,” દશ વીશ અવાજ સામટા નીકળ્યા.

“આ વખતે જો શહેરનો બચાવ કરવાને તૈયાર થશે ને પાપી લુટારાથી લોકોનું રક્ષણ કરશે તે અમર નામ મૂકી જશે!” એક કણબી બોલી ઉઠ્યો. “શહેરમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા હડતાલ પડી છે, ખાવા પીવાનું કંઈ મળતું નથી. નવાબ તો ખામલો-પાવૈ-હીજડો છે. તે જનાનખાનામાં જઈને ભરાયો છે. સૌની મરજી હોય તો મારા બળ-પર હું તૈયાર છું. દાવપેચ કેમ કરવા ને પટા કેમ ખેલવા, તે હું જાણું છું; કાબી બાળુએ દુશ્મનનું જોર હોય તો જમણે કેમ ઉતરવું ને જમણે જોર હોય તો પુઠનો ધા કેમ કરવો, તે મને ખબર છે. આ દોઢસો કણબી પોતાના હાથમાં સોટા લઈને ઉભા છે. બીજા દોઢસો હોય, તો ત્રણસો મરણિયા, શિવાજીના ત્રણ હજારનો ધાણુ કહાડવા માટે પૂરતા છે. કાણુ મરવા તૈયાર થાય છે?”

“શાખાશા! શાખાશા! ધન્ય છે શહેરના નાકને” એનેર શબ્દોવાય થઈ રહ્યો.

સુરતમાં એ કાળે લોકોમાં જે શક્તિ હતી, શૂરાતન હતું, બુદ્ધિ-બળ હતું, તેવું ગુજરાતમાં કોઈ સ્થળે ન હતું. પ્રસંગોપાત્ત પશુ જીવાનો હોંસ ઉર્મગમાં આવી મેદાન પડવાને તત્પર થતા હતા, ને જન-મ્યથાની યુદ્ધકળા-મારામારીમાં કોઈની પણ સામે ઉતરવાને તૈયાર થતા હતા. તેનું પરિણામ કસરતશાળાઓ હતી. આ શાળાઓનો દેખાવ દુર્બલ હતો, પણ તેમાં જે ઉસ્તાદો હતા, તેઓ યુદ્ધકળાના નિયમ તો નહિ, પણ થોડાક દ્વંદ્વયુદ્ધના ભેદ બહુ સારી રીતે બાજુતા હતા. તેઓ તનબળમાં બહુ જબરા હતા. આમાં વાણિયા સિવાય ધણું કરીને સધળી જાતના લોકો હતા. તેઓ બહુ કાબેલ હતા. એમાંના ધણાક લોકો, જે કોઈ રણસિંમકું ટુંકનાર મેદાન પડે તો તેની જગ્યા ચાલવા તત્પર થાય તેવા હતા. કણબી, શ્રાવક ને બ્રાહ્મણ વર્ગમાં જે શિરજેરી હતી તેને લીધે આ વલંદા બંદરની સભામાં તે લોકોનાં લોહી તો ધણું જ ઉકળી આવ્યાં હતાં.

આજે જેમ પરદેશી કે દેશી, કોઈના પણ હુમલાથી બચવાને માટે, એક પણ શસ્ત્ર ધરમાં રાખવામાં આવ્યું નથી, ને કોઈ પિંડારો લુટવાને માટે દોડ કરે તો, એકવારે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ગુજરાતનું કોઈપણ નગર લુટી લેવામાં વિલંબ લાગે નહિ, તેમ તે કાળે નહતું. જે સાવધતા રાખી હોત તો નવાબને ધણીક રીતે શહેરી પ્રજામાંથી જ ધણા વીર-પુરુષો આવી મળત ને શહેરની ધૂળધણી થતી અટકત. શહેરના દરેક બહાદુર નરના ધરમાં તરવાર, બરછી, ફરસી કે પટાકડીના ઘાટની બંદુકડી તો ખરી જ; અને જેટલું કામ શસ્ત્ર ન સારત, તે કરતાં વધારે શિરજેરીથી કામ થાત. લોકો લઠ્ઠા, પટ્ટા, બળિયા ને દશ વીશ સામા મરણિયા થઈને ધૂમનારા હતા. આજના જેવા માંછકાંકલા, લપુલપુ થતા, ‘તીન દિને અઢાઈ કોશ’ જેવી હાલતના બાપલા નહતા. નાનપણથી

કસરતનો લાલ સેનારો હતા. કસરતશાળાના ચારા ઉત્તારો તો નાના લોકોનું કામકાજ કરવે લાયક હતા, પણ મુસલમાની રાજ્યને લીધે કોઈ તેઓનો લાભ જ પૂછતું નહતું. દિલ્હીના બાદશાહો પોતાના જ વમનાં માથાંથી લસ્કરમાં રાખવાની ગોઠવણ કરતા, કે વખતે નવાબ બેવડા માથાં તો બાદશાહીને હાનિ પહોંચે નહિ: તેઓ તેના પક્ષમાં રહે ને નવાબને ખસેડી ખેડેડી કાઢે ! તેથી શહેરના લાયક માથાંથી ધંધાધાપા વચર પડી રહેતા. એમ હિંદુઓનાં દીલ મુસલમાનો તરફ અપ્રીતિવાળાં હતાં. પણ જ્યારે શહેરને માર્થ સામાન્ય આકૃત આવેલી જોઈ લારે આમલું પાછલું સઘળું વીસારી દબને, આ સભામાં સઘળા જ એકદીલથી એના થયા હતા. જ્યાં એકથ હોય ત્યાં વિજય તો હાથ જોડી હાજર રહે છે.

રામભાઈ કણબીએ પોતાનો ઉલારો બહાર પાડ્યો ને દૃઢ ઠરાવ બતાવ્યો કે તુરત મિયાં બહાદુરજીંગ બોલ્યા; “મેં મહમદ પેગંબરકે કસમસે કહેતા હું કે મેરે જીગરસે મેં મરનેકુ તૈયાર હું, લોકોન સબ અપને અપને તાનમેં મશગુલ તો હમ કયા કરે ? ચલો, સબ લોક ભીડો, ઓર મરો યા મરિ, પીછા પગ મત ધરના. અપને શહેરમેં ઓ સસૂર તીનતીન રોઝ હુવે મારકાટ કરતે હૈ, ઓર અપન દેખાં કરે ? વક્ષાહી ખીલ્યા ! કયા ઝમાના આયા હૈ કે, અપની કોઇ જનફેસાનીકી પરવાહ રખતા નહિ. કુછ પરવાહ નહિ. હમ સબ પેગંબરકે ફરજંદ અપના દીલોઝાનસે કહેતે હું કી અપના રુહ ઓર કલીબ નઝર કરેંગે. હઝરત પેગંબરકે ખાતર હમ સબ કરનેમેં તૈયાર હૈ.”

“આજેવાન ક્યાં છે ?” જોન્સ ટટાર થઇ ખુરસીપર સીધો બેસતાં બોલ્યા; કેમ કે લોકોનો આ ઉમંગ જોઇને તથા હજી થોડા વચરના ને સહાયતા વિનાના લોકોમાં આટલું પાણી છે એ જોઇને, તે બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. “તમારે માટે હું તૈયાર થાત, પણ મારાથી આ કેહી છોડીને બહાર નીકળાય તેમ નથી. કોઇ પણ તમારો દોરવનારો હોવો જોઇએ. કોઇ શૂરો આજેવાની સેનારો નથી ?”

“મારી હાંડીને ખાતર હું તૈયાર છું;” સુરલાલ અકસ્માત્ ત્યાં આવી પહોંચી બોલ્યો. “લશ્કર અવ્યવસ્થિત છે, ને સમયસર ગોઠવણ થઈ નથી, તેથી જો ત્રણસો માણસ હંદયુદ્ધમાં ઉતરવાને તૈયાર હોય તો કંઈ કરી શકવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે. શિવાજી સામા લડીને મરીશ અથવા મારીશ.”

“એસા નહિ બનેગા, તેરી જુવાનીકી ખાતર મેં મરનેકું તૈયાર હું. મેરા હાથ નીચે સખ લોક તૈયાર હો, તો અખીકા અખી ચલો !” સરદાર નવરોઝ, એકદમ દરવાજામાં પેસતાં જ બોલ્યો. “સુરલાલ, તું એસા મત જાન કે મેં તુઝે અપમાન કરતા હું, લેકીન મેં મરંગા તો કુછ દેહેશત નહિ હૈ, ઓર તુઝકું ચપ્પે ઇતની લડાઇકી વાકફગારી નહિ હૈ, હિસ સખબસે તું મેરી પીછે ચલ.”

સુરલાલે તે કબુલ કીધું. તેનો સોજતી ખરો હતો. સધળા મંડળીને પણ એ વાત ગમી. કેટલાક માણસો પાસે હથિયાર ન હતાં, તે એકદમ મંગાવીને સોંપવામાં આવ્યાં. વલંદાની ઢાઠીમાંથી જેટલાં મળ્યાં તેટલાં લીધાં. ખીજાં પારસીઓએ આપ્યાં; અને તેઓ પણ હોંસથી સામેલ થયા. પારસી, હિંદુ ને મુસલમાનનું એકદું થએલું ટોળું “હર ! હર મહાદેવ ! બવાની માતકી જે !” “અલાહ અકબર !” એમ ગર્જના કરતું ઇસો માણસ ઊડી એકદમ સરદાર નવરોઝ ને સુરલાલના હાથ નીચે સંક્ર સમારીને ઉભું રહ્યું.

જેન્સે એક યુક્તિ બતાવી, કે જેથી શત્રુને કાને ઠેઠ લગણુમાં કંઈ ખબર જ ન પહોંચે. તેથી પહેલો ચોકીવાળો મળ્યો તેને એકદમ કતલ કરી નાંખ્યો. એ મરાઠાની લાસ સાથે લગલગ ખીજા ત્રીસ મરઠા સીપાહીનાં માથાં રડવડતાં થઈ ગયાં.

શૂરપર આવેલા ચોધાઓ ધબધબ પગલાં મૂકતાં, જેમપર આવીને ધર, કુટુંબ કથાનો વિચાર કર્યા વગર મેદાન પડ્યા હતા. ભયંકર કાળ-રાત્રિએ મરવા જમ છે એટલું પણ ધરકુટુંબને જણાવ્યા વગર નીકળી પડ્યા હતા. એ તેઓની હોંમત અને બહાદુરી ધન્યવાદ આપવાની દરજ પાડે છે. સધળા કિસ્સો છોડી ભાગળ નજીક આવ્યા ને બે ઘોડે-

સ્વારને મોટાં લશ્કરે દૂરથી જોયા, તેમ એક મોટા ટોળાને ધસમસ્યું આવતું તે ઘોડેસ્વારોએ પણ દીઠું. એક મોટા લશ્કર સામા બે માણસનો શો હિસાબ ? તેમાં જેણે લડાઇનું મ્હોં જોયલું નહિ, પણ નામ સાંભળતાં થરથર કાંપે, તેના મ્હોં આગળ તરવારોનો ઝગઝગાટ જણાય ત્યાં પછી તેનું હોસાન કેવું રહે ? પ્રજ્ઞરાજ્યના લશ્કરે, (હવે આપણે એ નામે એને ઓળખીશું. તેના નિયમ ને તેની સ્થાપના કંઈ આવાજ સ્વરૂપપર થઇ છે.) જેમ નજીક આવવા માંડ્યું, તેમ તેમ બંને ઘોડેસ્વાર ગભરાયા ને તેનાથી બચવા બાજુની ગલીમાં પેસી ગયા. પણ તેટલામાં બે ઘોડેસ્વાર નાગી તલવાર સાથે સામા આવી ઉભા. આ વખતના બચનું પૂછવું જ શું ? આ બે સ્વાર તે મોતી બેગમ ને મણીગવરી હતાં, તે વાંચનારને જણાવવાની કંઈ જરૂર નથી.

શ્રી જાતિ કામળ હોય છે. તેનાથી બચ સામા ઝાઝીવાર ટકાતું નથી. અકસ્માત સમયે કયો માર્ગ લેવો તે તેને સૂઝવું મુશ્કેલ છે. તેની શક્તિ હમેશાં ધરસંસાર ચલાવવાને અને મૃદુ મૃદુ હાસ્યવિનોદનું પ્રેમાળ બોલવાને નિર્માણ થયેલી છે. તેનું સ્વરૂપ શીતળછત્ર નીચે રહેવા યોગ્ય છે. તેનો જેસ્સો શત્રુને મારવાનો નહિ, પણ તેનાં કાળજી વિંધવાનો છે. તેના હાથ શીતળતા પમાડવાને અને તેનું મસ્તક ધા ખમવા કરતાં ઉંઠ આપવા માટે વધારે લાયક છે. આ સાધારણ સ્વરૂપ છે, તે છતાં શ્રીઓ, સમયે જે પરાક્રમ બતાવે છે તે અતિ વિસ્મયતા પમાડનારું હોય છે.

“કૌન હૈ ઉધર !” આ બોલની સાથે બે તરવાર સામી ઝબૂકી.

“મારો ! મારો ! સખ સાલા પિડારા હૈ !” એક સ્વાર બીજો ઉમેરાયો તે બોલ્યો.

“ગોલી મારકર એકદમ જાન નિકાલ લેના, અપનકું બહોત દૂર જાના હૈ;” એક ચોથા પીસ્તોલ લઇને આવનાર સીપાહે કહ્યું.

“કિસ ખાતર ઇતની દેર લગાતે હો, તરવારકા કામ તરવારકું કરને દો.”

આ કેવો બારીક સમય છે. શ્રી જાત, પુરુષના લેખાસમાં !

કવી સ્થિતિમાં ! એક ક્ષણ બોલતાં વાર લાગે તો છપ્પન ટુકડા થતાં વાર ન લાગે. હવે હાં તે શો જવાબ દે ?

મણી તો ધૂજવા લાગી. મોતીની ઇન્દ્રિયો પણ બહાર મારી મઠ. પણ ઉપાય શો ? ઉપાય વગર રક્ષણ નથી ને રક્ષણ ન કરે તો કમોતે મરે !

“બડા શ્રમતાન ! ધ્યાનત હે તુઝપર કે હમેરા મુદ્દકમેં કૂછ કારન ખિના હલ્લા ક્રિયા, તો લે તુઝે એહી નતીજા મીલના ચમચે;” એમ બોલનાર એક સ્વારે બા કરવા તરવાર ઉગામી. મોતીનો ઘોડો આથી ચમકીને થોડાંક કદમ પાછો હઠ્યો.

“ખબરદાર ! એકબી કદમ પીછા હડા તો તેરા છપ્પન ટુકડા હોનેમેં દેર લગને વાલી નહિ.”

“રખકી ખાતર, કુછ હમેરા સુનો;” મોતી, જીવ સટાસટીને સોદો જોઇને જેમ તેમ કરતી બોલી.

“કયા કહેના હે, બોલ, તુ કયા પિંડારા નાહિ ?” એકદમ નવરોઝ ને સુરલાલ બંને નજીક આવી પહોંચી સવાલ કીધો.

“નવાબકી રૈયતકું મારનેકા હુકમ તુઝે કીન્ને દિયા હૈ, નવરોઝ ?” નવરોઝને જોતાં ને સાથે સુરલાલને જોઇ ધણી હીમતથી મોતી બેગમ બોલી.

નવરોઝ પોતાનું નામ સામા સ્વારથી સાંભળી, એકદમ ચકિત થયો અને સુરલાલ પણ આશ્ચર્ય પામ્યો.

“મેં એ સ્વર બહોત દહે સુણ્યો છે !” નવરોઝ ચકિત થતો બોલ્યો.

“અને મારા કાનમાં પણ તેની મોહિની ચાલુ જ છે;” પ્રેમના ઉમળકાથી સુરલાલે શબ્દ કહ્યો. “મિયાન ! મિયાન ! તરવાર ને બંદુકનું કંઈ કામ નથી. સઘળા દૂર જાઓ.”

“નહિ, સુરલાલ કશી જરૂર નથી. તમે તમારું કામ કરવામાં તૈયાર થાઓ. ચલો અમે પણ તમારી સાથે છીએ.” મણી જ્યારે સઘળું લાય દોઢ ગાઉ દૂર નાસી ગયું ત્યારે ઘોડાને એડી મારી આગળ આવીને બોલી. “મરાઠાનો કાલનો હલ્લો ને લૂટ ધણી જખ્ખર થનારી છે, માટે તેની હકીકત લક્ષમાં લઇ સૌએ પોતાનું કામ ચલાવવાનું છે.”

પ્રકરણ ૧૧ મું

ધ્યારની વૃદ્ધિ

“આફરીન ! આફરીન ! હું તમને બંતોને જાણું છું. ચલો, આપણે સર્વે સાથે મળીને કંઈ નવું જૂનું કરીશું;” સુરલાલે કહ્યું.

“ધસીને એકદમ દોડ કરો. હમણાં અમે ત્યાં જઈ આવ્યા છિયે; તેઓ નિરાંતે પડેલા છે. ત્યાં જય પણ નથી ને કાર્યસિદ્ધ કરવાને જુજબળ આપણી પાસે મજબૂત છે.”

“હમને સખડું પીછાના ! ઝોદા અપના નિઘેખાન હો ! નવાખ બડા ચખરાક ઔર ચાલાક હૈ, ઔર ઉસકી બેગમ મહાતાબસે બી કુચ દો ચંદા સરસ પાવરધી હૈ.” નવરોઝ મનમાં બડખઓ.

આ ગડખડમાં અડધો કલાક નીકળી ગયો. બારપર બે વાગ્યા હતા; ને જો હવે મોડું થાય તો સઘળી હાથ આવેલી બાજી ધૂળ મળી જાય; એપર વિચાર કરી, કંઈ પણ તુર્તાતુર્ત ખુલાસો મેળવ્યા વગર આ બે સ્વારોને સાથે લઈને નવરોઝ અને તેના સાથી સુરલાલે એકદમ સૌને ચાલવાનો હુકમ કીધો.

હવે પ્રજાકીય સેનામાં બે અધિકારી ને એક સરદાર હતો. મણી આ કામને બીલકુલ નાલાયક હતી, પણ મોતીએ તેને સાથે રાખી હતી. નવરોઝની પછાડી સઘળું લશ્કર ચાલતું હતું. જે જે મરાઠા સીપાહો એકલવાયા રસ્તે મળતા તેને કાપી નાખવામાં જરા પણ વિચાર કરતા નહોતા. થોડીક પળ સઘળું શાંત ચાલ્યું. નવરોઝ બેગમની ચતુરાઈ ને હિંમતપર આફરીન કરતો વિચારતો વિચારતો ચાલતો હતો, ને એવા વિચારમાં વધારે વખત ન રહેવા દેતાં, કંઈક ખુલાસો કરી, શિવાજીના સૈન્યના કયા ભાગપર પહેલો છાપો મારવો, તે સૂચવવા માટે મોતી નવરોઝ પાસે આવી.

“ઓ શૂરા પહેલવાન !”-આ છુપા સ્વારે કહ્યું-“મારા અકસ્માત મિલાપથી કંઈ એવો ખ્યાલ બાંધીશ નહિ કે એમાં કંઈ બેદ છે ! હું

મ કિલ્લો છોડીને નીકળી અને શું શું થયું છે તે વિસ્તારી કહેવાને
અમથ નથી. આવવાનું કારણ તું જાણે જ છે. હુંકામાં એટલું જ તારે
નજીવાનું છે કે, અમે મરાઠાની ડાવણીમાં જઈ આવી તેઓના મન-
દાસી સારી પેઠે જાણી શક્યાં હિયે. પણ નવરોજ! તું જણાવશે કે,
મારી સ્વારી શી રીતે અકસ્માત્ આવી પહોંચી? તું કિલ્લામાં હતો,
પાંચી શી રીતે છૂટો થયો?”

“મહાતાય નૂરતી બેગમ મોતી!” નવરોજે નમન કરી, મોતીને
પાન આપતાં ખુલાસો કરીયો. “કિલ્લામાંથી તમે બે જણ બહાર પડ્યા
હી મારા મનમાં, તેમ જ નવાબના મનમાં મોટી ચટપટી થવા
માંડી ને અમે અવશ્ય ધાર્યું કે, અકસ્માત્થી તમે કાંઈ પણ સ્થળે
પેરાઈ જશો. આથી હું ને નવાબ બન્ને બીજી ગમના નદીપરના
રવાબમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા અને સામે પાર થઈને ખાડીમાં
આવી ઉતર્યા. અહીંથી એક છુપા જાસૂસે ડચ-વલંદા-લોકાની
ખાડીમાં મળેલી સલામાં મને જવાની સૂચના આપી અને હું ત્યાં ગયો.
પણ કર્મ સંજોગે નવાબ ને મારો સંબંધ તૂટી ગયો. તેઓ કાંઈ બીજી
માન્યુએ ગયા છે, તે આપણને આવી મળવા જોઈયે.”

“શું નવાબ-મારો દિલોજન બહાર મેદાન પડ્યો છે, નવરોજ?
બે તો બહુ આશ્ચર્યની વાર્તા છે. જો એ મળી જાય ને આ કીર્તિના
કામમાં સામેલ થાય તો કેવું સારું? તેનું નામ ને અમર કીર્તિ હમે-
શને માટે પ્રદીપ્ત રહેશે.”

“મને સંપૂર્ણ આશા તો છે કે, આ પ્રસંગમાં મોટો ભાગ લેવા
માટે તે ધણા જલદી આવી પહોંચવા જોઈએ;” આમ બોલતાં દમ
બાંધીને કૂચ કરતાં બેગમપુરા વટાવીને, સ્વતંત્ર રાજ્યના યુદ્ધ માટે, ને શત્રુને
નાશ કરવા માટે, શૂરા યોદ્ધાઓ નવાબના મહેલની લગભગ આવી પહોંચ્યા.

અહીંના આવીને નવરોજ અને સુરસાલે સૈન્યના બે વિભાગ પાડી,
દરેકને પોતાની સરદારી નીચે લીધા. સંઘળાને જોઈયે તેવા પ્રકારે ઉત્તે-

જનના શબ્દોથી ઉશ્કેર્યા ને છેલ્લે નવરોઝે કહ્યું; “આજનો દિવસ મરવાનો છે. જેમને ધરખારના સુખની અભિલાષા હોય, જેમને પોતાનો પાપી પ્રાણ ખારો હોય તે આ પ્રતાપી કર્મથી દૂર જાઓ! અમે પાંચ હથથું તો બસ છે. દેશ રક્ષણ માટે મરવું એમાં શું છે? પોતાનાં બાળકોને પીડામાંથી બચાવવાં એમાં મોટાઇ નથી કે? પણ જે પાછા જવા તૈયાર થાય તેમણે યાદ રાખવું કે, જેઓ આજે સમરાંગણમાં જશે તેઓ કીર્તિ મેળવી મરશે, ને કાયરોને કાલે સવારના ધરને ખૂણે શિવાજી રીખાવી રીખાવીને મારશે. જે આપણને જીત મળી તો—અને તમારે યાદ રાખવું કે આપણી બાળુએ હિંદુઓનો કાર્તિકસ્વામી ને મુસલમાનોનો મહમદ બે વીર યોદ્ધાઓ છે, તે જય અપાવશે જ—લૂટાયલો ખળનો પણ પાછો હાથ આવશે. ખૂણે રીખાઇને મરવું છે કે કીર્તિ મેળવી નામના કરી મરવું છે?”

“કીર્તિ મેળવી નામના કરીને મરવું છે!” એકે સ્વરે હસે યોદ્ધાએ ગર્જના કીધી. અને આ ગર્જનાનો અવાજ મરાઠાની ઊવણીમાં સંભળાયો, તેમ જ નવાખના મહેલમાંનો ખોળે પણ ઝબકી ઉઠ્યો.

મરાઠી સરદાર બહિરોજીએ ચેતી જઇને ડંકા કીધા અને નગારખાનાને ધણા જોરથી ઠોક્યું. નવાખના મહેલમાંથી ત્રણસે સ્વાર એક-દમ મેદાન બણી દોડી આવ્યા. તેમને મોતીની કહેલી બિંબવાણી સત્ય લાગવાનો ભાસ થયો કે મરાઠાઓ આવ્યા ને મસરૂર અગાડી આવી ઉભો.

“નગારખાનાનો અવાજ મરાઠાનો છે!” મસરૂરે પોતાના માણસોને કહ્યું; “પણ સાવધતા પકડી આપણે આપણું તપાસવું છે, એકદમ ખસતા નહિ. ખીજ સાથીને બોલાવવા નગારું ઠોકો.” અને તુરત મુસલમાની ડંકા પીટાયો.

નવરોઝ આથી ધણો ગભરાયો, પણ આગળ આવી બોલ્યો;

“આ નગારાનો અવાજ તો મોગલાઇ છે. બેગમ સાહેબ, તમે આ સૌને સાચવો છો? હું તપાસ કરી આવું?”

“બેલાશક, મારી શક્તિ પ્રમાણે તપાસ રાખીશ.” મોતીએ ઉત્તર દીધો. નવરોએ ઘોડાને, રેન પકડી દોડાવ્યો ને મહેલ લગ્યુ ગયો. મોતી ને સુરલાલ સર્વ રીતે ચાલાકી બતાવી સધળા શહેરી લશ્કરને હરોલમાં મૂકી બે વખત આસપાસ ફરી વળ્યાં.

એક બે ક્ષણમાં નવરોજ પાછો ફર્યો ને જેમના જીવ ઉચે તાળવે લટકયા હતા, તેમને ધીરજ આપી.

“તે આપણા મદદગાર છે !” શાસ મૂક્યા વગર નવરોએ કહ્યું. “ભય ન રાખો ! તે નવાબના સ્વાર આપણને મદદ કરવા તૈયાર છે. ચાલો આપણામાં સારી બરતી થઈ !”

જેમ જેમ લશ્કર ચાલે, તેમ તેમ મોતીનું હૈયું તો ધપધપ ધબકાર લેવા લાગ્યું. તેનો પગ ઘોડાના પાવડામાંથી ખસી ખસી જવા માંજો. રેન પણ ખેંચી શકાય નહિ ને આગળ વધવાની હિંમત પણ રહી નહિ. મણી વળી તેનાથી વિશેષ ભયથી ધૂંજવા માંડી. તે તો બે વખત ઘોડાપરથી પડતાં પડતાં બચી ગઈ, ને એકવાર તો હાથમાંથી લગામ પણ છૂટી ગઈ.

મરાઠાની સામા થવાને બસો આરબ યુનંદા સ્વાર નવાબના મહેલમાંથી બોળ મસરૂરની સરદારી નીચે નીકળી આવ્યા; અને એક ક્ષણમાં દરવાજાની બહાર આવીને લશ્કરે મરાઠાઓને ચેતવણી આપવા “હર ! હર !” ને “અલ્લા અકબર”ની ખૂમ મારી.

દક્ષિણ અને પૂર્વ બાજુએ મરાઠાનું લશ્કર પડયું હતું, રાત્રિના ટાઢ પડી હતી, તેમાં અડધા માણસો અકડાઈ ગયા હતા. મરાઠા સરદારે ભય નજીક જાણીને ડંકા પીટ્યો; મરાઠા સિપાહો કાવરા બાવરા ઉઠ્યા. બે દિવસ લૂટ કીધી હતી તેમાં તે સધળા ચાકી ગયા હતા. તેમના મનમાં નિરાંત હતી કે નવાબ પાસે લશ્કર નથી, ને તેનામાં કંઈ દમ બળ્યો નથી, તો તે ક્યાંથી અગાડી પડી લઢવા આવવાનો હતો; તેથી જ્યારે મરાઠાનો ડંકા પીટાયો ત્યારે સૌ મરાઠા સિપાહોએ જાણ્યું કે, લૂટપર જવા માટે ઊઠવાની ચેતવણી હશે, પણ ધાડનો તો તેમને ખ્યાલ જ આવ્યો નહિ.

સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે ધણે ઠેકાણે જૂલ થતી આવી છે. હિંદુ સિપાહો લડવામાં જેવા બહાદુર હોય છે, તેવી ખીજી પ્રજા હજી સુધી થઇ નથી. ભય આવે તેને ધૂતકારી કાઢવામાં ન શકુ સામા ઉમંગથી જવામાં તેઓ મોટાઇ માને છે. યુદ્ધોમાં કઠીપણ રજપૂત યોદ્ધો પીઠ બતાવતો નથી, મોતનો ખ્યાલ તેના મનમાં રહેતો નથી ને રણક્ષેત્રમાં મરવું એમાં જ ખરી મોટાઈ માને છે. રણમાં મરે તેને માટે ઇંદ્રની અપ્સરા વરમાળા પહેરાવવા તત્પર થઇ રહે છે એવો ધર્મનો યોધ છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગદ્વારમપાત્તમ્ યુદ્ધ એ સ્વર્ગમાં જવા માટેનાં ઉધાડાં દ્વાર છે.

ભરતખંડમાં જેટલાં યુદ્ધો થયાં છે તે સર્વમાં કાઈ કાળે કાંઈએ પીઠ બતાવી હોય તેવો દાખલો નથી. કેસરિયાં કર્યા જવાં ને કીર્તિ મેળવવી એમાં જ પોતાનો ધર્મ આર્ય વીરો માને છે, એમાં જ સર્વનું કલ્યાણ છે, એમાં જ પ્રિયા પ્રિયનું પ્રેમદર્શન અચલિત રહે છે—એ આર્ય યોદ્ધાનાં સમરાંગણનાં વચનો છે. રણક્ષેત્રમાંથી પાછા ફરનારનું મોટું તેની પ્રિયા પણુ જુએ નહિ, તો ખીજની શી વાત ?

પણુ સૌથી મોટી ઝોડ એ છે કે, દરેક કામમાં આળસાઇ; તુચ્છ મોટાઇ ને વહેમીલાપણું ડગલે ડગલે હોય છે. શત્રુ ચઢીને શહેરના કોટ લગી આવ્યો હોય તો પણ આળસાઇ ને વહેમીલાપણામાંથી બહાર નીકળે નહિ. તે ઘડી શકુન જેવા બેસે ! માયાપર તરવાર ફેરે ત્યારે જેસીડાંને પૂછે. અસાવધતા, રણક્ષેત્રમાં ધણીવાર જેવામાં આવે છે. “નેદ”ની યુક્તિ રમવામાં તે પછાત પડે છે તેથી ધણું કરીને સઘળી વેળાએ રજપૂત કે મરાઠા કે શિખ સૌને માર ખાઇને પાછા હઠવું પડેલું કે મરવું પડેલું છે.

શિવાજીના યોદ્ધા ધણા તીવ્ર શક્તિના હતા. પણ આજે નીરાંત રાખનારા થઇ પડ્યા હતા. તેમનાં હથિયારનું ઠેકાણું નહોતું, તેઓ લોચપોચ થઇને પડ્યા હતા. કાંઈ કર્યા ને કાંઈ કર્યા, એમ સઘળું અવ્યવસ્થિત હતું. તે આળ-

સુઓને ઉઠાડવાને માટે પાછો જોરમાં ડંકા ઠોકવામાં આવ્યો, ત્યારે થોડાકે આંખ ચોળતા બહાર નીકળ્યા, ને કેટલાક ઉઠેલા પાછા લેટી ગયા.

બહિરોજી, મોરોપંત, તાનાજી માલુસરે, હરપ્રસાદ, વિશ્વાસરાવ વગેરે સરદારો ધણા મળરાયા. જેટલા થોડા તૈયાર હતા, તેમને હથિયાર સજવાનો તાકીદે હુકમ કીધો. લશ્કરનો કેટલોક ભાગ જુદી જુદી દિશામાં વહેંચાઈ ગયો હતો.

હવે વખત હતો નહિ. નાગરિકસૈન્ય સામું આવી પહોંચ્યું હતું. તેણે એકદમ જોરમાં કીકીયારી પાડી, મરાઠી લશ્કરમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો.

આ પ્રમાણે આપણી વાર્તાના યુદ્ધ સંગ્રામના મથકનો દેખાવ છે. પણ એક ક્ષણમાં શું થનારું છે, તેને માટે કંઈ પણ કહી શકાતું નથી. આપણી નાયિકાના મનમાં નક્કી હતું કે, થોડીક ક્ષણમાં ખંતે સૈન્યોની સામસામી ભેટ થઈ જશે. આ કંઈ નિયમિત સંગ્રામ નહોતો. નહોતા મોરચા મારેલા, નહિ વ્યૂહ રચના, નહિ સરદાર, કે નહિ સારાં શસ્ત્ર; પણ કેળવાયલા લશ્કરને વિશેષ લયનું કારણ હતું તે એ જ કે ખીનકેળવાયલું લશ્કર ઉમંગી ને મરવાના રસપર હતું; કવાયદી લૂટારા લશ્કર સાથે એક ખીનકેળવાયલા લશ્કરની ભેટ હતી. અકસ્માતથી આવેલો, શિવાજીના લશ્કરને લય હતો; સામા સૈન્યનું જોર ધણું જણાતું હતું; હુમલાને પાછો હઠાવવાનો હવે મજબૂત સમય હાથમાં નહોતો અને સામા લશ્કરની સંખ્યા માલમ નહોતી. વળી જુઓ પડતી તેમાં “જય માતલવાની”ને “અલ્લા અકબર” ખંતે ધ્વનિ સાથે સંભળાતા, તેથી બે જાતનું લશ્કર છે, એમ મરાઠાઓને સમજાયું. પણ તે બહારનું છે કે નવાખનું છે, તેનો નિશ્ચય થયો નહિ. તેમ કમનસીબથી થોડીક લૂટ મોકલાવી ઇશને થોડાક માણસો પણ શિવાજીએ રવાના કીધા હતા ને ધણા માણસો શહેરમાં વિખરાયલા પડ્યા હતા. ટાઢ કહે કે મારું કામ, થાક પણ પુષ્કળ લાગેલો, આગલા દિવસની માંહોમાંહેની મારામારીમાં કેટલાક માણસ ધવાયલા આમ તેમ પડેલા હતા, તેવામાં શિવાજીની “કવલરી”

તૈયાર થઇ, તે નિયમ વગરની ચાલથી એકેક સાથે અથડાઇ પડી. ફેટલાક પોતપોતાના બાલા નીચે કચડાઇ મુઆ, અને એવામાં બૂલમાં શહેરમાં પડેલા લશ્કરને કેંદ્રમાં ભેગું કરવા માટે શિવાજીએ બે હવાઇ આકાશમાં ફેંકાવી; તેથી ઘોડાઓ અમકયા ને તે પાસેની ખાઇમાં એકેકના ઉપર પડી ગયા. અંધારામાં કાઇ કાઇના અવાજને ઓળખે નહિ; એક બીજા બૂમો પાડ્યા કરે. ખાઇના કાઢવમાં ફેટલાક તો ઠરી ગયા. આવી અવસ્થામાં મરાઠાઓ મુઠદાલ જેવા થયેલા, મોતના મોંમાં જવા તૈયાર થતા હોય તેમ થોડા ઘણા ગજરાટમાં ઉભા થયા હતા.

આવી અવસ્થા દૂરની મશાલોની વચ્ચે દુર્બીનમાંથી જોઇ, મોતીને ઘણી હિંમત આવી. તે એકદમ નવરોઝને ચેતાવી આગળ ફૂદી પડવા તત્પર થઇ તેની પછાડી બસો આરબ સ્વાર તૈયાર હતા, પણ નવરોઝે અટકાવી તેમને સખૂરી પકડાવી. આકાશ કાળું ઘેર હતું, મરાઠા સ્વારોમાંના એક બાજુએ બેઠેલા ફેટલાક તો હજી વાતોના તડાકા મારતા હતા, હુકા ગગડાવતા હતા ને એમ નિર્ચિત જીવે પોતાનો ધંધો ચલાવ્યા જતા અને પતરાજી મારતા હતા. આવાઓ પણ હવે તો તૈયાર થવા લાગ્યા. એક જસૂસ સઘળા લશ્કરમાં ફરી વળ્યો. અહીંથી ત્યાં ને ત્યાંથી બીજામ દોડ કીધી; સૌને ઉસ્કેર્યા, બાલાની અણી ધોંચી સૂનેલાને ઉઠાડ્યા, ઉઠેલાને ચાલતા કીધા, ચાલતા હતા તેમને અગાડી કાઢ્યા, તથાપિ મરાઠાઓ ઘણા અવ્યવસ્થ હતા. કાઇ કેમ ચાલે તો કાઇ કેમ ચાલતું હતું. સામાં ભયંકર વાદળાં તદ્દપી રહેલાં જોયા જતાં પણ એક નિયમ નક્કી કીધા વગર જ્યાં ત્યાં ચાલ્યા. આ દેખાવ યુરોપિયન લશ્કરી સરદારની આંખમાં ઘણો ભય ભરેલો દેખાયા વગર રહે નહિ. યુરોપિયન સોલજરોએ જે મોટો જય મેળવ્યો છે, તેનાં કારણોમાં આ પણ મોટું એક કારણ છે કે તેમનું કવાયદી કે બીનકવાયદી લશ્કર, ગમે ત્યારે પણ નિયમિત ચાલ્યા વગર રહેતું નહિ.

પણ આ નીવેડો ફેટલેક પ્રકારે હિંદી લશ્કર માટે ખોટો છે. જેને

અમે “કવાયદી સૈન્ય” કહીએ છિયે, તેવા સરદારોનું લશ્કર ધણીક રીતે, જેમણે પોતાની જિંદગી આપો વખત યુદ્ધ કૌશલ્યમાં કહાડી હોય, તેવા પ્રકારના સરદારવાળું સૈન્ય—અનુભવ મેળવેલા સરદારના હાથ નીચેનું લશ્કર, સધળી “વલણ” (drill) સારી રીતે જાણે છે; અને શક્તિમંત ને સારા ‘કમાન્ડરો,’ અર્જુન કે દ્રોણની વ્યૂહરચના જાણી તે પ્રમાણે અથવા નેપોલિયન અને વોશિંગ્ટનની યુદ્ધકળા પ્રમાણે વર્તે છે. પણ માત્ર તેમાંનો અંશ શોધી, સમયને વર્તી યુદ્ધરીતિએ કેમ વર્તવું, તે ધણીક વેળા જાણતા નથી, અને કેવા પ્રકારે અવ્યવસ્થા સમયે વર્તવું, તેનો નિયમ નક્કી ન કરવાથી, ધણીવાર સંકડાસમાં આવી પડે છે. ખરી રીતે દરેક સિપાહે વાવટાના ધોરણપર પોતાને ચાલવાનું છે. તેની નજર તેના સામાજ રહેવી જોઈએ; તે તરફથી મટકું પણ ખસેડવાનું નથી. જ્યારે નગારાવાળા કે રણસિંગાવાળાએ બહુ સાવચેત રહીને “વધવું” (advance), “હઠવું”, (retreat), “આશ્રય લેવો” (rally), “ભરાવું,” કે “હરોળ બદલવી” (charge) એ કમાન્ડરના હુકમ મુજબ બજવી, વાવટાવાળાને એક સરખો સાવધ રાખવો પડે છે, ત્યારે જ સરદારનું ચાતુર્ય જણાય છે. વળી “પરા”ની રચના સ્થાપવી અથવા પાંચ પાંચ કે છ છ માણસની હાર બાંધવી, જેથી ડાબી જમણી, પૂંઠ કે સામી બાજુએ ફરવાને સહેલ પડે અથવા ખરી રીતે શત્રુ સામા કેવા પ્રકારે વર્તવું તેમાં સર્વ રીતે તરત ઉપયોગી થઈ પડે તેવા નિયમ સ્થાપવા.

આ નિયમો ધણીક રીતે જાણવા જેવા હોય છે. લશ્કરને કેમ તૈયાર કરવું, દૂતોને કેમ જાગ્રત કરવા, કેવા પ્રકારનો ડંકો કરવો અને ક્યાં અને કેમ ઝંપલાવવું એ જાણવાની ખાસ જરૂર દરેક સરદારને છે. હિંદી લશ્કર તે જાણતું હોય છે, પણ તેની વ્યવસ્થા બરાબર હોતી નથી. આરટિલરી એક બાજુએ ગમે તેવો મારો ચલાવે, કેવલરી ગમે ત્યાં તૂટી પડે, “કમાન્ડર” હુકમ આપવામાં સાવધતા ન વાપરતાં ગમે તેવો હુકમ આપે ને છાવણીમાંથી ગમે તેમ બહાર પડે, તેથી ધણી

ઘોડાળો વળી જાય છે. ડંકા ગમે તેવા એક રાગી સ્વર કાઢ્યો જાય છે, ને તે ક્યાં જવાને બદલે ક્યાં લાઇ જાય છે. લશ્કરી “ક્રાલમ”ની રચના પણ ઓર પ્રકારની હોય છે; હમેશાં નિયમિત યુદ્ધ વખતે બહુ ગભરાટ થઇ પડે છે; તો આ થોડી કવાયદવાળાને, લૂટવા આવેલા લશ્કરમાં ગભરાટ જણાય તેમાં નવાઈ નથી. શિવાજી જાતે મોટો સૈન્યાધિપતિ હતો, પણ તેનું લશ્કર “રીતસર” (રિગ્યુલર ટુપ) ન હતું. સિપાહો ગભરાયલા, રણસ્થળની યોજના નહિ, સરદારો પણ પાકા ને ધડાયલા નહિ, “ક્રાલમ” ગોઠવાયલા નહિ ત્યારે ગભરાટ, ભય, મુસ્કેલી કેમ ન જણાય ? તો પણ શત્રુને બળવાનું ધારી, ઉશ્કેરણીથી મરાઠાઓ અગાડી વધ્યા; ને ‘રામદાસ સ્વામીયા જય’ એમ ખૂમ મારતા બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું

દુમાલનું મેદાન

પ્રજ્ઞરક્ષક સૈન્યની ઝડપ, હિંમત અને સાહસનો વિચાર કરતા મરાઠા સિપાહો મેદાન પહોંચ્યા કે “હરહર મહાદેવ !” નો એક મોટો ધ્વનિ થયો અને તેનો પ્રત્યાઘાત પાછો તેટલા જ જોરમાં પડ્યો.

“પેલા ! પેલા !” મરાઠાઓએ પોતાની આંગળી બતાવી, જે લશ્કરને આપણે પૂર્વમાં વર્ણવી ગયા તેને બતાવ્યું. “પેલા કાફરો, નવા-બના કૂતરા અને તેના સરદાર આવે છે. આપણે હવે તેમના પર એક-દમ તૂટી પડિયે ?”

“હા, શૂરા જવાનો !” સરદાર તાનાજી માલુસરેએ કંઈપણ વિચાર વગર હુકમ આપ્યો, પણ તેનાં મનમાં જે ઢ્યુપડ્યુપણું હતું તે તેની આસપાસના યોદ્ધાઓ બરાબર જોઈ શક્યા, ને તેથી તેમની હિંમત પાછી હઠી મઠ. તેમના મનમાં તુર્ત આવી ગયું કે સરદારના મનમાં જ આજની ઝડપી પરીણામ શક્ય છે, તો પછી જયની આશા ક્યાંથી હોય ? મરાઠાઓ આ સમયે ધણા શૌર્યવેશમાં આવ્યા હતા, પણ તાનાજીનો સ્વર સાંભળતા સાથે તેઓ અટકી ઉભા રહ્યા.

મરાઠા લશ્કરની જગા અને પ્રજ્ઞરક્ષક સૈન્યની જગા વચ્ચે આ વખતે લગભગ પાંચ મૈલનો અંતર હતો. શિવાજી એક ધણા વર્ષના પુરાણા વડના ઝાડ તળે ઉભો રહી ક્ષણભર વિચાર કરતો હતો. વખત રાત્રિના ચાર વાગ્યાનો હતો. બન્ને લશ્કર વચ્ચે માત્ર એક ખાઈ કે જે નદીનાં પાણી રેલને વખતે આવે તેને રહેવા માટે, હમણાં છે તે કરતાં ત્રણ ગણી મોટી હતી. તેમાં આ વખતે પુષ્કળ કીચડ ભરાયેલો હતો. મરાઠાઓએ પોતાને શહેરમાં જવા આવવા માટે નાનો લાકડાનો પુલ બાંધીને દરવાજા આગળ મૂક્યો હતો, કે જેના પર હમણાં પ્રજ્ઞ-રક્ષક સૈન્યની સત્તા હતી.

નિયમિત લડાઈ લડવાની ટેવ મરાઠાઓને હતી નહિ, પણ આ સમયે તેઓ આવા યુદ્ધને માટે તૈયાર થયા; ને તેમ થાય તો જ આપણને જય મળે, ને વધેલી લૂટ લઈ જઈ શકિયે એવો વિચાર પોતાના મન સાથે શિવાજી કરતો હતો. પણ “રણસ્તંભ” રોપવાની આ જગ્યા નહોતી, ને તે માટે કશી તૈયારી પણ નહોતી. સંજોગથી આ સમયે શિવાજીને આ વિચાર થતો હતો ત્યારે નવરોઝ, મરાઠાના વિલંબનું કારણ શું છે તે શોધવાને મથતો હતો. તેના મનમાં વિશેષ ભય પ્રાપ્ત થયો કે જો નિયમિત યુદ્ધ ચાલે તો ખર્ચિત ધણી ખરાબી થાય. એક તો સૈન્ય નાનું ને બીજું એ કે તે બીનકવાયદી હતું. પણ નવાબના મહેલમાંથી આવેલી “કેવલરી” (હેલ્ડ) સૌથી સરસ હતી, તેમાં હિરાતી ને તુરકોમાની ઘોડાઓ એવા તો સરસ હતા કે, તેવા સરસ તેના મુકાબલામાં ભાગ્યે જ મરાઠામાંથી ચોથો ભાગ પણ નીકળી શકે; ને તેથી નવરોઝ સરદારના જીવને લગાર વધારે ઠંડક હતી કે કદાચિત શિવાજી “રણસ્તંભ” રોપીને લડાઈ ચલાવવા માંડશે તો તેમાં નવાબ કરતાં વિશેષ હાનિ તેને જ થવાની. આ વિચાર ખરો હતો ને તે ધારવામાં નવરોઝની ગણતરી આ વખતે બહુ અનુભવી ને આખા ઉત્તરે તેવી હતી.

કુમાલનું મેદાન, જો કે ધણું મોટું હતું, તથાપિ તેમાં ઉંચી નીચી જમીન, બાજુએ ટેકરા ટેકરી અને વળી ઝાડોથી ભરેલું હતું, ત્યાં નિયમિત યુદ્ધ થવા માટે કાંઈ પણ મોટી જગ્યા હતી નહિ. લડાઈમાં જેઓ પહેલે સપાટે ફતેહ મેળવે, તે જ બાજુને સધળી વેળા ફાવતું આવે, પછી બીજી બાજુ ગમે તેવી સખળ હોય તોપણ તેનું કશુંએ વળે નહિ. ખરી રીતે, આ જગ્યા માત્ર છુટી છવાઈ મારામારી માટે જ યોગ્ય હતી. જો લુટારાઓ એકવાર ચઢી આવી પછી પાછા નાસરડું લે તો ક્યાં ભરાઈ એકા છે તેની કેટલીકવાર કંઈ ખબર પણ પડે નહિ. આવી રચનાવાળી જગ્યા, કે જે અવર્ણનીય પંચરંગી હતી, ત્યાં કાંઈ

પણ પ્રકારે ખરું યુદ્ધ થશે નહિ એવો વિચાર બંને પક્ષના સરદારોને આવ્યો—ને તે એક જ સમયે, તેથી એક સરદાર વધારે જાણ ને એક નિર્ભય થયો. બંનેએ ભવિષ્ય શું નીવડે છે, તેપર આધાર રાખ્યો. બંને સરદારોના મનમાં આ વખતનો રંમ નવો જ હતો ને બંને જણ એમ સારી રીતે જાણતા, સમજતા ને માનતા હતા કે, કોઈ પણ રીતે લડાઈ બંધ પડે તો વધારે સારું. નવરોઝના મનમાં વિચાર થતો કે શિવાજી કંઈ બે ત્રણ હજાર માણસ વગર આવ્યો ન હશે, વળી તેનું કવાયદી લશ્કર છે, તેના મોં આગળ આ મુઠ્ઠીભર માણસોનો હિસાબ નથી, તેથી જો એ ભાગી જાય તો શહેર હવે પછીની પીડા-માંથી મુક્ત થાય. જે ગયું તે પાછું આવવાનું નથી, ને તેનો બદલો લેવાના મૂખાંઈ ભરેલા વિચારો નકામા છે. નાશ વહોરી સંહાર કરાવવો એ જોડું છે. વળી ઔરંગઝેબ જલમ છે. તે આ તકનો કદાપિ બર્થ લાભ લે તો ‘બકરું કાઢતાં ઉંટ પેસે,’ ને લાભ કરતાં હાનિ વધારે થાય. વળી નવાબી હુકમ મળ્યો નથી, ને લડાઈ વધારે વખત ચાલી તો તે માટેનાં સાહિત્ય લશ્કર પાસે નથી. હાત્યા તો શિવાજી પ્રજાને કચડી નાંખશે, માટે બંને ત્યાં સૂધી રક્ષકનીતિ પકડીને એને ભગાડવો.

શિવાજીના મનમાં પણ આવો જ વિચાર હતો. તે મનમાં બોલ્યો કે, “કદાપિ નવાબનું લશ્કર પૂરેપૂરું ચઢી આવ્યું હશે તો તે આ મરાઠા, જે માત્ર પંદરસોથી વધારે નથી તેનો નાશ કરશે; હાથ આવેલી લૂટ તેઓ લઈ લેશે, ને માણસો કપાઈ મરશે તે જુદાં. આટલા માટે નાસવાનો લાગ મળે તો લડાઈ અટકાવીને ચાલ્યા જવું એ વધારે સારું છે. પણ નસાય કેમ? નવાબી સેના પૂડે પડે તો રહેલાં સઘળાં માણસોને ક્ષણમા કાપી નાંખે; મેળવેલી કીર્તિ ને મેળવેલી લૂટ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જતી રહે. મને માણસ કરતાં આ હાથ આવેલી કીમતી દોલત વધારે ખપતી છે.” આમ મન સાથે બડબડા પછી તે ક્ષણભર

ઠોડપર આંખળી લગાડી બોલ્યો; “નવાળ સાથે સલાહ કરું? તે માટે હૃત-સંદેશ કહાવું! પણ તે તકનો લાભ લઇ કદી એકદમ તે વૂટી પડે તો પછી ધંધાજ શો? તેઓ દયાઓર છે, સત્ય ને ન્યાયને જોતા નથી, ને હાથ આવેલી તક ચૂકશે નહિ. મારી નબળાઇ જોઇ વધારે જોરમાં આવશે. મારી નબળાઇ જોઇ મરાઠાઓ પછી મારા હુકમને પત કરશે નહિ; તેઓ પોતાનો જુસ્સો અજમાવતા અટકી પડશે; ને અત્યાર સૂધીમાં મેળવેલી કીર્તિ ને નામના જતાં રહેશે. મરાઠાઓ ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નામના કરવાના નહિ જ કે? ના, ના, મને મારા જોરનો તો અવિશ્વાસ છે, પણ રામદાસ સ્વામી પોતાના શિષ્યને મદદ કરશે જ. ચાહે તે થાઓ! મુસલમાનોને તેમનું જોર અજમાવવા દો! તેઓ શું નુકસાન કરી શકવાના છે? નુકસાન તો આમે ને તેમે છે જ. સુલેહ કરીશું તો અપમાન ભરી ગણાશે, નાસીશું તો અપજય મળશે, માણસો કપાઇ મરશે ને મેળવેલી લૂટ ગુમાવીશું! શા માટે બહાર નીકળતી મરાઠી પ્રજાના તરુણોને પોતાનું નસીબ અજમાવવા ન દેવું? એ કાફરોને તો બકવાની ટેવ છે તે બકબક કરશે જ. મારે લૂટ તો લેવી જ.” એવા વિચારથી શિવાજી વડના ઝાડ આગળથી, વિચાર કરતો આગળ આવ્યો ને લશ્કરમાં સામેલ થયો.

ભગવો ઝુંડો લઇને અગાડી લડવાને મેદાન પડવા માટે મરાઠા સિપાહો હવે તત્પર થયા. શિવાજી બહાર આવ્યો. પોતાનાં માણસોને ઉત્તેજન આપવા મહાદેવ ને ભવાની માતાને પ્રસન્ન કરવા એક બકરાનું બળિદાન આપ્યું, ને તેનાપર ધાસની પુળીઓ મૂકી એક મોટો બડકો કીધો. એ જોઇને પ્રજારક્ષક સૈન્યના સરદારો જરાક ગભરાયા, પણ તુરત નવરોઝે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. લશ્કરને બૂદમાં ગોઠવ્યું. એ ગોઠવ-ણીથી દરવાજાનાં મોં લગણ ને ઠેઠ અંદર સૂધી નજર કરે તો પથુ લશ્કર જણાય ને મરાઠાઓ પોતાની ગણત્રીમાં નિષ્ફળતા પામે. હવે પ્રાતઃકાળ થયો હતો. નવરોઝ, સુરલાલ, મોતીબેગમ, ખોજે મથકર

ને હમણાં પાંચમેા સરદાર એક તદ્દન તરુણ પણ અજાણ્યા સિપાહે તરીકે દાખલ થયો હતો ને જેનો વેશ તદ્દન વિચિત્ર હતો તેને સેના-પતિ નીમ્યો. નવરોઝે એક ફેરા બધી બાબુએ મારી લીધા. તે ઠેઠ પછાડી ગયો, ને ક્યાં સૂધી મરાઠાની નજર પહોંચતી નથી તે તપાસી લીધું.

પણ એટલામાં એક અકસ્માત થયો. નવરોઝની રચનાનો બેદ એક મરાઠા સિપાહે જાણ્યો. એક મરાઠો પોતા સાથે શિવાજીની ગુલામડી રમાને લઇને આવી પહોંચ્યો ને તે લશ્કરના પાછલા ભાગ-પરથી નીકળવાની ગોઠવણ કરતો હતો.

નવરોઝની તેનાપર નજર પડતાં તેણે એકદમ તરવાર ખેંચી પેલા મરાઠાને કાપી નાંખ્યો, ને તે બેતાં જ આકસ્મિક બનાવથી ભયભીત થઇને રમા મૂર્છા ખાઇને પડી ગઇ.

“યે કૌન હય? દેખો, જાસૂસ તો નહીં?” નવરોઝે ઘોડાપરથી હુકમ કર્યો.

“એ મરાઠેણ છે ને ભયથી વિભ્રાંત થઇ ગઇ છે. કાલે તે શહે-રમાં ફરતી હતી, ને લાલા જેવી જણાતી હતી;” એક કણબી સિપાહે જણાવ્યું.

“પનાહ અય સરદાર પનાહ! મયં ગરીબ હું. મયંને કિસીકા કુછબી બિગાડા નહીં હય. ઔરત જાતકો મારના તુમહુંકું લાજિમ નહીં.” ભયથી મૂકત થતાં થરથર ધ્રુજતાં, બેસતા અવાજે રમા હિંદુસ્થાનીમાં બોલી.

“તુમ જાસૂસ ન હોગી તો હમ તુમકો બચાવેંગે;” નવરોઝે કહ્યું. “સચ બોલના, જૂટ બાત મત કરના. તું કહાંસે આઇ, કિધર જાતીથી, ઔર કામ કૌનસા થા?”

“મહારાજ! મયં ગરીબ ઔરત અહમદનગરકી રહેનેવાલી હું. શિવાજી મુઝે પકડકર ઇધર લે આયા હૈ, ઔર મયં કલ શહેરમે દેખનેકો ગઇથી. વહાંસે ચે બદબાસ મુઝે પકડકર શિવાજીકે પાસ લે

જાતાયા. મયંને ન લે જાનેકા બહોત સમજાયા, લેકિન મેરા કુછખી સુના નહીં, ઔર યે નતીજ પાયા. મહી મેરી બિંદગાનીકી હકીકત હય.” રમાએ કહ્યું.

“તેરી મરજી શિવાજીકે પાસ જાનેકી હય ?”

“મહારાજ ! આપકી કુછ કરમ બખશીશ હોવે તો વહાં સલામત પહોંચા દેના, જાકર બહોત તારીફસે શિવાજીકા કહુંગી કે જૈસા મરાઠા બેરહેમ હય, વૈસા બેરહમ મુસલમાન નહીં. મરાઠેને મુઝે ગુલામ બનાધ, લેકિન મુસલમાનને આજાદી દેદી.”

“હમારે નબ્વાખ આલીશાનકી શાનકે ખાતિર એક ઔરત જાતપર એહસાન કરના કોઇ બડી ખાત નહીં.” મોતી કે જે આ ગડબડ થતી સાંભળીને પાસે આવી લાગી હતી તે બોલી. “અય હસીન ઔરત, જાકર ઉસ શયતાન ખસ્લત શિવાજીકા કહ દેના કે, તૂને જિસ હવયાનીયતસે હમારી ગરીબ રેયાયાપર જુદમો સિતમકા ખારિશ બસાયા હય, વયસા કમીનાપન હમારે હાથોસે હોનેવાલા નહીં. ઇસે પહોંચાને કૌન પહલવાન જાચગા ?”

“બન્દા તૈયાર હય. અગર નવરોઝકા ફર્માન હો તો ઔર દો. સિપાહોંકે સાથ મયે શિવાજીકે પાસ જાઉં ઔર ઇસ નાજનીનકા બે ખોદ મરહુદોંકી જાવનીમેં પહોંચાઉં.” પેલા પાંચમા નવા સરદારે એકદમ આગળ વધી આવીને કહ્યું. મેરી બિન્દગીકી આપ કોઇબી ફિકર ન કરે: બન્દેકા હાફિજ પરવરદિગાર હય—મેરી તલવાર આખ દાર ઔર હાથ બેરદાર હય !”

ચાર માણસની ઘોડેસ્વાર દૂકડી મરાઠાની જાવણી તરફ આવવાને નીકળી. સઘળા પ્રજારક્ષક સૈન્યના થોડાઓ આ તમાશો જોઇ રહ્યા ને શું બનાવ બન્યો છે, તે જાણવા માટે ગજુગજાટ કરવા લાગ્યા.

જે ક્ષણે શિવાજી મહાદેવ ને જાવનીને જાવથી બોગ આપી, જાવીને ખ્યાલ કરતો બહાર આવ્યો, તે જ ક્ષણે આ દૂકડી આવી.

પહોંચી. મરાઠા સિપાહ બંદુક લઇને ઉભો હતો, તેની નજીકમાં જતાં તે ખૂમ મારી ઉઠ્યો: “કાણુ આવ્યું છે?”

“માશાઅલ્લા આદમકે બચ્ચે,” પેલા સરદારે કહ્યું. એટલામાં જાણે ઘેરી લેતા હોય તેવા વેશમાં સૌ મરાઠા ભેગા થઈ ગયા. તે આ નવા મુસલમાન જવાન સરદાર તથા એક ઘોડેસ્વાર સ્ત્રી, જેનું મુખ બુર્કાથી ઢંકાયેલું હોવાથી તેઓ જોઈ શક્યા નહિ તેનું સામેયું જોઈને એમ જ માન્યું કે કંઈ સલાહ માટે આવતા હશે, તેથી આસપાસ ફરી વળ્યા.

“વાહ! કેવો સરસ ઘોડેસ્વાર છે?” કંચાળ બોસલેએ કહ્યું; “એનો બપટ્ટો તો ભારી છે.”

રમા આ વખત કાંઈ બોલવા જતી હતી, પણ તે શું થાય છે તે જોવાને ઈતેજાર હતી તેથી અબોલી રહી ને તેથી નવા મુસલમાન સરદારને ઘણું જાણવાનું બન્યું.

“તમે કંઈ સંદેશો લાવ્યા છો? તમે જસુસનું કામ કરનાર છો કે કોઈ સરદાર છો? તમારો નવાબ આજે અમારી સાથે લડાઈ ચલાવવા માગે છે કે સલાહ કરવા? જો આવા કોઈ સંદેશા માટે આવ્યા હો તો તેમને શિવાળ ઘણી સારી રીતે માન આપશે.” અગાડી આવેલા હરમસાદ નાગર સરદારે મુસલમાન સરદારને પોતાની નજીકમાં આવેલો જોઈ પૂછ્યું.

“હમ કુજ હમારે નવાબકે હુકમસે તુમ્હારે લુટેરે સરદારકે મિલ્નેકે લિયે નહોં આયે હમ્. આપકી કોઈ કીમતી ચીજ કલસે હમારે શહરમેં ગુમ હો ગઇથી ઔર વો ચીજ તુમ્હારે મરહુદે કુતોંકે બહોત ખોબનેપરબી હાય ન આઇ. વો અમાનત તુમ્હારે સરદારકે દેનેકે લિયે હમારી તથરીફ્યાવરી હુઇ હય. હમે તુમ્હારે સરદારકે પાસ લે જાઓ; ક્યોં કે, વો ચીજ ઉન્હોંની રુબરુ દેનેકા હમારે આલી નવાબકા ખાસ ફરમાન હય.”

“ક્યા હમકો કુતે કહતા હય ? સયતાન, સુવર, કાશિર !” એકદમ મહારાવી નાંખે તેવો આસપાસ ઉભેલા મરાઠાઓએ દાંત કચકચાવી પોકાર કરીધો—“એકદમ આ સોમનાથનો નાશ કરનાર શેતાન સુવરને કા નાંખો—” તરત એકદમ પાંચપચાસ તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર ઝગઝગી રહી

“ઓ રહજન, ડાકૂ, હલાકૂ ! તૂ અપને દિલમેં ક્યા જનતા હય બહાદુર મુસલમાનકોબી પહચાનતા હય ? અગર હિમ્મત હય, તો એ એક કરકે મયદાનમેં આજઓ. વલ્લાહ. તલવારકા વો વાર કરે ? એકહી વારસે ફિતાર કરે !” એમ બોલતા સાથે મરાઠાઓ સામા ત્રા તરવાર તુરત જોસમાં મ્યાનમાંથી નિકળી ને તે જોઇ સધળાઓ સ્તંભ રહ્યા. આ સ્થળે મોટું યુદ્ધ થતાં પહેલાં નાની ઝપાઝપી થાત, પણ હરપ્રસાદે વારીને સૌને અટકાવ્યા.

“ક્યા હય ?” હરપ્રસાદે પૂછ્યું.

“કુચ નહીં” તે સરદારે જવાબ દીધો. “હમકો તુમહારે સરદાર પાસ લે જઓ. હમ ઔર કોઈ બાત સુનના નહીં ચાહતે.” આ નવે મુસલમાન સરદાર હંમેશાં જેટલો બહાદુર ને શૂરાતન ને પુરુષાતનવાળો હતો, તેના કરતાં વિશેષ આજે બન્યો હતો ને તે ધારે તે કરતાં પણ આજે તેનામાં જુસ્સો વધારે આવ્યો હતો. મરાઠાઓની રીતભાવ ધર્મધંધાઓ ને બહાદુરી આદિના રહસ્યને તેણે માત્ર રસ્તાની પાંચ મિનિટની રમાની વાતપરથી જાણ્યું હતું, ને તેનો જ લાભ લીધો હતો. તે શત્રુવટ બતાવી નહિ, પણ બહાદુરી બતાવી; તે લડવા તૈયાર હતો તેના કરતાં મરવાને વધારે હતો. પોતાના બે સાથીઓને સાનમાં જણાવ કે, મારવા કરતાં મરવાને તત્પર રહેજો ને લડવાના વખતની તૈયારી કરતે કરી બતાવવાને વધારે તૈયાર રહેજો. તેઓ આ બરાબર સમજ્યા હતા

જે અપમાનવાચક શબ્દો મુસલમાન સરદારે કહ્યા હતા, તે મરાઠાઓના કળજમાં કાતરાઈ ગયા હતા, ને તેથી તેઓ તેનું વેર લેવા તત્પર હતા. પણ હરપ્રસાદે વાર્યાં તેથી લગાર થોભ્યા, છતાં મન મરા

નહિ. બે ઘોડેસ્વાર કે જેમનામાં મરાઠી લોહી, પૂરતા જોસમાં દોડતું હતું તેઓ પોતાના ઘોડા દોડાવી, છલંગ મારતા અગાડી આ ચાર સામા પક્ષના યોદ્ધાની સમક્ષ આવીને ગર્જના કરતા બોલ્યા:—

“કાણુ પહેલવાન અગાડી છે કે આ સુવરને મારવામાં સામેલ થાય ? જય મહાદેવજીકી ! હર ! હર ! મહાદેવ ! માતા લવાનીનો જય !” એમ બોલી તેમણે તરવાર ઉંચકી.

આવા બયની આશા નવા સરદારે રાખી હતી, પણ આટલી જલદી નહિ. પરંતુ સમય જોષ, જેમ સિદ્ધ ધુરકે તેમ તે ધુરકયો, ને પોતાના સંદેશો લાવેલો પોતાને ઠેકાણે રહી ગયો. મનમાં જે ધારેલું હતું તે પણ અમલમાં આવે તેમ જણાયું નહિ. તે પોતાની લગામ ખેંચી પકડી ઘોડાને, જે એક ઘણો સરસમાં સરસ આરખી ઘોડો હતો, ને જે પોતાના સ્વારની સઘળી ધમ્મણ પ્રમાણે વર્તી શકે તેવો હતો, તેને પાછો હટવાનો હુકમ કીધો ને પોતાના બે સાથીની સાથે જોડાયો. પછી તેણે પ્રત્યુત્તર દીધો—

“સુન્વરકે બચ્ચે, ખુદા ઔર મહમ્મદકે નામકે ખાતિર અબીકા અબી તુઝે આખાદ શયતાનકે દરવાજે તક પહુચાઉંઘા, ચલા તેરી સમશીર !”

બે મરાઠા કંઈ પણ ડગ્યા વગર સ્થિર રહ્યા ને જવાનનાં તોર, જોર ને સીનેા જોઈ સૌ ખડખડ હસી પડ્યા. “આટલી ત્વરાની શી જરૂર !” મુસલમાન સરદાર સામા તાકીને જોઈને તે દક્ષિણીઓ, જેમાં તાનાજી માલુસરે પણ એક હતો તેણે કહ્યું, ને પોતાનો ઘોડો આગળ વધતો હતો તેને અટકાવીને ફરી બોલ્યો; “બેશક, જનાબ, આપ બડે અમીર સીનેદાર સરદાર હોંજે. લેકિન ઇસ વક્ત તુમ એક સિપાહી હો, ઔર મયં એક સરદાર હું, ઇસ લિયે એક સરદારકો સિપાહી બચ્ચેકે સાથ લડના લાજિમ નહીં હય. કોઈ મુગલ સરદાર મેરે સામને આગતા, તો મયં અપની શમશીરકો ઉસે બરાબર મળ ચખાતા—જીતેહીજી બાજે રિજવાં દિખાતા.”

“જે હું છું તે છું જ, તેમાં લેશ માત્ર પણ ફેરફાર થવાનો નથી. મને તું તારી બરોબરીનો નથી ગણતો પણ યાદ રાખ કે મારી સાથે તું લડવાને લાયક જ નથી. મારી સત્તા આસુદ્દીન રૂમી કરતાં વધારે છે.” આ પ્રમાણે વાણી ફેરવી તે સરદાર બોલ્યો અને મરાઠાને વધારે વિસ્મય કરી નાંખ્યા.

“ત્યારે તારે શું બેઠ્યો છે ને શા માટે આ અમારી છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો છે ?” તાનાજીએ મરેડીમાં જ તે મુસલમાન સરદારને પૂછ્યું.

“તે લૂટ કરનારા શિવાજીને આ નગરની બેઠ આપવા માટે !”

રમા ગુસ્સામાં હસી પડી; પણ તે બેઠ તાનાજી અંધારાને લીધે સમજી શક્યો નહિ.

“હું ધણી ખુશી સાથે તમને મહારાજની મુલાકાત કરાવીશ ને તમારા અપમાનના શબ્દો વિસરી જઈશ.”—આટલું બોલતાં તાનાજી મનમાં સમજ્યો કે, આ કામ જેવો તેવો સરદાર નથી.

બંને જીવાનો શિવાજી, જે તંબુમાં બેઠો હતો ત્યાં જવા લાગ્યા. રસ્તામાં મુસલમાન સરદારની પદવી જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ, તેનો જવાબ મુસલમાન સરદારે એટલો જ દીધો કે “વખત આવશે ત્યારે મારી પદવી જણાશે. હમણાં કહેવાની જરૂર નથી.”

તંબૂમાં પ્રથમ તાનાજી દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

મહારાજ શિવાજીની મોટી કચેરી

શિવાજીની કચેરીમાં જવાનો સમય આવતામાં પ્રાતઃકાળ થયો. પૂર્વમાં ઝળઝળાટ મારતો દિનકર પોતાના પહેરાપર હાજર થયો ને સર્વને જાગ્રત કીધા. મરાઠાઓ થોડા ધણા જોરમાં આવ્યા કે, હવે વખત ધણો સારો છે. પ્રજાસક્ષક સૈન્યના સરદાર ને લશ્કર જરા કચવાયા કે સારો વખત વહી ગયો ને ‘અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે’ તેમ હવે મરાઠાની માઠી ગ્રહદશાનો વખત ગયો. તથાપિ નવરોઝ ને મોતીબેગમ, બંને ધણા જીરુસામાં હતાં ને તેઓ નરમ પડેલા સૈન્યના માણસોને ઉત્કેરવાને પૂરતા ઉમંગથી કામ કરતાં હતાં.

મરાઠા સરદારો અભ્યવસ્થિત હતા તે વ્યવસ્થિત થયા. તેઓએ પોતાના લશ્કરને પાકી હરોલમાં મૂક્યું. હરપ્રસાદને પોતાના વેરની ખુમારીની ધુન હતી ને તાનાજી માણસરેને મોટી પદવી મેળવવાની આતુરતા હતી; તેથી બંને એક વિચારના થયા નહિ. પણ મરાઠા ગીધ પેઠે તમતમી રહ્યા હતા કે ક્યારે શબ્દ પડે કે તેને ખાધ જઈએ. તેઓનો ઉમંગ, તેઓની વંશપરંપરાની વૃત્તિ, તેઓનાં કામકાજ સર્વ રીતે આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં હતાં ને તેમાં તેઓ ચૂકતા તો ધણી મોટી ભૂલ કરતા હતા. તેઓનો આ વખત ભૂલોથી ભરેલો હતો. જે મુસલમાન સરદાર તેઓની છાવણીમાં આવ્યો, તેને ત્રાસ વર્તાવવા એકદમ પહેલે સપાટે કાપી નાંખ્યો હોત તો ખરેખર અડધી ફતેહ ધણી જલદીથી મેળવત. પણ ગણિકાના સ્વરથી મોહિત થઈ તે દાવ ચૂક્યા ને પાયમાલીમાં જતું સુરત બચ્યું.

આપણા પહેલવાન સાથે પાંચ જણ તંબુમાં પેઠા કે, પહેલવાને આસપાસ પોતાની સલામતી ને શત્રુની રીતભાત તપાસી લીધી. મરાઠા લૂટારાનો તંબુ હીરા, માણેક, સોનું રૂપું વગેરેથી ઝગઝગી રહ્યો

હતો. વચોવચ જે સ્તંભ હતો, તેનાપર ભગવો ઝુંડો જે મરાઠાનું રાજ્યચિહ્ન છે, તે ફરફર હવામાં ઉડતો હતો. વચલા સ્તંભની બે બાજુએ બીજા ઓરડામાં જવાના માર્ગ હતા. આવવાનો રસ્તો પશ્ચિમથી હતો. દક્ષિણ મુખથી શિવાજીની કચેરી ભરાઈ હતી. પાંચ દશ નાના સરદારો બેઠેલા હતા ને બે પહેલવાન મહારાજના રક્ષણ માટે બાલા ખુલ્લા મૂકીને પહેરો ભરતા હતા. ગામોજી નાયક, શિવાજીની માનો કાકો, જદોરાવ, ચંદરરાવ મોરેનો ખુની રાધો બલ્લાળ કટલાક માવલા આસપાસ બેઠા હતા. તેઓ ત્રણ મુસલમાન સરદારો એક સી ને એક મરાઠાને સાથે આવતા જોઈ ચકિત થયા. આ સરદારો હવે મુસલમાન સાથે શું કરવું, તેનો વિચાર કરતા હતા.

મુકામ માટેનો તંબુ, જે આવી લૂટફાટને વખતે પણ બંધો અન્ય જગ્યાએ હતો, તે જોઈને મુસલમાન પહેલવાનને આશ્ચર્ય લાગ્યું. બાજુએ થોડીક લૂટનો ઢગલો હતો તે જોઈને તેના મગજમાં વેલ ધ્રુવો ભરાયો. સુનેરી કસબનો ગાલીચો બીછાવ્યો હતો, ને તે સુન્નેરી કસબના ઉંચા કસબી કામથી ભરેલાં ધુમતાં બુલતાં મરાઠાની અહમદનગરની કટલીક લૂટમાંથી જે સારો માલ હતો, વાપરવા માટે આ સરદાર પોતાની સાથે રાખ્યો હતો. બિછવાની ને તથા સરદારને માટે ઉત્તમ પાણીદાર તરવારનો એક ઢગલો બાજુ પડેલો હતો, એક બાજુએ નગારખાનું હતું ને ત્યાં બે પહેરેગીરો ચેક કરતા ખડાજ હતા. તેઓની પાસે રૂપાના હાથાવાળાં ખંજર ઘોડેસ્વાર માટેનાં હથિયાર પડેલાં હતાં. ગામોજી નાયક, પોતાના ડાયા દોઢ શેર પાન સોપારીનો ડુબો ભરીને હલાવ હલાવ કરતો ને મોંમાં “પચપચ” પીચકારી મારતો. તે વખતનો તેનો દેખાવ જોઈને બી ઉભેલા ને ફરતા પહેરેગીરો હસી, બાજુએ મોં ફેરવી નાંખતા હતા એ ડોસો ગમે તેવો વૃદ્ધ છતાં પણ કાળાં કર્મ કેમ કરવાં, તે બતાવવાં વારંવાર શિવાજીને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પ્રસન્ન કરતો ને તેથી શિવાજી

“દાદાજી દાદાજી” શિવાય બોલાવતો નહિ. અને તારે વાપરવામાં પુલાઈને, ખીજ હસનારાને કહેતો કે “એટયાતો ! આજા ત્યાયા શતાંશ દેખીલ તુમચ્યાને હોણાર નાહી !” એ બોલતાં એને દેખાવ કંઈ વિચિત્ર જ દેખાતો હતો કે જેની નકલ માત્ર ઉત્તમ શક્તિને વિદ્વષક જ કરી શકે. પ્રાચીન રિવાજ પ્રમાણે એ ડોસો, બારીક બખિયાથી સીવેલો ઉચી મલમલનો જામો પહેરતો; માથે સફેદ પાધડી, જે રંવાર માથાપર બરાબર બેઠી છે કે નાહ તે તપાસતો ! તેના હાથ અને બાજુએ બાજુએ તો ખરાજ-જે ભાગ્યે જ દુઃખી અવસ્થામાં આવેલો વૃદ્ધ પુરુષ પહેરવાને ઇચ્છા કરે. એ ડોસાના મનમાં એવું માન હતું કે, તેના જેવો ઘોડેસ્વાર, પેદલ લશ્કરની સરદારી કરવામાં જો કાંઈ નથી, ને ખરેખર તેના જેવો “નાઝાબાજી” “ખિછવા” નો ખેલોગ ને “સમશેર”ની લડત કરવામાં તે કાળમાં મરાઠા કે મોગલમાં કંઈ જ નહોતો.

શિવાજીની ખીજ બાજુએ રાધો બલ્લાળ બિરાજતો હતો. પુવાનીના જુસ્સાની માફક કર્મ કરવે, અવિચારી એવો એ સરદાર તો. કાવત્રાબાજ, વિષયી અને જોતદ્રોહીપણાથી એ સરદારના મોંપર ખીતી જ કાળપ આવી ગઈ હતી. તેથી જો કે પોતામાં શક્તિ છે, પોતે એક મોટો સરદાર છે, પોતાપર શિવાજીનો ચાહ છે તથા પોતાના પાપી અંતઃકરણને કશાથી કળ વળતી નહોતી. વિષયી એવો જ્યાં જ્યાં ત્યાં; પછી તે ગમે એટલી વિકટ હોય કે શાંતિની જવારી હોય તો પણ પોતા સાથે જો ગણિકા તો ખરી જ. સવારના નાહાતી વેળા તેલમર્દન આ નાયિકાઓ કરે ત્યારે જ પોતાને જ્યાં જો. એવા નિર્લજ્જ માટે વિશેષ શી ઓળખ આપવી ? મૂછપરનો મૂછપરજ હાથ રહે ને શિવાજીનો વહાલો થવા માટે મિથ્યા પ્રશંસા કર્યા કરતો હતો. છતાં એ બલો ને દયાળુ એટલો હતો કે, કાંઈએ બાળવતા કીધી તો પાસે હોય તે સધળું આપી દેવામાં લગાર પણ

હતો. વચોડરતો. ધાકાની મલમલ કરતાં સૂરતી કીનખાખનો ડગલો રાજ્યશિલ્પ એને ધણો શોખ હતો. એનો ડગલો બધે હજારનો થતો હતો. પણ જો દરજીએ કંઈ ડગલામાં ખામી રાખી તો તેનો જીવ લેવો બાકી રાખતો. ડગલાના સઘળા પૈસા તેની પાસેથી ભરી લઈ તે ડગલો કોઈ અંધધંધુને દાનમાં આપી દેતો. ગુલખાર રંગનો ચંદેરી ફેદો ને ડોકમાં ઉત્તમ પ્રતિનાં મોતીની માળા પહેરીને એ આજે બેઠેલો હતો ત્યારે એના મનમાં એટલી ફિકર પણ નહોતી કે, આ બારીક વખતમાં સરદારી કેમ થશે.

દક્ષિણમાં ઉગતો પ્રતાપી સૂર્ય આ વખતે એક સુંદર ખુરસીપર બેઠેલો હતો. તે ધણા વિચારમાં ગુંથાયો હતો. જેનો અતિ મોટો લોભ, જેની અતિ મોટી તૃષ્ણા બ્રહ્મ યવાની અણીપર આવી હતી તે યુગવાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? શિવાજી લોભી, વહેમી, ધાતકી, દગા-ખોર હતો, ને તેના વિચાર તેમાં જ ઘૂમ્યા કરતા હતા. તે સાડનીશ વર્ષનો જુવાન, આંધી દડીનો, ઉંચો, લલકતા કપાળ ને નાકવાળો, ઉપસેલી છાતીથી સીનાભેર, આગનુખાહુવાળો હતો; કપાળ તસત-સતું ને તેજ મારતું હતું; રંગે સામળો, પણ મજબૂત હતો; દૃઢ ઠરાવવાળો ને જુસ્સાદાર હતો, છતાં આ વેળા, તે યુગવાય તેવી સ્થિતિમાં હતો. ચોક્કસ સારા સરદારો ચાલ્યા ગયા હતા ને પોતે ઉપડવાની તૈયારીમાં હતો. તેવામાં આ અચાનક મામલો બગડી ગયો. પોતાની ભરાયેલી કચેરીમાં પ્રથમ વાતચિત થઈ હતી કે, કેવી યુક્તિ રમવી ? દાદાજીએ ખાજા જવાનો વિચાર ખતાવ્યો, તે ન રચવાથી આ વખતે મહારાજ નવો ઘાટ ધડવા મંડેલા હતા. શરીરપર ઉંચી કાશ્મીરી સાલનો ડગલો પહેરેલો હતો, ને ટાઢને લીધે તેપર ખુદાદાર ચાત્ર ઓઢી હતી. માથે મંદિલ બાંધ્યું હતું ને તેની જમણી બાજુએ મોતીની સાત સેર કાનને અડીને લટકતી હતી; પાંચ બાંકો હતો; પાંચબો પણ કસબી કોરનો ભરેલો હતો; જમણાં હાથપર જીનીવાના

પાણીની લાંબી તરવાર મ્યાનમાં પડેલી હતી, જે બાગ્યે જ વાપરવામાં આવતી હોય તેવી જણાતી હતી; કેમકે મ્યાનના દોરાના અંધ મજબૂત બેઠેલા જણાતા હતા. શિવાજી આ વખતે તો વિચારમાં એવો તક્તીન થઈ ગયો હતો કે, તેને આસપાસ શું થાય છે ને કાણ કાણ છે તે જરા પણ સૂઝતું કે જણાતું નહોતું. માત્ર એક બાજુએ પડેલો એક ઘણો ઉંચો તેમ પૂરતા જવાહીરથી મહેલો હીરાનો ડગલો લુટમાં આવ્યો હતો તેનાપર એની નજર ફર્યા કરતી હતી. કાંઈ કવિ એવી પણ તેથી કલ્પના કરી શકે કે, તેના મનમાં એવો વિચાર આવતો હોય કે આનું શું થશે! ને હશે પણ તેમ જ. મોટી લૂટની આશા ભંગ થવાનો આ વખત નજીક હતો. આ વખતે તે નિઃશ્વાસ મૂકતો, તેથી તેની મોટી ભરાઉ સૂછો શ્વાસના જોરે ઉડતી હતી. એ ઉપરથી એની વૃત્તિ કળી શકાશે.

પ્રથમના દરવાજામાં પેસતાં જ એક નેઝાદારે આપણા પહેલવાનને અટકાવ્યો, કેમ કે માલુસરે અગાડી ગયો હતો.

“થોભ ! કાણ છે? કોની પાસે જાય છે?” નેઝાદારે પૂછ્યું.

“કાણુ રે? એ કાણુ આવ્યું છે?” જમાદાર જનકોજી, જેની દુંદ ઘણી વધેલી હતી તે ધીમે ધીમે પેટ પંપાળતો અગાડી આવ્યો ને પૂછ્યું. “વિકોજી, એ કાણુ છે?”

“જમાદાર સાહેબ ! એ કાંઈ સરદાર છે; તે આ બાઈ સાથે મહારાજને મળવાને શહેરમાંથી આવેલો છે.” વિકોજી સીપાઈએ બડા મોટા દબદબાથી જમાદારને સલામ કરીને જવાબ દીધો.

“હું ! એ મ્હેંજી સરકારની હજુર જવા માંગે છે ! કેમરે તારામાં અક્કલ છે કે નહિ?” જમાદારે પોતાનો ઘાડો ખોખરો અગાજ કાઢી સિપાઈને દમ ભરાવ્યો. “એ કાફર લાં જઈને કંઈ નવું જૂનું કરે તો શું થાય તે જાણતો નથી? એ તુરકડો લાં જઈને શું કરશે?”

એ સાંભળતાં જ નવા પહેલવાનનું લોહી ઉકળી આવ્યું. દર-

વાળમાં પેસતાં જ આ તકરારથી તેણે તલવાર ખેંચવાનો વિચાર કીધો, પણ પોતે જે કામસર આવ્યો હતો તે કરવાનો પૂરતો વિચાર હોવાથી જીરુસાને દબાવી આ બીજા વિઘ્નને પાછું વાળવાના ઠરાવથી અબોલ રહ્યો. પણ આપણા ધકડે તીકડે મીરચી ખાંઉની લુલી હાથમાં ઝાલી ન રહી. તેણે આ પહેલવાનને કોઈ હલકો તુરકડો સમજી પાછી લુલી ચલાવી.

“અયે કાફર ! કાણુ લોંડી સાથે લાવ્યો છે ? સરકારને પોતાની બધરી ભેટ આપવા આવ્યો છે કે ? વાહ ! વાહ ! અમ્હી ભેટ લાવ્યા મિયાં સાહેબ ! મિયાં તમે કાણુ છો ?”

“તુમ્હારા બાવા !” ઘણો ગુસ્સો ચઢવાથી તપી જઈને પહેલવાને શાપમાં જવાબ દીધો. “હમકો નહીં પયગાના સુવર, કયા ટિક ટિક કરતા હૈ ?”

“શયતાન ચુપ રહો !” જમાદારે દમામમાં જવાબ દીધો. “બહુ કરશે તો હમણું કાપી નાંખી સુવરને ખાવાને આપીશ.”

“હરામખદે, જિયાદા ગુસ્તાખાના કલામ મુંહસે ન નિકાલ-વર્ન ખીચ હુંગા ખાલ !” આમ કહી તેણે પોતાની સમશેર ધા કરવાને ઉગામી.

“ખામેશ ! ખામેશ !” કચેરીમાંથી અવાજ આવ્યો ને તુરત જાદોરાવની નજર ટંટાપર પડી હતી તે ઉઠીને દરવાજાપર આવ્યો. તાનાજી એ વખતે કંઈ કારણસર તંજુ બહાર ગયો હતો. શિવાજી, દાદાજી, રાધો બહાળ તથા બીજાઓ તે શું છે, તે જાણવાને આતુર થયા.

“એ શું તકરાર છે દફેદાર ?” જાદોજીએ પૂછ્યું.

આ વખતે શું થાય છે તે પહેલવાન, તેના એ સાથી ને રમા બાજુએ ઠરીને જોવા લાગ્યાં.

રમાની મરજી આ વેળા એમ થઈ આવી કે, શિવાજીને જઈને ચકિત કરી ટંટો મટાડવો, પણ મન મારી તે પાછી હઠી કે “ફરતા ફરતી છાંયડી” ના રંગ જોવા.

“એ શી તકરાર છે દફેદાર ?” જાદોજીએ પૂછ્યું. “એ કયા સરદાર

સાથે વાતચીત કરી હમણાં તું નકામી ખટપટ ઉભી કરે છે? નથી ખબર કે કેટલા રોઢાણમાં પડીને કામ કરવાનું છે તે? વખત વિચારવો અને કામ કરવું તે તમો જાણતા નથી. મહારાજ કેટલા વિચારમાં પડ્યા છે ને હવે કેમ રક્ષણ કરવું તેના ઘોટાળામાં પડ્યા છે ત્યારે તમે માંહોમાંહે લડવા તૈયાર થાઓ છો! પરમેશ્વર પાસેથી રસ્તો માગ કે આમાંથી બચાવે!” આ પ્રમાણે પ્રથમ દફેદારને દમ બીડાવ્યા પછી પૂછ્યું:—“શી તકરાર છે?”

“મહારાજ, કંઈ નથી. આ કાફર મહારાજ હજુર કંઈ ભેટ આપવા આવે છે. તે ધણીક રીતે મહારાજને અપમાનવાચક શબ્દથી હીણતો બોલે છે, તે આ સીનામાં કેમ ખમાય?” પોતાનો જબ થયો હોય ને જદોરાવ ઉપર કંઈ અસર થઈ હોય તેમ પાછો ગર્વથી પુલાઈને તે બોલ્યો:—“મહારાજનો જબ થાઓ, પણ આ કાફરને અબધડી કાપી નાંખ્યા વગર મને જંપ વળવાનો નથી,” પાછું મોં પહેલવાન તરફ ફેરવી કહ્યું કે—“કમબખ્ત! તારા ખુદાને યાદ કર. હવે આ ધાથી તું તારાં બચ્ચાં કચ્ચાંને મળવા પામવાનો નથી.”—એમ બોલતાં તરવાર ઉંચકાય નહિ તોપણ ઉંચકી.

“સંભાલ! હરામજીદીના! આજે બચ્ચો તો તારું નસીબ, પણ એક ઘા ખાલી જનાર નથી!” આમ કહી પહેલવાને જેવી તલવાર મારવાને પટો ટીધો કે વચ્ચે જદોજીએ ઢાલ ધરીને તેપર ઘા ઝીલ્યો, નહિ તો દફેદાર પોતાના પૂર્વજ સમીપ પહોંચ્યો હોત.

“તૂ એક બારબરચા! મગર અબ બચનેવાલા નહિ. ઔર તુજે કાઇ બચાનેવાલાખી નહી રહેગા!” આંખમાં ખૂન વરસાવી સૂરતી સરદારે પાછી તરવાર ઉંચકી.

“ખામોશ! પહેલવાન ખામોશ! તેરે લાયક એ ખૂરાક નહીં. શેરકા લડના શેરકે સાથહી હોતા હય, ભેડિયેકે સાથ નહીં.” પહેલવાનની યુક્તિ પ્રયુક્તિ ને તેની સમશેરખાજી જોઈને ચકિત થઈ,

જાહેરાતે સમય સાધ્યો. તેણે જાણ્યું કે આ જેવો તેવો નર નથી, કોઈ માધનો પૂત છે ! અને આ નકામા ટંટામાં વખત જવાથી એ સરદારનો ખરો ભેદ શું છે તે માલમ પડતો અટકી પડશે; અથવા તેણે એમ પણ ધાર્યું કે કોઈ પ્રપંચી માણસ હશે તે દાવપેચથી આ ટંટામાં નાંખવા આવ્યો છે, ને તેનો લાભ લઈ શહેરમાંનું લશ્કર દૂટી પડશે તો ધાણુ બગડી જશે; માટે પોતામાં જે વિનય હતો તેના લાભ લીધો.

“દરીયા-એ-હાફેઝ, તલવાર મ્યાન કરો, ઓર કુછબી કહના હો વો મહારાજકે રુખરુ આકર કહો !” જાહેરાતે નમ્ર વેણે પહેલવાનને શાંત કરીધો. જોકે જાહેરાત કંઈ ઉતરતી શક્તિનો નહોતો; તે આપણા પહેલવાનને બર જાય તેવો હતો.

કોઈ પણ ટંટાનો નિવેડો આણવાને આવા જ માણસોની ધણી જરૂર છે. એને સમજવી પટાવીને કામ કાઢી લેવામાં ધણી શાંતતા, ધણી ધીરજ, ને સમયસૂચકતા સાથે ધીટતા ને નિડરતા પણ જોઈએ. કામ કાઢી લેનાર માણસે પ્રથમ સામા પક્ષનો ભેદ જાણવો અને પછી કંઈ પણ જવાબ દેવો. તે વગર પોતે પોતાનું પણ બગાડે ને પારકાનું પણ બગાડે છે. દફેદાર, મોટી વાત કરનારો હતો, પણ લડવામાં કંઈ નહોતો, તેથી જો આ વખતે જાહેરાત આવ્યો ન હોત તો તેના રામ રમી જ ગયા હતા, અને તે કલહમાં પડત તો તેનું પરિણામ શું આવત તે કહી શકાય નહિ. કદાપિ પ્રજ્ઞરક્ષક સૈન્યના ઉપરી દાવ સાધીને દૂટી પડત કે મરાઠા શૂરભેર દોઝા આવીને શહેરનો નાશ કરત ! આ તુરતના આવતા નાશને જાહેરાતે અટકાવ્યો ને મોટો વિનય વાપરી પહેલવાનને શાંત કરીધો.

“હજરત, આપકી મુલાકાતસે મહારાજ બહોત ખુશ હોંગે-આપકી આમદ મુબારક હોં ! ये दफेदार आपके सामने ખडा रहेने-કभी लायक नहीं; और छसपर तलवार बलाना नारवा हय. शेर कभी भेडियेका मुकाबला करनेपर आमादा नहीं होता.”

“अप्य छसे मारना हराम हय. मयँ जोडे आपका नहीं पमना-
नता, ताहम आपकी गुप्तगूसे छलना कयास जुकर हो सकता हय
के, आप काँध लायक और आली आन्दान हयँ. अय दोस्त ! महा-
राजसे आप जकर छलना कह दें की मयँ आपके लीये ओक उम्दा
तोफ़ा लाया हुं. हमारी लडने जगडनेकी भरल नहीं. फिरभी आमभां
हमारी जत और हमारे पाक दीनकी काँध तौहीन करे, तो इस
वकत हम आमोश नहीं रह सकते.”

“आपका घरमे मुबारक और आली दरज कया हय ?”

“मयँ जियादा और कुछ कहना नहीं चाहता. मेरा सिर्फ़ बही
मन्शा हय के, तुम्हारे डाकू सरदारने हमारी गरीब रैयारोंका भेसभय
तकलीफ़ पहुँचाई हय, तो उसे ये जताना के जयसा वे भेरहम
संगदिल हय वयसा ये महम्मदका नूरेनजर भेरहम नहीं.”

“शायास ! शायास ! रास्त हय सरदारने जहोत अच्छा कहा !”
त्रणे स्वारेअे ‘कारस’ कीघो.

“हमारा नामो काम जननेकी तुम्हे कया जुकरत हय ?” पहे-
लवाने पाछुं भोखवा भांजुं. “वे जनना और न जनना तुम्हारे लिखे
यकसां हय. मयँ जे चीज देने आया हुं वे चीज देने और रुखसत
लेना, घरके छलावा और जात करना नहीं चाहता. कसम हय पंज-
तनपाककी के मुझे और कुछ काम नहीं. और तुम्हारे राजके रुखरु
आनेकाजी मेरा घरादा नहीं हय. जय मयदाने जंगमें दोन्हो साहने आ
जयँगे, इसवकत जतयँगे के हम कौन हयँ और कयसे हयँ ? मगर जय
छसवकत मयँ पयगाम लाया हुं, तो लडाछकी जातें करना प्रजुल हय.”

“आइरीन ! आइरीन !” रमा साथे जे सरदारोअे जुम पाडी.

“तुम दृष्टान के लोग हमको काफ़िर कहके जुलाते हो, मगर दरअसल
काफ़िर कौन हयँ ये तुम नहीं जानते. तुम हिन्दु लोग अपनी जन और
अपने दीनो छमानका जयाव नहीं करते और गयरोका नींदमेंही हलाक करते

હો-એ ગુનાહ ઔરત ઔર બચ્ચોકાબી કતલ કરતે હો. અબ્બ યે કુફૂ હમ
યા હમ તુહારી ઔરતોકા બચાતે હયેં યે કુફૂ હમ?”*

“અમીરુલ્હિન્દા ! આપકે સવાલોકા જવાબ મુસ્કિલ નહીં, મગર
આપ મહારાજ:-”

“અરે; જદોજી, એ શું છે? કોની સાથે ખટપટ કરે છે? અહિં લાવ
જે હોય તેને”-તુટક તુટક શબ્દમાં દાદાજીએ જદોજીને ખૂમ મારી પોતા
પાસે બોલાવ્યો.

શિવાજી નજીક સધળા જમીને ઉભા. મહારાજને પહેલવાન જરા
પણ નમ્યો નહિ; પણ તેના તેના સરદારે સત્કાર કીધો. તે પહેલવાન
કોણુ છે, તેની સામા ટગર ટગર જોતાં મહારાજે વિચાર કીધો, કે
આ કોઈ ધણો હિંમતવાન નર છે. તે શામાટે આવ્યો છે, તે જાણવાને
શિવાજી ધણો આતુર થયો.

---

* શિવાજીએ સુરતને ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં પહેલી વાર લૂટ્યું ત્યારે તેણે
પોતાના માણસોને સખત તાકીદ આપી હતી કે કોઈએ સ્ત્રી બાળકોને રંભડવા
નહિ કે કતલ કરવી નહિ; પણ લટારાઓમાં આવો નિયમ કડક રીતે પળાતો
નથી. ઇતિહાસમાં લખાયું છે કે શિવાજીએ લૂટ વખતે સ્ત્રીઓ, બાળકો, ધર્મગુરુઓ
અને ધર્માત્માઓને બચાવ્યા હતા. એક શ્રીમંત વીરજી વોરાના આખા કુટુંબને
પાયમાલ કરી તેના ઘરખારને આજ લગાડી નાશ કર્યો હતો, અને જે મુસલમાન
ઘનાટ્યોને લૂટી પાયમાલ કર્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૪ મું દ્વંદ્વયુદ્ધની માગણી

કચેરીમાં સધળાઓ આવ્યા પછી આસપાસના ખીજ સરદારો આ ચમત્કાર જોવાને દોડી આવ્યા. તેઓએ પોતપોતાની જગ્યા લીધા પછી ચોખ્ખદાર જે નવી જ છડી લઇને ઉભો હતો તેણે, પોતાના હથેશના રીવાજ પ્રમાણે તેકી પોકારી સૌને સાવધ કીધા. સભામાં આવખતે તદ્દન ચુપકીદી પથરાઈ ગઈ હતી, ને સૌ જાણુવા આતુર થયા હતા કે આ શો રંગ છે!! લડાઈના વિચાર લડાઈને ઠેકાણે રહ્યા હતા ને હવે આ અકસ્માતમાં તેઓ કંઈ નવું જોવા-થવાની આશા રાખતા હતા. જે તે સ્થળે હોય તેના જોવામાં પ્રત્યક્ષ આવતું કે, હાલનો બનાવ કંઈ ધણો ગંભીર વિચારશીળ છે, અને શહેરમાંથી અવરોધ માટે નહિ, પણ લડવા માટે આવતું લશ્કર જોઈ-વળી તેમાં મુસલમાન ને હિંદુ બન્ને છે એ જાણતાં મરાઠા સિપાઈઓની મુખમુદ્રા કંઈક તેજરહિત થઈ હતી ને તેઓનો શ્વાસ ધણો ઠંડો હતો.

મુસલમાન પહેલવાને સામા આવતાં વાર ધણી કડવી નજર શિવાજીપર ફેંકી, અને જ્યારે તે થોડો સમય ઉભો રહ્યો ને કોઈએ સન્માનાર્થે બેસવાને આસન ન દીધું, ત્યારે તે ઉગ્રતા પામી, પાસે એક ધણી સુંદર ખુરસી પડેલી હતી તે ખેંચી લાવી મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી, ખરોખર શિવાજીની સામા બેઠો. આથી તુરત કચેરીમાં ધણો મલરાટ થયો. શિવાજી પણ તેની આ નિડરતા અને ધીરતાને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે નક્કી કીધું કે, આ જેવો તેવો નર નથી, તેમ અપમાન સાંખી જાય તેવો પણ નથી.

સર્વ કચેરી શાંત હતી. કોઈનો હોઠ પણ હાલતો નહોતો.

અંતે શિવાજીએ શાંતિ તોડી.

“જદોજ, એ કાણ જવાંમદ આપણી કચેરીમાં આવ્યો છે?”
તે બોલ્યો.

જદોજ શું જવાબ દે છે તે જાણવાને સૌ ચાતક પેઠે આતુર થયા. સર્વેનું લક્ષ જદોજના મોં તરફ હતું. ક્ષણભર વિચાર કરી તેનો હોઠ ફાટ્યો.

“આ કોઈ મુસલમાન સરદાર મહારાજ સમક્ષ આવવા માંગતો હતો;” તેણે નમન કરતાં કહ્યું. “દરવાને કંઈ અપમાન કીધું ને તેથી તે રીસે બરાયો ને ક્ષણભર વિલંબ લાગત તો એ વિક્રાજીને ધૂળ ચાટતો કરત.”

“હં! એ મ્લેચ્છ એટલો બધો શક્તિમાન છે?” દાદાજીએ તૂટક તૂટક શબ્દમાં કહ્યું. “ભાઈઓ રે! આજે એ વિક્રાજીને ધૂળ ચાટતો કરવા શક્તિમાન ચાત તો એ બેરહેમ પછી મને જમ રાજ પાસે પહોંચાડત, ને પછી મહારાજપર એ ચોર પોતાનો કીનો કેમ ન લેત?”

“હા! માથાપને સાચું કહું છું, એ તરકડાને તેથી મારી નંખાવવો જોઈએ.” વિક્રાજીએ ઘણી છટાથી ત્રણ કકડે પોતાનું વાક્ય પૂરું કીધું.

“એ તરકડાને તો મારવો જ જોઈએ, ભરતખંડમાં તરકડા ન રહેવા જોઈએ.” સૌ પચાસ મોંમાંથી આ વાક્ય નીકળી પડ્યું.

“મહારાજને શું કહું! દરવાજામાં પેસતાં જ હજારો ગાળો દઇ મને રોષે ચઢાવ્યો;” વિક્રાજીએ પૂરવણી કીધી. મેં ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું કે, “ભાઈ, મહારાજ, સાક્ષાત્ પરશુરામના અવતાર પાસે મ્લેચ્છથી જવાશે નહિ, પણ એ તરકડાએ કંઈ પણ ગણકાર્યા વગર અગાડી વધવા માંડ્યું.” અહીંઆ વિક્રાજી જરાક અટકી પડીને પછી પાછો બોલ્યો. “સાક્ષાત્ અર્જુન સ્વરૂપને મોઢે બોલતાં લજ્જા પામું છું કે, એ તરકડાએ મહારાજને ઘણી ‘આયચી માયચી’ દીધી છે. એ સાંભળતાં જ મારો પિત્તો તપી આવ્યો ને જો જદોજરાવ ન આવ્યા હોત તો એના બોલવાનું ફળ એ તરકડાને ચખાડત !”

“મહારાજને અપમાન કરનાર મ્લેચ્છને ભવાની શ્રવતો ન જવા દેશે.” ફરીથી મોટો પોકાર ઉઠ્યો.

પણ આપણો પહેલવાન તો અડગ રહ્યો. તેણે તો જાણે કંઈ સાંભળ્યું જ નહિ હોય તેમ ખરેખરો શાંત રહ્યો, ને તેથી શિવાજી જે આ.

સઘળી ચર્ચા જોતો હતો તે વધારે વિસ્મય થયો. પહેલવાનની પીઠ પાછળ જો સ્વાર ને તેની પૂઠે રમા ભુરખામાં હતી, જેનાપર હજી સૂધી શિવાજીની નજર ગઈ નહોતી. તે ત્રણે જણુ ધણાં જ શાંત હતાં. શિવાજીની હવે ખાત્રી થઈ કે, આ પહેલવાન, જે સામે નિડરતાથી ખેડો છે તે દ્રઢ્યુદમાં પણ પાછો હો તેવો નથી.

જ્યારે વિકાજ ખોલી રહ્યો ત્યારે શિવાજીએ ધણી જ ગંભીરતાથી પૂછ્યું કે, “એ સરદારે ખીન્નું કંઈ કીધું છે?”

“મહારાજને ધણી ગાળો દીધી એથી વધારે શું?” ત્રણ ચાર મુખમાંથી શબ્દોચ્ચારનો ધ્વનિ સંભળાયો.

“કંઈ ફિકર નહિ!” ટુંકામાં મહારાજએ જવાબ દીધો. “ગાળ દેવી એને જ જે સરદારે પુરુષાર્થ માનતા હોય તો તેઓને તે જ માટે જન્મ આપેલો આપણે જાણવો. શૂરપુરુષની ગાળો ધણી મોંઘી છે તે શું તમે જાણતા નથી?” આસપાસ કચેરીમાં નજર કરી પૂછ્યું. “આપણે કંઈ ગાળો દેવા કે તમારો જોવા આવ્યા નથી, પણ લડવાને આવ્યા છીએ. પણ તેમ છતાં તમે કહો છો કે આ અમીરલ્ ઉમરાએ પોતાનો દરજ્જો ભૂલી જઈને ગાળો ભાંડી હોય, તમારા મહારાજના પદને અપમાન પહોંચે તેવાં વચન કહ્યાં હોય તો તમારે શું કરવું છે, તેનો મારે વિચાર કરવો જોઈએ છે. તમારો વિચાર આપો, મારે તેની જરૂર છે.”

“કાની કાની પાસેથી વિચાર માંગવામાં આવે છે?” તાનાજીએ એકદમ આવતાં વારને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

—અને સઘળાઓ એક મોટા તોફાની આંચકાથી ચમક્યા હોય તેમ સ્તબ્ધ થયા. “મહારાજ આ અમીરલ્ ઉમરા માટે કંઈ પૂછો છો ની?” તાનાજીએ પૂછ્યું.

“હા.” દાદાજીએ ડોકું ધુણાવી જવાબ દીધો.

“હીક, તમે આજે આવા ખારીક સમયમાં ધણી સારી તપાસ લઈ બેઠા છો! જ્યારે આપણે આપણા અગત્યના કામમાં મગ્યાવાનું છે

ત્યારે આ ન્યાયનો દરબાર ઠરાવી તેમાં તમે પોતાનો વખત ગાળો છો ! આ અમીર, કે જે આપ મહારાજની હજૂર કંઈ મોટા કારણસર આવ્યો છે ને મહારાજને પોતાના નગર તરફથી ભેટ આપવા આવ્યો છે, તેને મળવા આવતાં નાહક જે અટકાવ કરે તેને પહેલાં શાસન કરવું અગત્યનું હતું, તેને બદલે મહારાજ, ખીજને પ્રશ્ન પૂછો છો એ આશ્ચર્ય જેવું છે. દરવાજાપર પલટણો ખડી છે ને આપણા ને સામા પક્ષના માણસો જોઈએ તેવા લડવાને તત્પર થયા છે, તેવા વખતમાં આ સરદારનું આવવું જો આપણા લાલમાં હોય તો તેનો લાલ લેતાં વિલંબ ન કરો. મહારાજ ! આપણે આપણા કામ સાથે કામ છે, મિથ્યા વખત ગાળવાની કંઈ જરૂર નથી.”

“રાસ્ત હય ! રાસ્ત હય !” એ સ્વારે સાબાશી આપી.

“વખતસર ઠીક ચેતવણી દીધી.” જાહેરાતે ટાપસી પૂરી.

“સાબાશ ! કેવી યુક્તિથી નકામી પંચાતીને અટકાવી ! !” દાદાજી બોલી ઉઠ્યા. “તાનાજીભાઈ, તેં બરાબર કહ્યું છે.”

“તાનાજી, હું જાણું છું કે તું કંઈક માહિતગાર છે, તેથી બોલ એની હકીકત, ને કેમ કરવું તેનો તું જ ઠરાવ કર.” શિવાજીએ તાનાજીને આગળ બોલાવી કહ્યું.

“પણ નકામું તાનાજીને પૂછીને શું ફળ મેળવવું છે ? એ સરદારને જ પૂછોતી ?” બધાજ, જે તાનાજીની ચઢતી જરાપણ જોઈ શકતો નહિ હતો, તેણે મહારાજ સમીપ તાનાજીને બેસતો જોઈ રંજક મૂક્યું.

“બસ, બહુ થયું.” આજ્ઞાવાચક શબ્દથી શિવાજીએ હાથ ઊંચો કરી બધાજને બોલતો અટકાવ્યો. “આપણે નકામી તકરાર બંધ પાડીને રસ્તાસર આવવા માંગીએ છીએ ત્યારે આ ટંટો શાને જોઈએ ? જે જાણે છે તેને બોલવા દો ને લડનારા અથવા જેનાથી ખમાતું ન હોય તે બહાર જાઓ. શું મારે બધા નચાવે તેમ નાચવું ?”

“મહારાજને એમ કહેનાર કોણ છે ?” જાહેરાત બોલ્યો. “જો

તાનાજીની મરજી બોલવાની હોય તો ભલે બોલી ખુલાસો કરે, પણ તેમ ન હોય તો આ સરદારને બોલવા દેવો એ ઘણું સારું.”

“સારે હમણાં સર્વે જણ પોતાના માલિક થયા છે, ને સૌ પોતપોતાના રાજા છે કેમ ? અહીંઆ જય કે મોત એપર વાત આવી અટકી છે, સારે શી રીતે આપણું કામ આગળ ચાલવાનું હતું ? આ વખતે દરેક જણે ખરા મરાઠાના બચ્ચા થવાનું છે, કંઈ હોંસાતોંસી કે નકામી તકરાર ઉઠાડીને ચડાડવાનું નથી. આનો નિવેડો આવે કે સૌએ ઉઠીને તાનાજી પાછળ પોતાનો પ્રાણ આપવાને ઉઠવાનું છે, ને જેની મરજી એની પછાડી જવાની નહિ હોય તે ભલેને ચાલ્યા જાય પોતાને દેશ. એને મેં આજના દિવસનો સરદાર ઠરાવ્યો છે. જે કાયર હોય તેણે તો મુંગા જ મરી રહેવું.”

જ્યાં મહારાજ આ પ્રમાણે બોલી રહ્યા કે એકદમ “હરહર મહાદેવ ! ભવાનીકી જો”નો મોટો પોકાર આખી કચેરી ને સૈન્યમાં ગાજી રહ્યો. બલ્લાળ ને જોદોજી તો વીલા પડી ગયા. આથી પહેલવાનને મોટો ભય ઉપજ્યો, પણ તે જરાએ ચળ્યો નહિ.

“ચૂપ ચૂપ !” ગણુગણાટ અટકાવવા માટે ચોપદારે છડી ફેરવી પોકાર કીધો. મહારાજે તાનાજીને હુકમ કીધો કે સર્વ વર્તમાન નિવેદન કરવું.

“મહારાજના હુકમથી બોલવા તત્પર છું. આ શેરદીલ સમશેર જંગ એક એવો નર છે કે, એના મોંથી સાંભળેલું વધારે અગત્યનું થઈ પડશે; ને માધવરાવ ને ખીજાઓને પોતાને જોઈતો ખુલાસો થશે. હું માત્ર એ દરીઆએ હાફેજના ગુલુથી એટલો જ વાકેફ છું કે, તે કોઈ ઘણા મોટા અગત્યના કારણસર આવ્યો છે. તે મોટા કુળનો નામીયો નર હોવો જોઈએ.”

“શેરેનર” પહેલવાન તરફ નજર કરી તાનાજીએ પૂછ્યું—“મહારાજને આપ આપનું વર્તમાન નિવેદન કરશો ? આપ મહારાજ હજુર કંઈ વિશેષ જાણવા યોગ્ય હકીકત લાવ્યા હશે, ને તે કહેવામાં આપને કંઈ હરકત નહિ હશે. આપની પછાડી જે ખીખી છે, તેને પણ લાવવાનું કારણ છે કે નહિ ? દિલાવર જંગ, આપે જાણવું કે આપ જે

રીતે મ્યાનમાંથી તલવાર કઢાડીને ખેડા છેા તે રીતિ જો કે આ કચેરીમાં અપમાન પહોંચાડનારી છે, ને મહારાજને તેથી દુઃખ પેદા થાય તેમ છે, તોપણ હજારત, ખૂબ યાદ રાખો કે, આપની જિંદગી આપના નગરમાં જેટલી સલામત છે તે કરતાં અહિંયાં ઓછી નથી. આપે બેઘડક જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવું. આપને કંઈ હરકત હોય તો તે પણ જણાવશો, અમીર સાહેબ.”

“હરકત કુછબી નહીં. જિસ બાઇસસે મેરા યહાં આના હુવા હય, વો સખખ જાહિર કરનેસે મયં કબી ડરનેવાલા નહીં.” પહેલવાને કહ્યું.

“તો આપ, આપડી જો હકીકત હો વો જિગર ખોલકે કહિયે.” શિવાજીએ ખુરશીપર ટટાર બેસીને કહ્યું.

સૌ તે સાંભળવા તૈયાર થયા; ને સાં કાણુબર શાંતિ પથરાઇ ગઈ.

“મયં કૌન હું, કયા હું ઔર કયા દરજ્જા રખતા હું ઇન સારી બાતોંસે આપ વાકિફ હુવા ચાહતે હયં; મગર ઇન બાતોં કે જાનનેસે આપકો કોઈ ખાસ ફાયદા હોનેવાલા નહીં. અપની પહચાનકે બારેમે મયં સિફ ઇતનાહી કહ સકતા હું કે, ગિયાસુદ્દીન રમીસે મેરા દરજ્જા જિયાદા હય, ઔર મુઝે લોખ પહલવાન કે નામસે પહચાનતે હયં. ઇસસે જિયાદા તાકુબામત આપકો કુછબી માલૂમ ન હોગા. આપને હમારે શહરકે લૂટ લેનેકી ધૂમ મચાઈ, ઘરોંકો આગ લગાઈ ઔર બે ગુનાહ રેયાયાકી ગર્દનપર નાતરસ કાતિલ જલ્લાદકી તરહ ફૌલાદકી છુરી ચલાઈ! અરે ઓ નાસજમ! ઇન્ સખ જુદમાતોંકા સખખ કયાથા? કયા અયસી શયતાનીયત કરનેવાલે હી આલમપનાહ બાદશાહકે નામસે પયચાને જાનેકે સજાવાર હયં? અય મહારાજ, સિર્ મેરે ઇસ સવાલકા જવાબ દીજિયે ઔર બાદ મેરે આનેકા સખખ સુન લીજિયે.” પહેલવાને કહ્યું.

“તુમ ગયરમજહબ કે લોગ હમારી સરજમીનમે—હમારે મુલકમે કિસ સખખસે આયેથે, ઇસ સવાલકા જવાબ આપકે પાસ હય?” તાનાજીએ સવાલનો જવાબ સવાલથી જ આપ્યો.

“સિદ્ધિ જવાબ નહીં બદલે મળ્યું જવાબ હય. હમારે પાક પયગંબરકા અયસા ફર્માન હય કે, જો કાફિર હય ઉન્હે દીનમે લાના, છુતપરસ્તીકા બરખાદ કરકે એક ખુદાકા મજહબ દુનિયાબરમે ફયલાના; મગર યહા હિન્દુ ઔર મુસલમાનોંકી લડાઇકા મૌકા નહીં હય. આપ અબી તો અપનેહી જાતવાલોંપર ગલ્લા કરનેકે કિયે આયે હય—અપને હમુજાત ઔર હમ્મજહબોં કા હી દાંતોમે ચખાયે હય! પયસા તુમહારા ખુદા હય—જો પયસા નહીં દેતા વો અપની જાનસે જુદા હય. મારના કાટના ઔર તખાહી કરના યહી તુમહારા પેશા હય—જર મિલાતો ફિર ઔર કયા અંદેશા હય? અયસી હયવાનીયત્ હમ નહીં કરતે, ઔર જિન મુસલમાનોને અયસી હયવાનીયત્ કી હોગી ઉસ્કા કયામત કે રોજ જુરુર પરવરદિગારકે સામ્હેને જવાબ દેના પડેગા—અજબ કે બદલે અજબ લેના પડેગા, લુખ્ખે લુખાબ ચે કે, હમ તુમહારે જયસે નાતરસ ઔર ઘેરહમ નહીં હય. ખૈર ઇસ તકરારકા મયં આગે બહાના નહીં ચાહતા. હમારે નબવાબ લાજવાબકા ચે ફરમાન હય કે, આપલોગ હમારે મુલ્કસે ચલે જાય આર રેચાયાકા પુજાલ તક્લીફ ન પહોચાય. અગર સીધી તરફ ન જાઓગે, તો ફૈરનહી તેગે ધુરંસે કાટ દિયે જાઓગે—જહાનમકી હવા ખાઓગે. અખતક તુમહારે હાથસે જો ગુનાહ હુવે હય, મોઆફ કિયે જાતે હય ઔર લૂટ કે અસ્ખાબલી તુમહે દે દિયે જાતે હય. અગર યંહિ ચલે જાઓગે, તો હમારે હાતમદિલ નબવાબસે એક બહોતહી ઉમ્દા તોફા પાઓગે. વો તોફાલી મયં અપને સાથ લાયા હુ—હમારી ખાત મજૂર હો તો પેશે નજર કરું.”

“તમારા મ્હેચ્છાના હાથથી અમને શું મળવાનું હતું વારુ?” શિવાજીએ પૂછ્યું. “તમારી પાસે હતું શું અને છે પણ શું? તરકડાઓ જ્યારથી આ દેશમાં આવ્યા છે, ત્યારથી તેમણે આખા દેશનું સત્તાનાશ વાળ્યું છે, ને તેથી અમારો ઉદ્દેશ એ જ છે કે, તેમનો નાશ કરીને પાછી હિન્દુઓની સત્તાનું સ્થાપન કરવું.”

“જવાબ તો આવી જનાજકે મુંહસે વો આયા કે, બિરને દુનિયાકે સખ જવાયોંકો શરમાયા.” પહેલવાને કરડાકીમાં જવાબ આપ્યો. “અબ આપ હમ મુસલમાનોંકો સરજમીને હિન્દસે નિકાલ દેતે હયેં યા હમ આપ કાફિરોંકો યહાંસે હકાલ દેતે હયેં, યે તો જબ વક્ત આયગા તબ દેખા જાયગા;—

‘બકવાસ યે પુઝૂલ હય કરના જાનાસે;
બેહતર હય કર દિખાના ઇસ ખાલી બયાનસે.’

—જબ પહલા વાર આપને કિયા હય, તો હમભી મયદાને જંગમેં કુછ અથના હાથ દિખાયેંગે. તુમહારે તાનાજીકો મેરે સામ્હને લડનેકે લિયે ભેંજિયે. અગર વો ફતાયાબ હોગા, તો હમારે નવાબ ફકીર બનકર રિયાસતકો છોડ ચલે જાયેંગે; મગર ફતાહ મેરી હુધ, તો આપ કયા મેહરબાની ફરમાયેંગે ?”

“અબસ બકવાસ ન કીજિયે—સિફ ગુસ્સેસેહી નહીં, કુછ અકલસેભી કામ લીજિયે.” તાનાજીએ તાનો માયોં. “હમ લડનેકેલિયે તૈયાર હયેં. એક અકેલા સિપાહી દૂસરેકી હદમેં કુછભી નહીં કર સકતા. આપ બેચયન ન હુજિયે—મયેં ઔર આપ દોનોં મૌતસે ડરનેવાલે નહીં—ચલિયે મયદાનમેં મયેં ઔર આપ તલવારખાજ કરેંગે ઔર યે સખ લોગ હમારી હારજીતકો ફયસલા કરેંગે.”

તાનાજીએ તરત મ્યાનમાંથી પોતાની તલવાર બહાર ખેંચી કાઢી અને આગળ વધી પહેલવાનને સલામ કરી હાથપર ચુંબન કરી તેને મુખારકબાદી આપી. બન્ને જણ ચાલવાને તૈયાર થયા; પણ એટલામાં શિવાજીએ પૂછયું કે; “ખાં સાહેબ, આપ કોણ છો ?”

“મયેં સુરત શહરકો એક જખરદસ્ત પહેલવાન હું ઔર સુરત શહરમેં સિવા મેરે ફર્માનકે ઔર કિસીકો ફર્માન ચલ નહીં સકતા. આપમેં લડનેકી તાકત નહીં, ઇસીસે આપને અપને સરદારકો મયદાને જંગમેં રવાના કિયા હય. એક બેગુનાહકો શમાપર જલાનેકેલિયે પર-

વાના ક્રિયા હય. અમર આપ આ જાયે, તો રંગત બરાબર હો, કિસીકા ધડપર તો કિસીકા હાથમે સર હો !”

“બસ, બહુ થયું ! મિયાં સાહેબ, તમારી બધી વાતો મેં સંભળી લીધી છે. ચાલાકી અને દુશ્મિયારી બતાવવાનો વખત દૂર નથી.” એ પછી શિવાજીએ તાનાજીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“તમારે બહુ જ દુશ્મિયારીથી કામ કરવાનું છે. સધળો આધાર તમારાપર છે. આ મુશ્કેલીને નસાડવો, એ તમારું કામ છે. જાઓ—‘વીરવિજય તવ કરશેરે માતા ભવાની !’ આજે કાંઈક નવો જ રંગ દેખાશે.”

શિવાજીએ મહાદેવ અને હરહરનો ધોષ કર્યો અને તેનો અન્ય જનોએ તેવો જ પ્રત્યાધાત કર્યો. ચોપદારે તરત બીપદુસ્વરથી જણાવ્યું કે:—“કચેરી બરખાસ્ત થઈ ! મહારાજાધિરાજ શિવાજીનો જય !” તરત સધળા ઊઠીને બહાર મેદાન તરફ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું

શત્રુની છાવણીમાં શત્રુથી બચાવ !

“અમીર સાહેબ લગાર ઉભા રહેશો !”

કચેરી ખરખાસ્ત થઈ અને ચોપદારે નેકી પોકાર્યો પછી સધળા સજાજનો દુમાલની સામેના મેદાનમાં એકઠા થયા અને દંડમુદનો જે રંગ અખાડો મચવાનો હતો, તે જોવાને ધણા જુસ્સાથી તંબુની બહાર નીકળી ગયા. તાનાજીના મનમાં બય હતો કે, એનું પરિણામ કેવું આવશે! ને જો હાર થઈ તો ફજેતી થશે, ને મુવા વગર છૂટકો નથી, તેજ અમીરના મનમાં પણ એટલી જ દેહેશત હતી. બંનેનાં કલેખંપર કાઈ પણ ત્રાહિત શખસ હાથ ધરે તો તે ધણાં ધબકતાં જણાતાં હતાં; તથાપિ જેવા જુસ્સાથી તાનાજી માલુસરે ઉઠીને ઉભો થયો તેવા જ જુસ્સાથી, જરાપણ ખંચાયા વગર એણે પણ પોતાનું પગલું આગળ બધું.

પણ રમા, જે એક ધણી કાબેલ સ્ત્રી હતી, અને જે આ જવાનની હિમ્મત, ચતુરાઈ અને સાહસિકપણું જોઈ મોહિત થઈ રહી હતી, તેણે જોયું કે કદાચિત્ અમીર જિતશે તો પણ તે જીવતો જવા પામશે નહિ. મુસલમાનોમાં જે કેટલાક અમીરી ગુણો છે, તે અમીરી ગુણો હિન્દુઓમાં નથી, તે રમા ધણી સારી રીતે જાણતી હતી, ને તેથી એના મનમાં લાગ્યું કે જે મારા રક્ષણ માટે આ છાવણીમાં આવ્યો છે, તેનું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે. જે વખત કચેરીમાં ખરેખરી તકસર ચાલતી હતી, તે વખતે જ તેણે કેટલીક સૂચના કરવાનું નક્કી ધાર્યું હતું; પણ આસપાસ જે ચોંકી પહેરા હતા તેમાંથી વાતચીત કરવી ધણી બય ભરેલી છે એમ ધારી તે અખેલ રહી, પણ તક જોયા કરતી હતી.

સધળાઓ તંબુ છોડીને આગળ નીકળી ગયા ને સહુથી છેલ્લાં રમા અને આપણો જવાન અમીર બે જ રહ્યાં, ત્યારે લાગ જોઈને રમાએ આ અમીરને ઉભો રાખવાને માટે પોતાનો મોહક સાદ કહાળ્યો.

“અમીર સાહેબ, કેમ સંભળાયું કે ?” રમાએ ધીમા સાદથી કહ્યું.

“ગુલરુ ! હમકો જુલાતી હય !” અમીરે પાછા ફરી ધણી નર-માસથી પોતાનો શબ્દ કહાઓ.

“હા, મારે કંઈક સંકેત આપની સાથે કરવો છે. તમને કંઈ હરકત તો નથી ?” રમાએ પૂછ્યું.

“જ્ય જીનેકી ઉમ્મીદકો છોડા—દુનિયાસે મુંઢ મોડા, તખ હરકત કયા ઔર ડર ફિરકા ? હાં—મગર બેગમકી યાદ આતી હય, તૌ.તખીયત બિગડ જાતી હય. મેરી બેગમ બી લડનેમેં ચાલાક હય.—ઉસે જાકર ચે સખ કયરીયત કોઇ સુનાં સકતા હય ? હમારા ગમ મિટા સકતા હય ?” અમીરે જરાક ગભરાટથી પૂછ્યું, કેમ કે પોતાના જીનની સંધળી આશા—તેણે છોડી દીધી હતી. બે મરાઠા, જે અમીરની અગાડી ગયા હતા, તેમની વાતચીત ઉપરથી આ અનુમાન કરવાનું તેને કારણ મળ્યું હતું. તે મરાઠાનું બોલવું એવું હતું કે, ‘જો લડતાં ન હારશે તો બચતાં પણ મરશે,’ અને તેનો અર્થ ધણો ખુલ્લો હતો.

“સરકાર ! જે કામ ઉઠાવ્યું છે તેમાં પેગંબરપર વિશ્વાસ રાખીને ધુમવું. કંઈપણ ડરવાનું કારણ નથી. તાનાજી જેટલું જોર બહારથી બતાવે છે તેટલું તેનામાં જોર નથી, ન તેને તમે મારી ઉતારશો એવી મને પૂર્ણ આશા છે. તમે આટલા બધા જીરુસાથી મેદાન ઉતરી ગયા છો, અને સંધળી હિમ્મતથી મને હેમજેમ પોહોંચાડવાને આવ્યા છો, તેમાં એ પ્રમાણે નાઉમંગ થશે તો પેગંબરને ત્યાં તમે શું જોખમદાર નથી ? હિમ્મત રાખીને ઉતરી પડી, એ નાકોવત, કે જેણે પોતાને શરણે આવેલી અબળાઓને કાપી નાખી છે તેને તેના અપુરુષાર્થનું ફળ ચખાડો. જેણે સત્યને માટે ખડ્ગ હાથમાં લીધું છે, તેને ઈશ્વરની સંપૂર્ણ સહાયતા છે.”

“લડકી ! તેરા કહના રાસ્તો દુરુસ્ત હય. ઇન્ સલોકો મયં અચ્છી તરહ જાનતા ઔર પંચયાનતા હું. મરનેકા મુઝે જરાબી ગમ નહીં. ચે તો મયં ખૂબ જાનતા હું કે, ગર મયં ફતેહમંદ હુઆ, તૌબી ચે મુઝે દગાસે.

મારેમે. અહીંસાસ શિર્ષ ધસ બાતકા હય કે, મેરી બેગમ મેરે સિવા બડીબર ન રહેગી ઓર વેબી મેરે સરપર ધક્કામ ધરેગી કે નામદોંકે હાથસે એક મર્દ મારા ગયા. પહલે જો તુએ કહના હો કહ દે, ઓર બાદ મેરા એક પયગામ શહર મેં પહોંચાનેકા કૌલ દે.

કસમ હય તેજે ધુરોંકી, કસમ હય દીનોખમાંકી;

ખબર લુંગા બરાબર જંમ મેં મયેં દુશ્મને જાકી.”

“તમે લડવાથી ડરો છો ને બચવાનો કંઈ માર્ગ જડતો નથી?”

“મયેં લડને યા મરને સે તાક્યામત ડરનેવાલા નહોં—મગર યે વહમો ગુમાન તરે દિલમેં કહાંસે આયા?”

“કંઈ પણ નહિ. પણ મારી એટલી આજીજી છે કે, આ લડાઈના મેદાનમાંથી કોઈ પણ રીતે બચી જવાય તો ઠીક. એના મારી પાસે ધણા ઉપાય છે. તમે જાણો છો કે હું કોણ છું?”

“તુએ જાનનેસે કયા ફાયદા ? ઓર ન જાનનેસે કયા નુકસાન ? મુએ કુછબી ફરકાર નહોં. તૂ ફરિસ્તા હય, ધન્સાન હય, યા શયતાન ? મગર લડકી, તૂ કયા દુશ્મનોં કે હાથોં મુએ કટવાના ચાહતી હય ? મેરી તનહાઈકા ફાયદા લેકર વે કાફિર શયતાનજાદે મુએ ગિરફતાર કરેંગે ઓર તસ્વારકા વાર કરેંગે, તો મેરી બહાદરી પદેમેંહી રહી જાયગી. મેરે સરપર નામર્દપનકી બદનામી આયગી. મયેંબી એક શેરનર ઓર આલીખાન્દાન હું, ઓર મયદાને જંગમે લડાઈકા વે હુનર દિખા સકતા હું કે, કોઈ દેખતાહી રહ જાય. ધસ હુનરકા બતાનેકે લિયેહી આજ મયેં મરનેકા તૈયાર હું—તાનાજી બડા સરમા ઓર બહાદર હોગા, મગર યારોંકે સામને આયગા તો માલુમ હો જાયગા કે, ચૂંટીકા પીલે યસીમકા સામના હય. ગર કોઈ હરકત નહી, તો મુએ અપની પયચાન બતા દે, તૂ કાન હય યે રાજ સુના દે. નહિ તો, ચલ હમારે સાથ લડાઈકે મયદાનમેં ઓર દેખ સુરતકે નબા—”

આટલું બોલતાં સાચતે છેલ્લું વાક્ય પૂરું કર્યા વગર એકદમ અટકી પડ્યો ને રમા ચમકીને ઉભી જ થઈ રહી. તેનાથી જરા પણ બોલાયું નહિ, ને તે અમીરની સામા ટગર ટગર જેવા લાગી. ન ધારેસો ખુલાસો એકદમ થઈ જવા જેવો વખત પાસે આવ્યો, ને પોતાને હાથે જ પોતાનો ધાણ બગાડ્યો હતો, એમ માની અમીર સાહેબ પણ દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. પણ પેલી મોહિનીનો વિચાર કાઢ પણ રીતે ઇજા કરવાનો નહોતો. તે તો પોતાના બચાવનારને બચાવવા ધણી આતુર હતી, પણ જે જવાન માટે મરાઠાની છાવણીમાંથી ધણીક ખોટી ખોટી વાતો સાંભળી હતી તે જુવાન આટલો બધો સીનેબાજ છે, અને આટલી બધી હિમત ધરાવે છે, એનાથી તે એટલી બધી તો મૃદુ બની ગઈ કે, આ જવાનને પોતાનો પ્રાણપ્રિય ગણવા લાગી. તે હવે તેને ખીજી જ રીતે જેવા લાગી અને જેમ અને તેમ તેનું રક્ષણ કરવું, એ જ મુખ્ય ઠરાવ કરી બેઠી.

જે અમીરની આપણે વાર્તા કરીએ છીએ તે ખીજે કાંઈ જ નહિ. પણ સૂરતનો નવાબ ગ્યાસુદ્દીન રમી છે. વલંદાની કાઠી તરફ એ ગયો ત્યાંથી આપણે એને છૂટા મૂકી ગયા હતા; તેથી ટુંકમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે ખબર મેળવતાં તે દોટ મૂકતો ત્યાં લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રમા જ્યારે ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે તેણે મનમાં નક્કી કરી પડે; એ નિમિત્તથી મરાઠાનું લશ્કરી બળ ફટકું છે તે જાણી અવાચ તો ઠીક પડે; અને તેથી જ પોતે છૂપો રહી એકદમ ઝંપલાવી પડ્યો શિવાજીની કચેરીમાં જે જે પ્રસંગો બન્યા તે આપણે જાણી ગયા છીએ. પણ ત્યાં હોંસાતોસી કીધી અને ધારેલું કામ પાર ન ઉતારતાં ઉલટું નકામું દુઃખ શિરપર હોયું, તેને માટે એ પોતાના મનમાં હમણાં સેહેજસાજ પસ્તાવો કરતો હતો.

જવાનીના જુરસા ધણા સારા હોતા નથી. જવાન માણસો હમેશાં પોતે હોય તેના કરતાં પોતાની શક્તિ ધણી વધારે જાણે છે, પણ જ્યારે વૃદ્ધપણના લાંબા અનુભવથી પળિયાવાળા ડાસાઓ સો ગજણે માળીને પાણી પીએ છે

ત્યારે જવાનીઆઓ યાહોમ કુદી પડે છે અને તેમાં જ્યારે પછડાઈને પસ્તાવામાં પડે છે ત્યારે પણ સમજતા નથી; ધરડા ડાસાઓ અનુભવી હોવાને લીધે ધણીક રીતે બારીક પ્રસંગો કાઢી લે છે, અને પોતાનું ધાર્યું પાર પાડે છે. તેઓ કાવાદાવા ને છળકપટથી ભરેલા હોવાને લીધે દુનિયાને સારી રીતે પિછાની શકે છે, ત્યારે જવાનીઆઓ ભોળા અંતઃકરણના, ઉછળતા લોહીના, પોતાનું કેમ બગડે છે તે કાંઈ પણ પ્રકારે ન જાણ્યા વગર એકનિષ્ઠ અંતઃકરણથી મેદાન પડે છે; તેમાં ધણી વેળાએ જશ્ન કમાઈને આવે છે, ત્યારે તેઓ ધરડાઓને શરમાવી પણ નાંખે છે. પણ આટલું ખરું કે, પ્રસંગ વિચારવો અને ધારેલું પાર પાડવું એમાં ધરડાઓ જેવા હોશિયાર હોય છે તેવા જવાન હોતા નથી. પણ જવાન જે કામ કરે છે તે ધરડાથી થતું નથી. જવાનીઆ ધીટ, ધીર, વીર હોય છે, ને તેથી ગમે ત્યાં ઝંપલાવી પડે છે.

અમીર નવાબે પણ એક તરુણપેરે પગલું ભર્યું હતું અને તેથી તે હવે કંઈક વિચારમાં પણ પડી ગયો હતો. નવાબ એ જ છે એવો વિચાર થતાં રમાની મનોવૃત્તિ નવાબપર પ્રેમથી પ્રેરાઈ. તે એક સદ્ગુણી સુંદરી હતી, એટલે તેને માટે કંઈ પણ લાંછનયુક્ત બોલવું, એ બાલું ખોટું કહેવાય.

એક પળ અને માત્ર તે એક જ કીમતી પળ બંને જણ અબોલ રહ્યાં; પણ પછી રમાએ જ પહેલ કીધી.

“નવાબ સાહેબ ! આપે કંઈપણ ગભરાવું નહિ. મેં તમારો ભેદ જાણ્યો, ને હું તમારે ખાતર નહિ, પણ મારે પોતાને ખાતર તમારો પ્રાણ બચાવીશ. જ્યારે તમે મારા માટે આટલું જોખમ ખેંચ્યું છે ત્યારે મારો ધર્મ છે કે તમારું રક્ષણ કરવું; અને ખાત્રીથી માનજો કે જે ગુપ્ત ભેદ તમે મને કહ્યો છે તેથી જરા પણ ખિન્ન થયા વગર બેઘડક તમે લડાઈના મેદાનમાં ઝંપલાવો. ત્યાં તમને જ ઈશ્વરી યારી આપશે. હું શિવાજીની ધણી જ પ્રિયમાં પ્રિય નાયિકા છું. એ મને

પોતા સાથે લમ કરવાનું કહી લઇ આવ્યો છે, પણ એની ખાખી વાસના મને પસંદ ન પડવાથી મેં એનો સ્વીકાર કીધો નથી. તમારો બચાવ સહજમાં થાય તેવો છે, પણ હું તેમ કરવા માગતી નથી; તે પણ એક ઇલાજ છે, તે રીતે હું કરી શકીશ.”

“કિસ તર્હસે?” નવાબે પૂછ્યું.

“મારી જેમ અકબ ચાલશે તેમ હું કરીશ.” રમાબે જવાબ વાળ્યો.

“મુઝે ઇસ્કા યકીન ક્યોંકર હોસકતા હય?” નવાબે પ્રશ્ન કીધો.

“મારા જીવના સમ, ઈશ્વરપર વિશ્વાસ રાખીને મને વિશ્વાસયુક્ત કરો. હું તમને બચાવવા મારો પ્રાણ પણ આપી ચૂકી છું, તે ખબર શું જોઈયે છે? આજે કાં તો તમારી નગરી લૂટાય છે કે કાં તો મરાઠાઓની લોથો આ મેદાનમાં પડે છે તે તમે જાણતા જ નથી. તમારા તનને કંઈ પણ ઇજા થશે નહિ. પણ કદી તમે સપડાયા તો આ ત્રણ ગોળા હું તમને આપું છું તે, બ્યારે ખરેખરી આફત તમારા શિરપર આવી પડે ત્યારે ઘણા જોરથી, જેટલું તમારામાં જોર હોય તેટલા જોરથી વારાફરતી પાંચ પાંચ પળને અંતરે જમીનપર અક્ષા-ળબે, ને તેથી તમને જોઈતી હોય તે સઘળી મદદ મળી આવશે. આ ખંજર લો. એને છાતી આગળથી દૂર ખસેડતા નહિ અને ખરા ઉપ-યોગનો સમય આવે નહિ ત્યાં સુધી તે શત્રુની છાતીમાં ભોંકતા નહિ. એ ખંજર જેની છાતીપર એકવાર પહોં તે ક્ષણમાત્રમાં ઈશ્વર સમીપ પહોંચી જશે. એ સઘળા કરતાં વધારે જરૂર તમને હોય ને તમારો જીવ જ બચાવવો હોય ત્યારે કોઈ પણ મરાઠાને આ દાખડી બતાવજો, જેથી ખૂનમાં આવશે તો પણ તમને જતા મૂકશે. લડવામાં તમને બે વાત જણાવું છું; મરાઠો જે લડવા આવે ને તેમાં માલુસ-રેને જે ધા તમે મારો, તે પગપર મારજો, એમાં જ તમારો જીવ થશે; કેમકે એના ડાબા પગમાં જે ખોડ છે તેથી તે પર ધા પડતાં જ તે લાંબો થઈ જશે, ને તમે તે લાંબો થાય કે જોઈએ તો ગોળાનો

ઉપરથી કરજે, ને જોઈએ તો ખંજરનો।” આ સંધર્ષુ તે એટલી તે ઝડપથી બોલી ગયું કે નવાબથી તેના ખુલાસામાં એક પણ પ્રશ્ન પૂછાયે નહિ. એ જા માટે આટલી બધી યુક્તિ બતાવે છે, ને તેમાં કંઈ પ્રશ્ન તો નથી એમ પણ જોના મનમાં આવ્યું, પણ “ખુદા હાફિજ હય ! એમ મનમાં બોલી તે ચૂપ રહ્યો.

રમાની ઝડપ, તેની ચપલતા અને ખૂબસૂરતી જોઈને તે ચક્રિ થયો, કેમકે ધણી ઝડપને લીધે તેનાથી જૂલમાં પોતાનો બૂરખો ઉઠે મધ ગયો, ને એ ખૂબસૂરતી જોઈ તે આમો જ બની ગયો. પ્રીતિ મજબૂત બીજી જોના અંતઃકરણમાં રોપાયું.

“અય દિલરુઆ ! જબ તૂને મેરી જિન્દગીકે બચાનેકા બી. હિયા હય, તો હમારીબી વહી દુઆ હય કે ખુદા તેરા નિગાહબા રહે—તુ હમેશા શાદમાન રહે. મગર જિસને ઇતની મહેરબાની કરમા હય ઉરકા એહસાન માનનેકે વક્ત ફિરકા નામ જમાનપર લાઉ—મોહ સિનકા ફિસતરહ પયયાનું ?”

“ખુદાવંદ ! એ માટે આપને કંઈ પણ દરકાર રાખવાની જરૂર નથી, ને એ જાણવાની કંઈ અગત્ય નથી. વખત ધણો થોડો છે, કામ ધણું કરવાનું છે, માટે હવે શું કરવું તે મારે જ નક્કી કરવા છે. હવે આપ સિધારો, કેમકે આપણો આ સંકેત શો છે, ને હું કેા છું ને ક્યાં છું તે ધણા જ થોડા મરાઠા જાણે છે, એટલે જો મા કરવાનું છે તે ધણી સહેલાઈથી કરી શકીશ. હવે તમે દૂર જાઓ ને તમારું કામ કરો.”

“અય નાજનીન ! મયંને આજસે અપની જાનકી માલિક તુ બનાઈ હય. તેરે એહસાનોકા બદલા દેના મેરી તાકતસે બાહર હ મગર વક્ત આયગા તો જુરુર એહસાનોકા કુછ ન કુછ યવજ દિ જાયગા. એહસાનોકે ઇલાવા તેરી ખૂબસૂરતીકા મયં પરસ્તાર હું અ તેરે ખુતિર અપની જાનકા સદકા દેનેકા તૈયાર હું.” નવાબ પોતાના એમના આવેશમાં તેનો અત્યંત આશાર માન્યો.

“પૃથ્વીનાથ ! હું એક ગરીબ છોકરી માટે આપનો આદેશ બધા પકાર ન હોય ! મેં શું કીધું છે ? માત્ર જે કામ તમે મારા રક્ષણ માટે હાથ્યું છે, તેનો એક ધણો હલકો બદલો આપવા માંગો છો.” પછી નીચે નમીને પગે લાગવાના ડાળથી બોલી:—“જગત્પાલનકર્તા, ઓ વાળ, તારી જેવી મહેરમારાપર છે, તેવી હંમેશાં રાખજે, પણ જરા પંથુ મને હીણતો નહિ. હું તારી જૂતીની ખાક છું, ને ગરીબ દાસીની સેવા ખૂંદે છે તે તારી લાયકી છે. રામ કદી સવરીનાં અજીઠાં ખોર આરોજે હિ, પણ રામની ધણી મહત્તા છે કે તેણે ગરીબ રાંકનો અનુગ્રહ કીધો તે જેટલી મોટાઈ પામ્યો છે તેટલી મોટાઈ તું પણ પામશે.” એમ બોલી કે તે હડી અને પાછી બોલી:—“હવે રામરામ સરકાર સાહેબ !”

“અયે ગુલ, ઓ ગુલાબ !” ધણાં ગદગદિત વેણથી નવાબ બોલ્યો:—“અબ તૂ કિધર જાયગી ? મયે જંગલ મયદાનમે ખડા રહુંગા ખોર તૂ કયા કરેગી ? તેરા કયા હુકમ હય, ચાલકે દુકડે ?”

“મારો હુકમ સરકાર ? હું કિસ ગણતીમાં છું ? આ દાસી તમારો કાર્ધ પણ હુકમ બજાવવાને માટે તત્પર છે, હુકમ હોય તે ફરમાવો.” ધણા પ્રેમથી રમા બોલી.

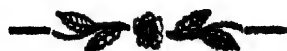
“મેરી યહી તમન્ના હય કે તુઝપરસે જાન કુરબાન કરું ?”

“નહિ સરકાર, હવે વખત નથી. તમારે જોઈયે તે કરજો, પણ હવે વખત ધણો થોડો છે ને કામ ધણું કરવું છે.” એમ કહીને બંને તંબુના દરવાજા પાસે આવ્યાં. રમા નવાબનો ધણો ફક્કડ ઘોડો હતો તેપર એકદમ ચઢી બેઠી અને ઘોડાને એડી મારી દોડાવવાની તૈયારી કીધી.”

“જાનેમન, કિધર જાઓગી ?” નવાબે પૂછ્યું.

“સરકારને પાછી મળીશ, અને ત્યારે આ લોંડીને યાદ રાખજો.”

એમ કહેતી કે ઘોડાને એડ મારી ધણા જુરસામાં તે મરાહાની ઊવણીમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

મકરણ ૧૬ મું લશ્કરની હાલત

તે જ દિવસે, કે જ્યારે મરાઠાની ઓવણીમાં આ ગડબડ ચાલતી હતી, અને સૂરતનો નવાબ ધણી હિમ્મત બતાવતાં ફસી પડ્યો હતો, ત્યારે હરપ્રસાદપર શિવાજી ક્રોધ્યો હતો, અને તેને પોતા સમીપ બોલાવી, હવેની ક્રમ વ્યવસ્થા કરવી તે માટે ધણા જોરથી પૂછ્યું હતું. આગલે દિવસે અનાજની મોટી ખૂટ પડવાથી ધણાં માણસો ભૂખ્યાં રહ્યાં હતાં, અને આજે શત્રુસામા લડવા જવાનું હોવાથી, અનાજ ન હોવાને લીધે હવે પછી ક્રમ કરવું, એ વિષે ધણી ચિન્તાતુર હાલતે મહારાજ બેઠા હતા.

આપણે અગાડી જોઈ ગયા છીએ કે, સધળું લશ્કર એવી જગા પર હતું કે સામસામાં થતાં બેમાંથી એકને ધણું નુકસાન થાય. દક્ષિણી લશ્કર પૂર્વ બાજુપર હતું, કે જ્યાં ટેકરાટેકરીવાળી જગ્યા હતી, અને કાંકરાખાડીમાં ભરતીનું પાણી આવે તેના શિવાય તેઓને બીજું પાણી પણ મળી શકે તેમ નહોતું. એ ખાડીમાં પાણી હોય તેના કરતાં વધારે કાઢવ હતો, અને તેમાંથી પસાર થવું એ પણ ધણું મુશ્કેલ હતું. તેમ જ એ વર્ષે પાછળથી મોટી રેલ આવવાથી ધણા ભાગમાં પાણી ભરાઈ રહેવાથી જગ્યા ધણી ખરાબ થઈ ગઈ હતી. જો મરાઠા નાસવા માંડે તો તેઓને ધણી હેરાનગતી ભોગવવી પડે. જો રહેવા ઇચ્છે ને લડવા જાય તોપણ ધણી વિપત્તિ વેઠવી પડે—જોઈએ તેવો મારો શત્રુપર ચઢાવી શકે નહિ, અને અનાજ પાણીની સોઈ જરાએ મળે નહિ તેથી ધણા ધુરા હાલ સહજમાં થાય. જ્યારે કલ્યાણીથી શિવાજી આવ્યો ત્યારે લૂટની મોટી લાલચે લશ્કરને માટે જોઈતી વ્યવસ્થા રાખવાનું હરપ્રસાદે કબૂલ્યું હતું, પણ આજે જેવી સ્થિતિમાં લશ્કર છે તેવી સ્થિતિમાં જો બપોર સુધી લશ્કર રહે તો તેઓનો સબળો જુસ્સો ભાંગી જાય અને લડવાને બદલે તેઓ નાસવાનો વધારે મનસૂબો કરે. પણ નાસ-

વાને માટે કાંઈ પણ સારો રસ્તો ન હોવાથી લજા વગર છૂટકો જ નથી, એમ શિવાજીને પોતાના વિચારથી માલમ પડ્યું. કાંઈ પણ એવી જગા પાસે નહોતી કે જ્યાં જઈને રક્ષણ કરી શકે. પૈસા ધણી હતા, પણ તેને શું કરડે ? કાંઈપણ પૈસા લઈને અનાજ વેચનાર નહોતું અને કાંઈ ઠેકાણે અનાજ મળે એવી સ્થિતિ પણ નહોતી. લશ્કરી યોધાઓને તો ખાવાને પેટપૂર જોઈએ, તેમાં આગલા દિવસનો કડાકો હતો એટલે આજે તેવો કડાકો ખેંચવા તૈયાર નહોતા. એ પ્રમાણે મરવું કે મારવું એવો એમનો વખત આવી રહ્યો હતો. લડવું ને મરવું એ વધારે સારો રસ્તો છે, એમ માનવામાં આવ્યું અને જેવી સ્થિતિ શિવાજીએ જોઈ તેવી સ્થિતિ ખીજે સરદાર લાગ્યે જોઈ શકત. આ વિચાર જેવો પહેલ વહેલો મનમાં આવ્યો કે લશ્કરના પેટમાં પૂરતી પોષણની વસ્તુ નથી તો તે કેમ લડશે, એટલાથી જ શિવાજી શિથિલ થઈ ગયો. લશ્કરમાં માણસો ઓછા થયેલા, કેટલાક સારા પાણીદાર સરદાર ગયા હતા; અને જે હતા તેમાં કામ કરવા કરતાં તડાકા મારનારા વધારે હતા. વળી ઘોડેસ્વાર લશ્કર ધણું થોડું હતું, ને જે હતું તે જુખાળવું હતું. ધણો લાંબો સમય થયાં રાયગઢમાંથી સર્વ નીસર્યા હતા, એટલે ધણા ભાગનો વિચાર એવો પણ હતો કે, જેમ અને તેમ જલદી દેશમાં એકવાર જઈ પહોંચવું. વળી વિજયપુરના હાકેમની ઇતરાજી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી, અને રાયગઢપર તે ધણો જલદી ચઢી જશે, ને ત્યાં પોતાના લશ્કરનાં ઘેરાં છોકરાં રહેતાં હતાં, તેમના રક્ષણ માટે જોઈતું લશ્કર નહોતું. એ સંધી વાતનો વિચાર કરતાં હમણાંની સ્થિતિ ધણી ખારીક જણાતી હતી. જો હારે તો દુઃખનો ડુંગર સામે ધસી પડતો ઉભો હતો, ને જિતે તો પણ ધણો થોડો લાભ હતો. એ પ્રમાણેની ખરાબ સ્થિતિમાં મરાઠાનું લશ્કર ઉભું રહ્યું હતું.

જે જગાએ મરાઠાનું લશ્કર હતું, તે જગા ધણી કઠંગી અને લડવાને માટે કંઈ સારી નહોતી. તેમ ત્રણ દિવસ રહ્યા, તેટલા અરસામાં એવી

પણ યોજના કીધી નહોતી કે, એ આક્રમણને વખતે શું કરવું. પહેલ વહેલું એમ જ ધારવામાં આવ્યું હતું અને હરપ્રસાદ વગેરે એમ જ સમજાવતા હતા કે નવાબ દમવમરનો છે, ને તેની પાસે જોઇએ તેટલાં લડવાનાં સાધન નથી. તે લડવા આવે એવો હોય તો શહેરની આવી ખરાબ સ્થિતિ કેમ કરવા દે, અને જ્યારે એવો જ વિચાર મજબૂતપણે બંધાય ત્યારે પછી બચાવનાં સાધન શા માટે તૈયાર રાખે ! જે સાધન યોજનામાં સૌથી જરૂરનાં હતાં, તે જ પહેલેથી શોધી મૂક્યા હોત તો, જ્યારે પેલા દંડયુદ્ધની તૈયારી થઇ, ત્યારે શિવાજીને ગુંચવાડામાં પડવાની કશી જરૂર પડત નહિ. લશ્કરી બાબત જેટલી સારી રીતે એક સરદાર જાણે તેવી રીતે બીજા સિપાઇઓ જાણી શકે નહિ. પણ શિવાજીએ હરપ્રસાદના બોલવાપર અરોંસો રાખી તે એક જખરો સરદાર છે એમ માની, 'બચાવ ખરાબર છે' તેમ ધાર્યું. પણ આ બૂલ હવે એને ભારે થઇ પડી અને ખરેખર આ બૂલ જ હતી. નાસવા જાય તો કોઇ પણ પ્રકારનો માર્ગ ન હતો. અને બાળુએ ટેકરા હતા. તે ઉપરથી ઉતરી આવી જો આ બીજામાં આવેલા લશ્કરપર મારો ચલાવે તો એક પણ માણસ જીવતું જવા પામે નહિ. આસપાસનાં નાનાં નાનાં ગામનાં માણસો પણ આ લૂટારાઓની સામાં થાય ને જે બચે તેને ધણા જલદીથી તેઓ ઝખે કરી નાખે. જોકે પૂર્વ તરફનો રસ્તો ધણો પાધરો ને સારો હતો, તોપણ તે બાળુએથી બચ ધણો હતો. નવસારીનો દેશાઇ લશ્કર લઇ આવશે એવો બચ હતો. કેમ કે આગલે દિવસે જ સંખ્યાકાળે જૂમ પડી હતી કે સૂરતની વાહારે નવસારીથી લશ્કર આવે છે. દક્ષિણ બાળુએ કાંકરાખાડી પાણીથી છળાછળ બરપૂર હતી ને રસ્તો ધણો ખરાબ કાદવ કીચડથી ભરેલો હતો. ઉત્તર બાળુએ તાપી નદી પોતાના શહેરને બચાવવા તત્પર હતી ને સામા તો શત્રુઓ જ હતા એટલે ખરેખરી સંકટની ઘડી તે એ જ હતી. પડોસમાં નહિ કોઇ મૈત્રી દર્શાવનારો દેશ, નહિ પાસે જોઇતું લશ્કર ને “જીમેરણી”નું લશ્કર, નહિ પીઠની સહાયતા, નહિ

સારી જગ્યા કે જ્યાં સારી છૂટથી લડી શકાય, અને લશ્કર પણ એવી હાલતમાં કે તેઓને જે યરાયર ખાવાનું મળે તો જ કંઈ પણ શૂરાપણું બતાવવાને સક્તિમાન થાય.

શહેરી લશ્કરને આ વખતે ઘણી સારી સહાયતા હતી. જે કે તેઓ ધણા થોડા હતા તોપણ તેમનામાં નવું જોર હતું, અને આસપાસની સઘળી જગ્યાથી માહિતગાર હતા. શહેરની નજીક હતા તેથી થોડા વખતમાં તૂટેલો દરવાજો ધણો મજબૂત કરાવી લીધો અને કદાપિ ભય આવી પહોંચે, તોપણ પોતાના બચાવનાં સાધન પોતાની પાસે સારી રીતે રાખી મૂક્યાં હતાં. આસપાસની બધી સહાયતા તેમને મળે તેવી હતી ને જે નવસારીના દેશાધ્યો પોતાનું લશ્કર લાવીને મદદ કરે તો બંને બાજુના મારાથી આ લૂટારાને છુંદી નાંખવાને પૂરતા સક્તિમાન હતા. તેમનું મથક ઘણું મજબૂત હતું, ને જ્યારે મરાઠા નીચાણમાં હતા ત્યારે તેઓ વધારે ઉંચી જગ્યામાં હતા, ને ત્યાંથી મારો ચલાવે તો પછી મરાઠામાંથી ધણા થોડા જીવતા જવા પામે. નવરોઝે હમણું પોતાની લશ્કરી રચના તદ્દન ફેરવી નાંખી હતી, ને સુરલાલ ને એ, જૂદા જૂદા વિભાગના સૈન્યાધિપ થયા હતા. નવાબના મહેલનું રક્ષણ કરનારા તથા કિલ્લામાં ને બીજે ઠેકાણે જે અરબો હતા તેમના હાથમાં બંદૂકો આપી અને તેવા ચારસો ને બીજા ૩૦૦ લશ્કરી સિપાઇઓના હાથમાં તીરકામઠાં આપી તેની સરદારી નવરોઝે લીધી હતી, ને પ્રજામાંથી આવેલા માણસોની સરદારી સુરલાલને આપી હતી—કે જે પછાડી સહાયતામાં હતો. મોતી બેગમ પોતાનો જનાની પોષાક કાઢી નાંખીને મરદાનગીવાળો સબ્યો હતો, ને તેવા જ પોષાકમાં મણીને પણ એક સરદાર બનાવી હતી. આ બંનેની હાજરીથી સિપાઇઓને ઘણું શૂર છૂટ્યું હતું. જ્યારે મરાઠા લડવાને આનાકાની કરતા હતા ત્યારે પ્રજા-રક્ષક સૈન્ય લડવાને તૈયારી રહ્યું હતું.

આમ એકેકની સ્થિતિમાં મોટો ફેર હોવાથી આ લડાઇ કેમ ચાલે

છે તે બહુ જોવા જેવું હતું. મરાઠામાં અસેં ઘોડેસ્વાર હતા ત્યારે પ્રજા-
રક્ષકમાં ચારસો ઘોડેસ્વાર હતા, ને તેથી તેમનો પક્ષ વધારે જયવંત
હતો. પણ માત્ર શિવાજી શિવાય સઘળા જ મરાઠા સરદારો પોતાના
વિશ્વાસપર હતા. તેઓ લશ્કરની હાલત શી છે તે જરાપણુ જોઇ શક્યા
નહિ, તેમ તેઓએ જોવાને યત્ન પણ કીધો નહિ. તેમના લક્ષમાં પણ
નહોતું કે પ્રજારક્ષકસૈન્ય કેવી સ્થિતિમાં છે. અરખો અને અફઘાનો કેવા
વિકરાળ વાઘ હતા, ને તેઓ તૂટી પડે છે ત્યારે કેવી ખરાબી કરે છે
તેનો સહજ પણ ખ્યાલ લાગ્યા વગર સરદારો એક નજીકના મેદાનમાં
હમણાં થનારું દંડયુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા, તથાપિ એથી કંઇ શિવાજી
રાજી થયો નહિ. તેણે પોતાનું સંભાળવાનો પહેલો વિચાર કીધો. પોતા
સમીપ હરપ્રસાદ આવ્યો. તેને અનાજની સોઇ કરવાનો હુકમ આપ્યો
ને એક કલાકમાં સઘળા લશ્કરમાં અનાજ પહોંચે તેવી જોઇવણ થવી
જ જોઇયે એમ જણાવ્યું. અનાજ લાવવું ક્યાંથી ને કેમ ? શહેરના
રસ્તા બંધ હતા, ને પાસે કાંઇપણ ઠેકાણેથી તે મળે એમ પણ નહોતું.
એટલે અસેંક માણસ પોતાની સાથે લઇને, ગમે તેમ કરતાં સચીન અને
તેની આસપાસના ગામોમાંથી લૂટ કરીને અનાજ લાવવાનો ઠરાવ કરી તે
હિંચો. જે માણસોને લઇ ગયો હતો, તેમાં સો ઘોડેસ્વાર હતા, એટલે અધૂરામાં
પૂરું એવું બન્યું કે, ઓછા લશ્કરમાં ઓછું થયું; અને આ 'દુકાળમાં
અધિક માસ' જેવો બનાવ પ્રજારક્ષકસૈન્યને ઘણો લાભકારી થઇ પડ્યો.

શિવાજીની યોજના લડવા કરતાં લૂટફાટ કરવાની વધારે હતી ને
તેમાં તેનું લશ્કર નિયમિત યુદ્ધ માટે ખરાબર હતું જ નહિ, એ તે સારી
પેઠે જણતો હતો. તેની ગણતરી હમેશાં જુદી જ હતી, ને જો આ વેળા
તેની ગણતરીએ કામ ચાલ્યું હોત ને તેની યોજના પ્રમાણે લશ્કરે વલણ
લીધી હોત તો જે સંકટ આવી પડ્યું તે પડત નહિ, પણ તાનાજી માલુ-
સરેની યોજના પ્રમાણે હાલતની વ્યવસ્થા ચાલી હતી; જેમાંથી આ માર્દુ
પરિસ્થાપ આવ્યું હતું. તેમાં અધૂરામાં પૂરું તેનું જ ધર ફૂટ્યું હતું. રમા

આ વેળાએ જે લશ્કરની સધળી રીતભાત શિવાજી પાસે રહીને સારી રીતે જાણી ગઇ હતી, તે જ તેના શત્રુરૂપે કામ કરવા લાગી. જે લૂટમાંથી રમાને લાભ્યા હતા, તે લૂટમાં માલુસરેને હાથે એ પહેચી પકડાઇ હતી. માલુસરેએ આ મરાઠાજી છે એમ માની તેની સાથે લમ કરવાનો કોલ આપ્યો, પણ ધણા દિવસ સુધી રમાને કેદમાં પૂરી રાખીને પોતાના કોલનો લંગ કીધો. શિવાજીના એક ચાકરે કેદખાનામાંથી આ કેદજીને છોડવી. શિવાજી તેની મોહકમૂર્તિ જોઇને મોહિત થયો. આ વખતે એની મરજી લમ કરવાની હતી, પણ પછી જ્યારે એમ માલમ પડ્યું કે, તેની મા મુસલમાની છે ત્યારથી તેણે પોતાના વિચારમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો. લમ કરવાને ધણી વેળા માગણી કીધા છતાં તે તેને છોડાવ્યા કરતો હતો. રમા મૂળથી માલુસરેપર મોહી પડી હતી, પણ જ્યારથી તેણે તેને કેદખાનામાં સપડાવી, ત્યારથી તે વેરીલી આંખથી તેના પ્રત્યે જોતી હતી; તેમાં જ્યારે શિવાજીએ લમ પણ ન કીધું અને તેનો છૂટકો પણ ન કીધો ત્યારથી તે વધારે ખૂનપર ચઢી હતી. શિવાજી માટે ગમે તેમ કહેવામાં આવે, તથાપિ આ તો સર્વથા સિદ્ધ છે કે તે લંપટ ન હતો; તો પણ રમાને ન જવા દેવામાં તેનો શો હેતુ હતો, તે સમજાય તેમ નથી. આવી ખરાબ ગુલામી સ્થિતિમાં રહેવાનું રમાને પસંદ ન હોવાથી તે છૂટવાનો વિચાર કરતી, અને તેને વારંવાર અટકાવવામાં આવતી હતી. આથી એમ કરતાં નિરંતર દુઃખ ધરીને, કાં તો મરવું કે કાં તો વેર લેવું, એ ધૂન તેના મનમાં ધૂમી રહી હતી. આવા જ હેતુથી તેણે કાટપરથી તૂટી પડીને શહેરના હરવાજા ઉઘાડ્યા હતા, પણ ‘જેને રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે,’ તેમ એનું રક્ષણ થવાનું હતું. એ પોતાનું વેર લેવાની હતી ને એના નસીબમાં નવલ સુખ હતું, તેમાંથી કોણુ અટકાવ કરી શકે?

રમા ઘોડાને એક મારતી દોડી ત્યારે કેટલાક મરાઠાની નજર તેની તરફ ગઇ ખરી, પણ કોઇએ ખરાબર લક્ષ દીધું નહિ; કેમકે મેદાનમાં જ્યાં અખાડો મચવાનો હતો, તે તરફ સર્વની ધૃતિ હતી.

શહેર નજીકના લશ્કર પાસે આવતાં તે જરાપણ મહારાષ્ટ્ર નહિ, અને આવતાંની સાથેજ તે માતી બેગમની નજીક પોતાના ઘોડાને દોડાવતી મધ. જો કે હમણાં માતીનો પોષાક તદ્દન જૂદા પ્રકારનો હતો, છતાં તેણે એને બરાબર પારખી હતી. નજીક જતાં જ બન્ને એકમેકના મોઢા સામું જોઈ રહ્યાં. એક ક્ષણભર તો કાંઈથી જરા પણ ઘોલાયું નહિ.

નવાબ રમાને જતી જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા, ને તેણે છેલ્લી ઘડી સૂધી તેના ઘોડાને જતો જોયો. પછી પોતાના નસીબમાં જે બનનાર છે તે મિથ્યા થનાર નથી એવો વિચાર કરતો તે ઉભો રહ્યો. મેદાનમાં હરપ્રસાદને અનાજ માટે મોકલવામાં આવ્યો તે મડબકમાં આ શૂરો પહેલવાન ક્યાં છે, તે કાંઈના જણ્યામાં આવ્યું નહિ. પણ જ્યારે સઘળા મેદાનમાં તૈયાર થયા ત્યારે મુસલમાન ક્યાં છે તેની દોડાદોડી ચાલી. કાંઈ કહે કે તે નાંસી ગયો, ને કાંઈ સંતાયો એમ બતાવવા લાગ્યા; ને કેટલાક તો બોલવા લાગ્યા કે એ તો વીર વૈતાલ હતો તે આપણને છેતરીને ચાલ્યો ગયો ! આસપાસ જોવાને માટે દોડાદોડ થઈ રહી. માલુસરે ધણો જુસ્સામાં ઉભો હતો, ને વારંવાર મૂઠપર તાવ દેતો હતો. શોધવા જનાર સિપાઈઓ તો આપણા સરદારને એક ધણો કમીન-હીચકારો સમજતા હતા, “એને પકડીને કાપી નાંખો, એ ચોર ચંડાળ છે” એમ ખૂમ પડી, તે આપણા સરદાર જે જગ્યાએ ઉભો હતો ત્યાં સંભળાઈ, ને તે ખિન્ન થતો અગાડી ધસ્યો. ધીરજ જે અલાર સૂધી વેરણખેરણ થઈ મધ હતી, તેને એકઠી કરીને તેણે સામી બમ મારી કે “કાટનેવાલા કહીં ખુદ ન કટ જાય. અપના કિયા અપનેહી સામને ન આય. ઇસ્કે સમ્હાલના-મેહુદા કલામ મુંહસે ન નિકાલના!” એ ઘાડા શબ્દે ઉડતા, ઉછળતા ને દોડતા મરાઠાઓને એકદમ અટકાવ્યા.

મરાઠાઓ એ અવાજ સાંભળતાં જ લગાર અચક્યા ને તાનાજીએ આ અવાજ સાંભળ્યો તે પણ જરાક ખંચાતાં મનમાં બોલ્યો કે, “એ

રાણી જાયો છે. લોંડી જાયો નથી.” સૂરતના નવાબ આમુદીન રમીએ પોતાની તરવારથી પટો છાંધો ને તે ખેલતો ખેલતો અગાડી ધસ્યો ને જ્યાં તાનાજી ને ખીજ સરદારો ઉભા હતા ત્યાં જઈને પહેલવાન પહોંચ્યા. દાવો સાબિત કરવાને માટે ઉભો રહ્યો. રમાના આપેલા ત્રણ મોળા કમરબંધમાં ખોસ્વા, ને અંગુઠી પોતાની આંગળીમાં રાખી તે પોતાના પૂરતા ઉમંગમાં ટેખાયો. આ વખતની તેની છબી ને ધીરજ જોઈને મરાઠાઓથી પણ “શાખાશ ! શાખાશ ! તરકડા તને શાખાશ છે !” એમ અકસ્માત્ ખૂમ પાડ્યા વગર રહેવાયું નહિ. “શત્રુની મીથુમાં આટલી ધીરજથી કેણુ ઉભો રહે ?” એમ દોદોજી બોલ્યો; આથી મુસલમાન સરદારનું તેજ વધ્યું ને તાનાજીનું તેજ હરણ થયું—જણે શલ્યે કર્યુંનું તેજ હણ્યું હોયની તેમ બન્યું !

પ્રકરણ ૧૭ મું

રમા ને મોતીના સમાગમ

રમા, મોતી બેગમ હજૂર જમને ઉભી રહી, ત્યારે આ કાણુ સ્ત્રી પાછી આવી છે, એમ વિચારી બેગમ તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. ધારી ધારીને જોયા પછી સરદાર સાથે ગયેલી તે જ આ મરાઠણુ છે અને હંધ માઠા સમાચાર લાવી છે એમ માની, તે તદ્દન ગમગીન થઇ ઉભી રહી. રમાના મુખમાંથી થું નીકળે છે, તે જાણવા તે બહુ આતુર થઇ ગઇ. જે જગ્યાએ આ બંને ઊભાં હતાં, તે જગ્યા લશ્કરથી વેગળી હતી, એટલે બીજા કાઇનું લક્ષ તે તરફ નહોતું અને મોતીના જીવ લશ્કર, પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ અને પ્રીતમપરનો અથાગ પ્રેમ, એ સધળામાં એવો તો રસબસ થઇ ગયો હતો કે, આ અચાનક પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો કદી પણ તે નિરાશ થાત નહિ; ને પોતાના મોઢાનું નૂર ઉતારી નાંખત નહિ. તે એક સ્ત્રીવર્ગને દીપાવે તેવી, કૃશાંગી પણ સૂરી, પાવરધી અને સૌંદર્યની પ્રતિમા હતી અને રાજકાજમાં થોડાં પણ કાવતરાં સમજતી હતી, તેથી આ વેળા આ મરાઠણુને જોઇને તેણે ધાર્યું કે, મારા સરદારનો એનાથી ઘાટ ધડાયો છે, અને તે મોઢાણુના સમાચાર કહેવા એ પાછી ફરી છે.

બન્ને ધણો વખત અખોલાં રહ્યાં. રમા ઘોડાપરથી ઉતરીને નિરાશ થઇ ગઇ હોય તેમ થાકથી લોથપોથ બની લોંચપર બેઠી. તેના મોંમાં શ્વાસ માતો ન હોતો. બેગમનો ઠંડો સત્કાર જોઇ તે ધણી નમ્ર થઇ ગઇ ને માથે હાથ ચૂકી બેઠું ખરેખરી ખેદકારક હકીકત કહેવા આવી હોય તેમ એકીટસે મોતીના સામું જોઇ રહી. આથી બેગમનો વહેમ વધતો ગયો. તે પણ એકદમ લોંચપર બેસી ગઇ અને પોતાનો આટલો બધો આગ્રહ ને આટલો બધો યત્ન છતાં આ મહાસંકટ કેમ આવ્યું, તે સમજી શકી નહિ. તેની મનોવૃત્તિ પોતાના નિકટના સંબંધીપર આવતી આપત્તિને માટે એકદમ કુદરતી રીતે જ બદલાઇ ગઇ. એ પ્રેમપાશનું આકર્ષણ,

ખરેખર ઈશ્વરપ્રેરિત જ જાણવું. રમા સાથે જે નવો સરદાર ગયો તે તેનો પ્રીતમ છે એવી તેને ખબર હતી જ નહિ, પણ રમાના પાછા ફરવાથી તે સરદારનો નાશ થઈ ગયો હશે જ, અને પોતાનો પ્રીતમ છૂટો પડ્યો છે તે કદાપિ એ સરદાર તો નહોય એમ શંકા આવતાં પ્રીતિનું આકર્ષણ ખરેખર ખડું થયું. એ શંકા તો ખરી હતી. સરદાર મોતી બેગમનો પ્રીતમ-પતિ હતો. એ હમણાં જે સંકટમાં હતો તે સંકટ ઘણું ભારી હતું. એ જીવ સટોસટના સંકટમાંથી ઈશ્વર છોડવે સારે છૂટાય એવો ખારીક મામલો હતો. નવાખને પણ પોતાની બિદગીની જરાપણ આશા નહતી, તથાપિ તે જીવતો છે, અને તેના મરણનાં અપશુકન માન્યાં, તે માત્ર ઓઝોની અધીરતા શિવાય બીજું કશું નહોતું.

અંતે જમીનપર બેઠા પછી લગભગ દશ મિનિટ વીતી ગઈ ત્યાં સુધી કંઈ પણ ખુલાસો થયો નહિ. થોડા વખતમાં મોતી બેગમ સ્વસ્થ થઈ, જેવા સમાચાર હોય તે જાણવાને આતુર થઈ. આ મરાઠણ કે જેનું નામ તેને માલમ નહોતું, તેની નજીક જઈને પરાણી ફાણ છે, શા માટે આવી છે, ને શા સમાચાર લાવી છે તે જાણવાને ઉદાસ થઈ બેઠી. પણ આ મરાઠણ તો હમણાં તદ્દન બેદરકાર જણાઈ. તેનો અડધા કલાકપરનો ઉમંગ ને મોંપરનું દૂર હમણાં ઉડી ગયાં હતાં. પોતાના બે પગ વચ્ચે માથું નીચું નમાવી, પગની આસપાસ હાથ વોંટાળી નિરાશ થઈને તે બેઠી હતી. મોતી બેગમની અપજ્ઞતા, તેની કાંતિ અને તેનું લાવણ્ય એ સઘળું જોઈને એ એટલી તો ખિન્ન થઈ કે, તે વારંવાર “હર હર” એમ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી પોતાના કાંઈ અધાર પાપ માટે માફી માગતી હોય તેમ પ્રાર્થના કરીને મનનો તાપ સમાવતી હતી. બોલવાની શુદ્ધિ જતી રહી હતી, ને પોતાની જીભ ઉપાડવાને તેને હિમ્મત થતી નહિ. તે મનમાં ધારતી હતી કે, મારા મનોવિકાર વપરીત થયા છે, ને તેની શિક્ષા, એ મને કર્યા વગર રહેશે નહિ. એથી તે દિગ્મૂઢ બની ગઈ. એ સમયે રમા શું બોલે છે, તેની વાટ મોતી જોતી હતી અને મોતીના બોલવાની વાટ રમા જોતી હતી.

રમાને આ અચાનક શું થયું? જે મનુષ્ય પાપકર્મના વિચાર બાંધે છે તે મનુષ્યને વહેલો કે મોડો પોતાના કૃત્ય માટે પરિતાપ થાય છે. મનુષ્યપ્રકૃતિ વિકારી છે. તે પોતાના સ્વાર્થ માટે સૃષ્ટિમાં ગમે તેનું અહિત ઇચ્છે છે; પણ ઈશ્વર ગમે તે દ્વારે તેની શિક્ષા કરે છે જ, એ સિદ્ધ થયેલું છે. રમાએ જ્યારે નવાળપર ઉપકાર કીધો ને નવાળ તેની ખૂબસૂરતીપર મોહિત થયો, સારે નવાળ સાથે લગ્ન થાય તો પોતે પૂરા વૈભવસુખને પામે, એમ વાંછના કીધી; ને થોડા સમયમાં આ મુસલમાન નવાળ સાથે લગ્ન કરવાને તત્પર થઈ. તેણે ધાર્યું કે જે નવાળની હાલની બેગમ મરણ પામે તો હું બેગમ થઈ સર્વ સુખ ભોગવું. આ વિચારથી તેણે મનમાં સંકલ્પ કીધો કે, આ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગમે તે દ્વારે એની સ્ત્રીને નિકાલ થાય તો સારું. આને માટે તેણે ઘણા પાપિષ્ઠ સંકલ્પવિકલ્પના વિચારો કીધા. આ વિચાર કરતી તે નજીક આવી ત્યારે આવી સુંદર મનોહર મોહનમૂર્તિ જોઈ, પોતાના પાપ માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ કરતી વિચારવા લાગી કે, “રે! રે! મેં મારા ક્ષણિક સુખ માટે આવી સુંદર કામળ સુંદરીનું મરણ ઇચ્છ્યું! હું તે કેવા ઘોર નરકમાં પડીશ, હર હર!” આ વિચારના વમળમાં પડવાથી તેનાથી બોલાતું, હલાતું કે ચલાતું નહોતું ને તે શરમિંદી પડી ગઈ હતી. મનની સ્વસ્થતા અને વિચારની નિશ્ચલતા ન હોવાથી આમ સાધારણપણે બને છે. દૃઢ વિચારવાળા મનુષ્યો પોતાના વિચારમાંથી પાછા પડતા નથી. પણ આ તો એક કામલાંગી સુંદરી જ કેની, તેના વિચારનો નિશ્ચય શો? પોતાની એક સજનીને જોઈ, તેના ચેહેરામાં જે મોહિની રહી હતી તેપર મોહિત થઈ રહી અને પસ્તાવામાં પડી એમાં ઝાઝું આશ્ચર્ય જેવું નથી. કેમકે મોતી બેગમનો સુંદર ચેહેરો એવી તો આકર્ષણશક્તિ ધરાવતો હતો કે, એ જગ્યાએ મોટો કૂર પ્રાણી કે રાક્ષસ હોય તો તે પણ દિગ્મૂઢ થઈ જાય. સ્ત્રીઓ પ્રેમાળ ને શરમાળ હોય છે, ને તે ગમે તેવી સખળ હોય છે તોપણ પ્રેમ પામતાં ગંગળી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ પવિત્ર પ્રેમ નિરખ્યો કે તુરત ગમે તેવું કઠિન મન હોય તે પણ તરમ માખણ જેવું થઈ જાય છે.

આમ જ રમાને બન્યું ને તે સ્વાભાવિક હતું.

“બહેન, તું યાકી ગઇ છે?” અંતે ધણે વખત થવાથી મોતી બેગમે ખુલાસાની આશાથી પૂછ્યું.

રમાએ જાણે સાંભળ્યું જ નહિ હોય તેમ સ્વસ્થપણે માથું નીચું નમાવીને પડી રહી. કણેક પછી તે માત્ર “હર હર” એટલો શબ્દોચ્ચાર કાઢીને ચૂપ રહી.

મોતી બેગમની આતુરતા આથી ધણી વધી ગઇ.

“સખી!” પોતાનો હાથ તેની પીઠપર લગાડી ફેરવતાં મોતી ધણી ધીમેથી બોલી:—“સખી! તમે ધણા શોકામિથી તમ થયાં છો, નહિ?”

હજી પણ જવાબ મળ્યો નહિ—માત્ર માથું નીચેથી ઉંચું કરીને રમાએ આસપાસ નજર ફેરવી, ને પાછી શરમાઈ ગઇ હોય તેમ જરાક એહેરાપર કરચલી ચઢાવી નીચું માથું કીધું. મોતીની મીઠી વાણી સાંભળતાં જ રમાને ધણી શરમ ઉત્પન્ન થઇ.

“તમે સાંભળ્યું બેહેની? શા સમાચાર છે કે તમે બોલતાં નથી? શું જે સરદાર તમારી સાથે આવ્યો હતો તેનો નાશ પેલા શત્રુવટ દર્શાવનારા મરાઠાઓએ કીધો? અને તે શું મારા પ્રીતમ?”—

“ના! ના! બેહેન તમે તમારા પ્રીતમ માટે એટલી બધી આતુરતા ન રાખો.” એકદમ ચમકીને રમાએ જવાબ દીધો.

“તમે મને શું કહેવા માગો છો? તમારું એકદમ આવવું કેમ થયું તે માટે ખુલાસો કરશો?” મોતીએ કંઇક ધીરજથી પૂછ્યું; “તમે દિલગીર છો કે થાકેલાં છો?”

“બન્ને છું,” રમાએ જવાબ દીધો. “આજે મારાપર અને તમારા પ્રીતમ નવાબ ગ્યાસુદ્દીન રૂમીપર જે જે વિડંબના આવી છે, તેવી કદી કોઇ પર પણ આવી હશે નહિ, ને તેથી આજે મારા દુઃખનો પાર નથી.” ધીરજ ધરી સઘળી પાપી ઇચ્છાઓને દૂર કરીને રમાએ પ્રત્યુત્તર દીધો.

“ત્યારે આજે તમે જેની સાથે ગયાં હતાં, તે મારા ખાવિંદ હતા? તો તેમનું શું થયું? તેઓ ક્યાં છે? મરાઠાઓએ કેદ કીધા કે

સ્વર્ગમાં મોકલ્યા કે પોતાની સાથે લઇ ગયા ? શું છે બહેન, તે મને ધણી જલદીથી જણાવ, તારો આભાર બૂલીશ નહિ.” આ સંઘર્ષ મોતી એટલી તો ઉતાવળમાં બોલી ગઇ કે, પહેલો કયો જવાબ દેવો, તે રમા સમજી શકી નહિ. બીઓની રીતિ પ્રમાણે જેટલી અધીરતા મોતીમાં હોવી જોઇએ તેટલી અધીરતાથી આ પ્રશ્નો તેણે કીધા.

પણ રમા જરાએ ઉતાવળી થઇ નહિ. તે પણ ધણી સમજી હતી, વળી હવે નિર્મળ દ્વિમાલયના વાયુ જેવા સ્વચ્છ અતઃકરણની થઇ હતી, તે પોતાના પાપીષ્ટ વિચાર ઈશ્વરે આ પશ્ચાત્તાપથી માફ કીધા છે, એમ જાણી તે ધીરી પડી હતી.

“ધીરજ રાખો મારી પ્રિય સખી ! તમારા ખાવિંદ કુશળ છે, માટે તેમના વિશેની ભીતિ કહાડી નાંખો.” ધીમે ધીમે રમાએ જવાબ દીધો. “તમારા પ્રીતમપર સંકટ છે, પણ તેનો ઉપાય થશે તો ઈશ્વર સહાય કરશે ને એ સંકટમાંથી મુક્ત થશે.”

“યા ખુદા ! મારા ખાવિંદને તે કૃતાંત જેવા કાળા મોંના શત્રુ-ઓથી બચાવ !” ઉંચે મુખે મોતીએ પ્રાર્થના કીધી. “પણ આ બહેન તું શી રીતે તે સંકટમાંથી છટકી આવી ?”

“તમારા પ્રીતમને બચાવવા માટે ઈશ્વરે મને એ મરેઠાની છાવણીમાંથી સહીસલામત છટકવા દીધી છે. ‘જેને રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે !’ એમાં કંઇ નવું નથી.” રમાએ ઉત્તર દીધો.

“એમાં કંઈ નવું નથી, ખચીત; પણ આ તરફના રહીશ કરતાં દક્ષિણીઓ ધણા કૂર અને નિર્દય હોય છે.” મોતીએ પોતાનો વિચાર બતાવ્યો. “તમે ખરેખર કોઇ મહાદુઃખથી દુઃખી છો અને તમને જિંદગી અકારી દેખાય છે, તેથી આ ચત્ન કીધો હશે ?”

મોતીના આ સંઘળા પ્રશ્નોના ઉત્તર રમાએ દીધા નહિ. તેણે પોતાની વિપત્તિ જણાવવા ચાહી, પણ જે દુઃખ બીજને કહેવાથી દૂર થનાર નથી તે દુઃખ કહેવાથી લાલ શો ? એમ ધારી તે કંઇપણ

બોલી નહિ. તે માત્ર એટલું જ બોલી કે:—“આજે તો મને જિંદગી અઠારી લાગે છે. મારી પ્રાણપ્યારી બહેન, મેં જે તારો મહા ઘોર અપરાધ કીધો છે, તેની માફી ત્યાંસૂધી તું મને નહિ આપે, ને મને ખરા પ્રેમથી હૈયા સરસી નહિ ચપિ ત્યાંસૂધી આ જિંદગી માત્ર એક વખતમાં મરવાને સરળવણી છે.” પોતાનો ઉભરો રમાએ કાઢ્યો.

“તારું શું છે, ને તે મારો એવો તે શો દારુણ અપરાધ કીધો છે કે એટલી માફીની આતુરતા રાખે છે?” મોતીએ પૂછ્યું.

“બહેન, એ ઘણી લંબાણ વીતકવાર્તા છે. એ તમને પ્રિય તો થશે નહિ, પણ તે પાપનું પશ્ચાત્તાપથી વિમોચન કરવાથી મને કરાર વળતો. હમણાં તમે નથી જોતા કે, એ પાપને લીધે હું તદ્દન સિદ્ધાવિદ્ધ મધ્ય બેબાકળી બની છું તે?”

“બેલાશક તારી વીતકવાર્તા તને અડચણ ન હોય તો કહે, ને જ હું તને પહેલાંથી માફ કરું છું !” મોતીએ ક્ષણભર વિચાર કરીને કહ્યું.

“બસ ! બસ ! હવે મને નીરાંત વળી !” એકદમ રમા જમીનપરથી ઉભી થઈ મોતીનો હાથ પકડી બોલી. “હવે માત્ર જે કારણસર હું આવી છું તે જ લક્ષમાં લઈ, તમારા પ્રીતમ, જેમને મેં એકવાર મારા પ્રાણ કરતાં પણ અતિશય વહાલા ગણ્યા હતા તેમના રક્ષણ માટેના ઉપાય લેવા તૈયાર થાઓ. હમણાં તેઓ ખરેખરા સંકટમાં પેલા સામેના મેદાનમાં દંડ યુદ્ધમાં બેલવાને ઉભા છે. એ ક્ષેત્ર કાળામોના તમારા શત્રુઓનું છે, ને તમે તૈયાર નહિ થશો તો તમારા આવિદની આશા ઘણી થોડી જાયજો.”

“તમારા કહેવાનો ભાવ જણ્યો, પણ હવે ખરેખરી સ્થિતિ શી છે તે મને જણાવશો?” મોતીએ પૂછ્યું.

“હા.” રમાએ જવાબ દીધો.

“આસુદ્ધીન રૂમી ! તે જ તમારો પતિ ને પ્રીતમ છેની?” ક્ષણભર થોભી રમાએ પૂછ્યું. “આ તેની મુદ્રિકા લો, તે તમને આપવાની છે. એ એકાણી લક્ષમાં રાખી તમે તમારા સૈન્યને તૈયાર

રાજા. ભયની નીચાની જણાતાં પૂરતા આશ્રયની જરૂર છે. જે તુરત ઉપાય નહિ લેશો તો તમારા ખાવિન્દની સ્થિતિ શી થશે, તે અનુમાનથી અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી.”

“એટલો બધો ભય છે? હાય! હાય!” મોતી એકદમ મગડીને પાછી બેસી ગઇ. “જે ઉપાય શું કરીશું? મારા પ્રીતમની શી અવસ્થા થશે ને તેમને આશ્રય કેણુ આપશે? ક્યાં છે મારો સુરલાલ? તે કેમ આ વખતે સુસ્ત થયો છે?” એમ બોલતાં તે મૂર્છાગત થઇ પડી.

“બહેન! બહેન! અરે આ શું?” રમા ધણી ગભરાટમાં પડી ગઇ. તેને શું કરવું તે સ્પષ્ટ નહિ, પણ પાસે પાણી હતું તેમાંથી પાણી લાવી બેત્રણુ ઝાલક મારી, એટલે વિજ્રાંત સ્થિતિમાંથી મોતી સાવધ થઇ.

“બહેન! તમે આટલાં બધાં અધીરાં ને નમ્ર કેમ થયાં છો? તમારા કરતાં મને કંઇ ઓછું લાગતું નથી, ને મારા મનમાં શું શું થાય છે, તેનો તમને ખ્યાલ માત્ર પણ નહિ હોય. પણ માન મારી આલી! એ તમારો આસુદ્દીન રૂમી તમને જેટલો વહાલો છે તેનાથી જરાપણુ મને ઓછો નથી. પણ ચાલો ઉઠો ને સાવધ થઇ જે કરવાનું છે તે કરો.”

“અરે સખી! આ વખતે તેં મને જીવનદાન દીધું છે, પણ મારા પ્રીતમ વગર મારી જિંદગી વ્યર્થ જાણુજે. તેના માઠા સમાચાર આવતાં પહેલાં આ જીવ તેના કિરતારની હજૂર ચાલ્યો જશે.”

“પણ હવે તમારી એ પ્રેમવાતાં પછી કરજો. હમણાં જે કરવાનું છે તે કરો. આ મુદ્રિકા તમે ધારણુ કરો, એનાં માલિક તમે જ છો, ને તેથી એ તમારી આગળીએ જ શોભશે. મેં નવાળ સાહેબના બચાવ માટે જોઇતા ઉપાય લીધા છે, એટલે તેમની જિંદગી માત્ર ધાસ્તીમાં છે એટલું જ જાણુજો, પણ તે સોએ નગ્નાણું ટક્કા સલામત છે. હમણાં થોડા વખતમાં મોટો અવાજ થાય તો તમારે જાણુવું કે બહુ સંકટ છે, ને તેને માટે પૂરતી તૈયારી કરવી જોઇએ. તમારા સૈન્યના સરદારોને આ વર્તમાન નિવેદન કરીને સૌએ સજ્જ રહીને કામ કરવાનું છે.

જે તમે મારાપર ઇતખાર મૂકતાં હો તો, વહાલાં બહેન, ખાત્રી રાખજે કે, એ કાળા મોના ચંડાલ લૂટારાઓને મારી ઉતારી આ શહેરને સ્વસ્થ કરીશ અને તમારો પ્રીતમ તમને આવીને ભેટશે.”

“બહે, તને જ હું આજથી મારી રાહબર સમજીશ.” મોતીએ મોટા ઉમંગથી રમાને ભેટીને કહ્યું અને તેના હાથને ચુંબન કીધું. “બહેન, મારી એક ખીજ સખીમાં તું આજે ત્રીજ થય. મારી જીંદગી સૂધી તું દુઃખી થશે નહિ ને તારાથી હું વિખૂટી પડીશ નહિ.”

“એ બધી વાતો નવરાશે કરવાની છે. હાલમાં જે કરવાનું છે તે કરવામાં વિલંબ શો ?”

“તમે મને કહેશો વારુ કે મારા પ્રીતમ ત્યાં શું કરે છે ?”

“તે હમણાં એક એવા સંકટમાં છે કે, જે તેમાંથી ઉઘરે કે વિનાશ પામે તો પણ જગતમાં અમર કીર્તિ ભોગવશે.”

“તેમના બચવાની આશા છે ખરી ?”

“તમે ધારો છો તેથી વધારે.”

“તમારો ઘણો ઉપકાર માનું છું.”

“એ ઉપકારની વાતો હમણાં કરવાની નથી જ.”

“ત્યારે ચાલો આપણે લશ્કરને સજ્જ કરીએ.”

“અને તેમાં આજે આપણે ત્રણે સ્ત્રીઓ યાહોમ કરી ઝંપલાવીએ.”

“તમે પણ અમારી સાથે રણસંગ્રામમાં આવશો ? !”

“કેમ નહિ ? તમેજેટલું કરશો તેથી વધારે કરીશ-મારા હાથ જોજો.”

“શાખાશ હય ! એા નાજનીન, તુમ દોનોંકા તાખએ ફરમાન હમારા સારા લશ્કર તૈયાર હય ! ખુદા તુમહારા નિગાહખાન હો !”

છેલ્લું વાક્ય રમા બોલી તે નવરાજે આવતાં સાંભળ્યું ને તે ઘણા ઉમંગથી એ પ્રમાણે બુમ પાડી ઉઠ્યો.

મકરણ ૧૮ મું

મારવું કે મરવું!

જ્યારે દરવાજાનજીક એક બાજુએ રમા, માતી ને નવરોજ આ વેળાએ વાતમાં મશ્ગૂલ થયાં હતાં, ત્યારે શહેરી લશ્કરમાં સુરલાલ, મણી અને ખીજા નાના નાના સરદારો ફરીને સિપાઇઓને ઊશ્કરતા હતા. પણ સિપાઇઓનો જુસ્સો હવે જાગી ચૂક્યો હતો અને તેઓનાં પાણી વળતાં થયાં હતાં. ધીરજની હવે આખર અવસ્થા આવી હતી એટલે સિપાઇઓ ચાહતા હતા કે, જેમ અને તેમ જલદી તૂટી પડી આ પાર કે પેલે પાર કરવામાં આવે તો ઠીક. ઘણીવાર જોશમાં ને જોશમાં ઉભા રહી પછી લડાઇમાં અંપલાવવામાં આવે તો પરિણામ સાતુકૂળ ન આવે. સામા શત્રુ જોરાવર થાય ત્યારે ખીજો પક્ષ મંદ પડી જાય. એટલા માટે તાતે ધાયે લડાઇમાં એકદમ અંપલાવવામાં આવે તો જ જય પરાજયની આશા બહુ જાણવા યોગ્ય થઇ પડે.

સુરલાલ સંઘળાને જોશ ચઢાવતો હતો, પણ દાંત કચકચાવીને જોડેલા અરબો ને પઠાણો તો કહેતા હતા કે “ક્યારે અમને હુકમ આપો છો? શામાટે અટકાવ્યા છો? અમને કેમ જવા દેતા નથી?” આ ડોળા ધુરંદાવતા જવાનોનાં શબ્દબાણ સાંભળી સુરલાલ ગભરાયો, પણ તે નિડર રહ્યો ને શહેરી લશ્કરના બળથી તેમને જણાવ્યું કે, “હવે વલંબ નથી, હમણાં જ તમે દોડીને શત્રુઓને કાપી નાંખશો.”

“અમે અમારો આવો અમૂલ્ય સમય બર્થ ગાળવા માગતા નથી. અમને હુકમ આપવામાં ઠીલ નહિ જ થવી જોઇએ.” પઠાણોનાં એક એકદમ આગળ ધસી આવીને બોલ્યો. “શી હરકત છે કે હવે શત્રુને મારી હાવવામાં આનાકાની થાય છે? જનાબ, કાફર લોકો લઢવાને નારાજ છે કે આપણાથી જબરા છે કે તેઓ ભાગી ગયા છે? અમારો નવાબ બેવકૂફ છે તો પછી અમે કોનાપર આધાર રાખીએ

ને કેવી રીતે કામ કરીએ ? હમણાં અમને હુકમ દીધામાં આવે તો પછી અમારો હાથ ભેળો; પણ બેગમ સાહેબ એશઆરામમાં મઝા મારવા ફાણુ જાણે ક્યાં ભાગી ગયાં ને અમને આકાશ વચ્ચે ખડા કીધા !”

“ચૂપ રહે ખાન !” સુરલાલ બોલ્યો. “તું જાણે છે તે કરતાં વધારે સારી રીતે આ લશ્કરને દોરવનારા જાણે છે કે ભય કેમ છે અને હવે કેમ વર્તવું જોઈએ. પણ તારી બેમર્યાદ લૂંટીને આગળ ચલાવીશ તો આ તરવારનો સ્વાદ ચખાડવો પડશે. બેગમસાહેબને માટે કુવાકય બોલનાર તું બેમુરબ્બતને જાનથી દૂર કરવો એમાં જરા પણ હરકત જેવું નથી.”

“કાફિર, બહુ બોલે છે તો આવી જ, તારી તરવાર ને મારી તરવાર બંને કેવા જુસ્સાથી કામ કરે છે તે જો. સંભાળ.” આમ બોલતાં પઠાણોના એક આગળ પડેલાએ તરવાર કાઢી અને સુરલાલને મારવા ઉગામી, તેમ સુરલાલે પણ સાવધ થઈને પોતાની તરવાર આનમાંથી ખેંચી. એક ક્ષણમાં શત્રુ સાથે લડવા જતાં માંહિમાંહે લડાઈ થઈને શહેરનું સલાનાશ વળવાનો સમય આવ્યો હતો, પણ એક અકસ્માત બનાવથી આ ખાનસાહેબની તરવાર તેને ઠેકાણે રહી ને તે ખુદતાલાની બંદગી કરવાને પહોંચી ગયો ને વળી લશ્કરમાં પણ બેદીલી ઉત્પન્ન ન થઈ. જો આ બારીક પ્રસંગે માંહિમાંહે લડાઈ સળગી હોત તો બાકીની લૂટફાટ શિવાજી સુખેથી કરત, અને જે રીતે તેને હવે સૂરતની પ્રજા તરફથી ત્રાસ બતાવવામાં આવ્યો હતો તેના પૂરેપૂરો અહસો લેત. શિવાજીનો સ્વભાવ ધણો ચીડિયો હતો અને તેમાં પણ બ્યારે એની કરેલી યોજના સામા કોઈ દુર્ઘટ પહાડ આવી અટકાવ નાંખે ત્યારે એ અતિશય ક્રોધથી તે પહાડના ટુકડેટુકડા કરી નાંખવાને તૈયાર થતો હતો. ધણે સ્થળે તેણે અક્ષમ્ય વૈરની ખુમારી-હિન્દુ કે મુસલમાન કોઈ પણ તરફ બતાવી છે તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે. તે

એમ જ સમજતો કે મારા સામા કોઈ પણ થવો જોઈએ નહિ. આવા તેના વિચાર હમણાં સૂધી હતા. જે સામા મેદાનમાં એ હમણાં રાતો પીળો થતો બેઠો હતો ત્યાં પણ એ એવા જ વિચાર કરતો હતો. ને તે આવી કોઈ તકની ચાહના તો ચાતક પેઠે રાખતો હતો. તો પછી સમય આવે એ કેમ ચૂકી જાય ! પણ શિવાજીના ત્રણ દિવસના સંહારથી અને એ ને બાળકપર જે અસહ્ય ભુલમ કીધો હતો તેથી, ઈશ્વર પણ દુભાયો હોય ને તે જ હવે એનાં કાર્ય સામે નડતરરૂપ હોય તેમ જ ગમે તેવી એની બાજુ સખળી થવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેમાંથી એનું નસીબ આડું જ ફાટતું હતું. ખાનસાહેબે હમણાં તરવાર ખેંચી છે ને સુરલાલ તેનાપર તરવાર નાંખવાનો વિચાર કરે છે; જે સુરલાલની તરવારથી ખાનનું મરણ થાય તો પઠાણો સુરલાલને એક કાફર સમજી કાં તો રીસાઈ જાય કે કાં તો સામા થઈ માંહોમાંહે જ કતલ ચલાવે. પણ એ વખત ધણો વેગળો હોવાથી એક ત્રીજાના હાથથી જ તે પઠાણનું મરણ થયું ને તેથી તુરત ઉલટી શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

મોતી ને રમા વાતમાં હતાં તે વખતે અકસ્માત નવરોજ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. નવરોજ આ નવી નાઝનીનને તુરત પીછાની ગયો ને તે કંઈક ગભરાયો ખરો, પણ મોતીએ સર્વ રીતનો જલદીથી ખુલાસો કીધો. નવરોજને પણ કેમ કરવું તે તુરત તો સૂઝતું નહિ તેથી ચિત્તભ્રમ જેવો થઈ પડ્યો પણ આવો બારીક કાળ ધણીવાર આવેલો ને તેમાંથી બચેલા ને બીજાઓને બચાવેલા, તેથી તુરતાતુરત પોતાના મનસાથે સર્વ પ્રકારે નક્કી કરીને તે બોલ્યો:—

“મોતી, આ પ્રસંગ ધણો બારીક છે, ને હવે કેમ વર્તવું તે જો કે અને સૂઝતું નથી, તોપણ મારાથી બનશે એટલું કરી તારા ખાવિંદને બચાવીશ.”

“બસ, મારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી. માત્ર એટલું જ જોઈતું છે કે, હું મારા ખાવિંદને બચાવી શકું.” મોતીએ ભુસ્સામાં જવાબ દીધો.

“અને તેમાં ઝાઝી હરકત પડનારી નથી.” રમાએ વાક્યપૂર્તિ કીધી; “હમણાં મરાઠા જે રીતે રોકાયા છે તે રીતમાં તેમને ઝમે કરવા એ બહુ વિસાતની વાત નથી.”

“વફાદાર બેટી! તે જે રીતે આશ્રય આપવાનો વિચાર કીધો છે તે અમારા માલિક આસુદીન કમીને બચાવવા તે જે શ્રમ લીધો છે તે શ્રમને માટે તારો ધણો આભાર માનવાને હું ચૂકીશ નહિ, પણ હવે તું જ કંઈક યુક્તિ બતાવ કે જેથી સહીસલામત કામ પાર ઉતરે.” સરદારે વિનયથી રમાને પૂછ્યું.

“યુક્તિ! યુક્તિ બહુ સહેલી છે!” રમાએ આશ્ચર્યથી કહ્યું. “ઓ વૃદ્ધ સરદાર, તને યુક્તિ નથી જડતી કે આ તારી બેટીની આવી મશ્કરી કરે છે?”

“નહિ, નહિ લડકી! એ ખ્યાલ તું દૂર કર,” નવરોજે સફાઈ-બંધ ઉત્તર આપ્યો. “તું જે આજે અમારા હિતમાં આટલો શ્રમ લે છે તેને માટે આવી ઠગામશ્કરી હોય? એવા ખ્યાલી વિચાર કદાપિ કાંઈ બીજે પ્રસંગે કરું, પણ જે બારીક વખત હમણાં આવ્યો છે, તેમાંથી જ્યારે તું આટલાં બધાં સંકટોથી બચીને અમારા રક્ષણ માટે આવી છે, તારે તારા જ કાંઈક વિચારથી અમે બચીશું એવી મારી ખાત્રી છે. તને કેવાં કેવાં સંકટથી બચાવી છે એ વાતના વિચારે મને લાગે છે કે તારી બાબુએ પેગમ્બરનો સાચો છે.”

“તે ખરું કહ્યું, મારા ધર્મના પિતા!” મોતી બેગમ બોલી. “એના સંકટથી એમ જ ખાત્રી થાય છે કે, એ આજે કંઈ ઈશ્વરની મદદથી આ પરાક્રમ કરવાને શક્તિમતી થઈ છે.” તે પછી રમા તરફ ફરીને બોલી, “આજે તે જે કર્તવ્યકર્મ કીધું છે અને જે સંકટથી તું બચી છે તેથી અમને આશા છે કે હવે તું જ અમને બચાવશે. હવે તું વિલંબ ન કર, અને તારા વિચાર હોય તે જણાવ.”

“મારી દિલોગન બહેન! બેદિર રહે, તારા ખાવિદને કાંઈપણ બચથી બચાવી તને સુખી કરીશ.” તે ધણા મમતાળુ શબ્દમાં તાબે-

દાર માફક અને અતિ અપરાધી માફક બોલી. “હું કોઈ પણ સમયે તારી તાબેદાર છું, તારો હુકમ હોય તે કરમાવ. હું જાણું છું કે તારો પ્રીતમ જે સંકટમાં છે, જે અત્યંત ભયમાં છે, તેમાંથી ઈશ્વર બચાવે તો જ બચે, પણ જેની પક્ષે વિઠાબા છે તેને કંઈ પણ ભય આવવાનો હોય તોપણ તેમાંથી તેનો બચાવ થશે. આપણી જ ફતેહ છે એમ જાણી તું ઉમંગમાં સધળી તૈયારી કરાવ, જે વિલંબ કરીશું તો વખત હવે ધણો થોડો છે. હવે એકદમ ઝંપલાવવાનું છે, ને મારો વિચાર છે કે પહેલાં ઘોડેસ્વાર ટૂંકડીને આગળ રાખી ભયચિહ્ન જણાતાં એકદમ ઝાંઝાવી દેવું એ સર્વથી વધારે યોગ્ય છે. કદાચિત્ તેમાં આપણો પરાજય થયો તોપણ યાદ રાખજે કે, તારા પતિને તો મારા શિરને મુકુટ ગણીને બચાવી લાવીશ, પછી કદાપિ મારો શિરચ્છેદ થયો તો તેની મને દરકાર નથી. હું તારી ને તારા અમીર ઉલ ઉમરા ખાવિંદની સેવા એક લોંડી માફક બજાવીશ; અને હમણાં હું પવિત્ર કાલથી જણાવું છું કે, જ્યાં સુધી તારો પતિ તને ભેટ નહિ ત્યાંસુધી હું કદી પણ અત્રાહાર કરીશ નહિ.

“હું મારા પવિત્ર પ્રભુ, જગન્નિયંતાના ચરણારવિંદપર મસ્તક ધરી કસમથી કહું છું કે, હું કદી પણ તને વીલી મૂકી તારા જનને બેખ-મમાં જવા દઈશ નહિ.” મોતી એકદમ પ્રેમાવેશમાં બોલી ઉઠી.

“ત્યારે હવે આપણે જલદી તૈયારી કરવી. એક ક્ષણ પણ હવે બોવી હાનિકારક છે. હવે એકદમ તૈયારી કરીને પગલાં ઉપાડવાને તૈયાર થાઓ.” રમાએ કહ્યું.

“ચાલો આપણે લશ્કરની બરાબર ગોઠવણ તપાસીએ ને તેમને આગળ કરીએ.” નવરોળે વિચાર બતાવી લશ્કરની બાબતે ચાલવા માંડ્યું. થોડે દૂર ગયા એટલે બે સમશેર હવામાં ચમકતી માલમ પડી અને પઠાણ ને સુરલાલને પીછાની હમણાં સુરલાલનું શિર મથું છે એમ જાણી નવરોળે પોતાના ઘોડાને એડ મારી એકદમ મારને ઘોડે

તંત્રવાર મ્યાનમાંથી કહાડી, જતાં વારને એકે ઝટકે તે પઠાણનું શિર ધડથી છૂટું કરી નાંખ્યું, અને એકદમ પઠાણના લશ્કરમાંથી શાખા-શીનો પોકાર ઉઠ્યો.

જે મારામારી થનાર હતી તેમાં પઠાણોનાં લોહી ઉભરાઇ આવ્યાં હતાં, તે ઠેકાણે પખાં, ને જે વિચાર એક ધડીપર હતા તે હવે તદ્દનજ બદલાઇ ગયા. સુરલાલપર જે વેરની ઝૂમ હતી તેને બદલે દયાની ઝૂમ છુટી અને તે બચી ગયો ને પઠાણ મુવો તેથી તેઓ રાજ થયા.

“સરદારે અચ્છી બળવી દીધી !” લશ્કરમાંથી એક પઠાણ બોલ્યો.

“યે કમળત, બડી હયવાનીયતકા કામ કરતાયા ! કુરાન, ઔર પયગમ્બર દોનોકી મનાથી, લેકિન કાફરને શરાબ પીથી, ગુનાહગારકા ગુનાહકી સજા અચ્છી મિલ્લી.” બીજા પઠાણે તેનાપર સ્થાનત નાખી.

“તુમ સલોંકા બોલના બળ ઔર દુસ્ત હય !” નવરોજે કહ્યું.

“યે કમળત અપને ગુનાહકી સજા પા ચુકા હય. મગર તુમ સબ મેરે તાબયે ફરમાન હો યા નહીં. ? અગર તુમ હમસે બેદિલ યા નારાજ હો, તો અપના રાસ્તા લેકે ઇસીવકત ચલે જાઓ; મેરા ખુદા મેરે સાથ હય. છુટરોંકી પામાલીકે કિયે મેરા જંબરદસ્ત હાય હય. કબીલી અપને દિલમેં અયસા ખિયાલેખામ ન લાના કે નવરોજ કાફિરોંકે સામને જાનેસે ડરતા હય. અપને કોલસે મુકરતા હય ! હાં-મગર તુમ લોગોંને પાકપયગમ્બરકી કસમ ખાકર જો હમારે સાથ મયદાને જંગમેં ચલનેકા વાઅદા કિયા હય ઔર કોલ દિયા હય; ઉસ અપને કોલપર સાબિત ફદમ રહેનેકે કિયે તુમ તૈયાર હો યા નહીં, યહી જાન લેનેકી મુઝે ખાદિશ ઔર તમન્ના હય. યાદ રખના કે, અબ જો લામ જયગા, વો નામદ ઔર હેચકારા કહાયગા-હરામબાદા ઔર કાફિરકે નામસે પયગાના જયગા ! મગર હાં, લામનેપર બી જાનકી અમાન નહીં. અગર હમ હારેંગે, તો મરહટે તુમ સલોંકા જાનસે મારેંગે-જીતેહીજ બદનસે ખાલ ઉતારેંગે. મૌત તો આનેવાલીહી હય,

તા ફિર કુતોડી મૌત મરનેસે કયા ફાયદા ? ઓ જરૂર સિપાહો, સુનો-અપને મુલક, દીન ઔર હમવતન મળૂલૂમોંકે લિયે મયદાને જંગમેં તલવાર ચલાઓગે, તો કયામતકે દિન બિહિરતેબરી કે લાયક ગિને જાઓગે ઔર કાફિરોંકી તલવારસે કટ જાઓગે, તો જહાનમમેં રહનેકે સજાવાર હહરાયે જાઓગે. અબ કહીએ કયા કુખૂલ હય જન્મત યા જહાનમ્ ?”

“જન્મત !” એક સ્વરે સર્વેએ એક મોટા અવાજથી કહ્યું.

“મયે પાક પયગમ્બરકી કસમકે સાથ કહતા હું કે, જે તુમહારે એક બાલકોબી ધનુ પહોંચેગી, તો વહાં મયે અપના ખૂન બહાઉંગા-હર તૌર તુમહારી સલામતીકે લિયે આકૃતકો ગલેસે લખાઉંગા ! જબ મૌકા આયા હય તો અપના જોર આજમાઓ-દુશ્મનોકા તેગેબુરોંકી લજ્જત ચખાઓ !” આમ બોલી નવરોઝ એકદમ બેગમને સાથે લઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પહાણો જોરમાં આવ્યા. તેઓ પ્રથમ બીજા લશ્કરમાં ફરી વળ્યા અને ત્યાર પછી તેમણે સુરલાલ સાથે કેટલીક વાતચીત કરી. સુરલાલ પોતાની તૈયારીનો વિચાર કરતો હતો. અચાનક તોપનો એક મોટો પડાકો થયો.

“એ શું થયું ?” નવરોઝે પૂછ્યું.

“નવાબ બહુ લયમાં છે !” રમાએ જવાબ દીધો અને મોતીના માંનું નૂર ઉતરી ગયું.

પ્રકરણ ૧૯ મું

દંદ્યુદ્ધ

જે રીતની યોજના, અને જે રીતનું કામ હમણાં મોં આગળ આવ્યું છે તે અતિશય ઇતિભરી લાવે તેવું છે (અગરજે ફટલીક રીતનાં પ્રકરણો જિજ્ઞાસુને પણ જણાય છે), અને તેથી સુશીલ વાંચનારાને જણાવીએ છીએ કે, હાલનો બનાવ સૂર્યપુરની પૂર્વ બાબુના મેદાનમાં બને છે. જ્યાં કંઈ મજલિસ નથી જે વાતોના તડાકા ચાલે, અથવા ટોલટપ્પા અથવા પ્યારના ઉભરા અથવા નીતિનાં બાપ્યાનો અથવા ધર્મનો બોધ આપવામાં આવતો હોય તેવું પણ નથી. એ જિંદગીના સાધારણ બનાવો બહુ ચમત્કારિક છે, પણ આ બનાવ તો દિલને કંપાવે તેવો અને જીવ સટોસટના સોદાનો છે, અને કંઈ સેંકડો જીવોનો એ ત્રણ અમૂલ્ય પ્રાણીની જિંદગી ઉપર જ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે:- મોતી, પોતાના પ્રીતમથી વિખૂટી પડેલી છે, જેમ એક બેટીનું બચ્ચું પોતાની માથી વિખૂટું પડ્યું હોય ને ઘેટું પોતાના પોષણકર્તાથી વિખૂટું પડ્યું હોય ! નવાબ પોતાના હજારો શત્રુ સામા મરવાને તત્પર થયો છે, જ્યારે તેના મોં આગળથી દુનિયાની જંગલ જતી રહી છે, અને માત્ર એ જ છખીઓ સાક્ષાત્ સન્મુખ આવીને ઉભી છે: રમા ને મોતી: રમાનું લક્ષ નવાબની જિંદગીના આધાર ઉપર છે અને તે એટલું જ ધરે છે કે, તાનાજી માલુસરેનું મોત થાય અને પ્રભુ વિઠોબા નવાબ મવનની વાહારે ધાય. આ ત્રણ માથી કાણુ બચે છે ને કાણુ સંસારવિલાસ સુખ ભોગવે છે, એ મોટો અમતકાર દેવાધીન હોવાથી હમણાં સૌનું લક્ષ તેપર ખેંચાયું છે.

આજ બનાવના રંગને હમણાં અમે ધાળાએ છીએ-પછી તે કૃત્રિમ હો, કદી મતલબસર હો, વાસ્તવિક હો, કે અદ્ભુત હો, તોપણ તે રસદા વાંચનાર માટે લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે.

નવાજ મેદાનમાં એકલો ઉભો છે-જેમ સહરાના રણમાં એકાદ નાનુક છોડવો ઉભો હોયને ! તે એમ ચિંતાકાંત થયો હોય કે કાણુ જાણે પશ્ચિમનો સુસવાટો ક્યારે આવશે કે તેના જડમૂળને પણ ઉખેડી નાંખશે !! તાનાજી માલુસરેએ એક તાલીમખાજના જેવો વેશ લીધો છે ને શિવાજી, દાદાજી, બલ્લાળ વગેરે તેના સહાયકો સામા વિરાજ્યા છે, અને સઘળા ચિંતાતુર છે કે પરિણામ કેવું આવે છે ! પણ તે સઘળા કરતાં નવાજ વધારે ચિંતાને આધીન થયો છે. તેનું મોં શીકું પડી ગયું છે, જાણે મોંપર લોહી જ નથી; પણ તેણે પોતાનું હીર જવા દીધું નથી. હંમેશથી ઉભો રહ્યો છે, અને થોડુંક કૃત્રિમ ને થોડુંક સ્વાભાવિક બળ પોતાના મનમાં લાવીને અક્ષાહનું નામ દબને લડવાને હામ બીડી છે.

“પરશુરામ અવતાર ! જુઓ જુઓ ! પેલો રમેચ્છ કેવી રીતે સીનાથી ઉભો છે !” બલ્લાળે શિવાજીને કહ્યું. “એ ગમે તેવો છે, તોપણ ધણે સારો અને વિરલો છે; જોમ્મએ માલુસરે કેમ બીડાવે છે તે !”

“બલ્લાળ, તું માલુસરેનું તેજ ન હણ !” શિવાજીએ ધણી દિલ-ગીરી સાથ કહ્યું. “એના જય પરાજયપર ધણી મોટી આશા છે, અને એ એ હાર્યો તો મેં નક્કી કરીધું છે કે, આપણી દોલત ધૂળ મળવાની. મને ધણું અપશુકન થાય છે; અને એ શકુનનું ફળ ખચીત નબળું આવશે. દાદાજી, હવે ઈલાજ શો છે ? તમો કંઈ બતાવો કે સુખરૂપ ! એકવાર જમ્મએ. પણ તમે ખચીત યાદ રાખો કે, રામદાસસ્વામી જીવત છે તો હું સૂર્યપુરના લોકોને છોડીશ નહિ. આ તેમની કરણીનાં ફળ ! ધણી ભૂંડાં ચખાડીશ.”

“લામ્હેર, હવે તો જે બને તે તું જો. માલુસરે કંઈ ગાંજ્યો જાણ તવો નથી તો પછીની ચિંતા શું કામ કરે છે ?” દાદાજીએ હિમ્મત આપી.

“મને ચિંતા નથી, પણ મહાશ્રમે મેળવેલું આ દ્રવ્ય સહજમાં લૂટાઈ જશે, તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? આ યવનોથી ભરતખંડ સ્વચ્છ કરવું છે, તેમાં આ પહેલું વિઘ્ન ધણું દિલને કંપાવે તેવું છે. મહારાજે

મને કહ્યું હતું કે, જ્યાં યવન હશે ત્યાં તું ધણી સારી રીતે જ્ય મેળવીને આવશે, ને પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ હરણ કરશે; પણ આ જોઈને તો હું ધણો દિલ્લગીર છું કે, મારી મુરાદ મારા મનમાં રહી ને યવનરાજ્યમાં આ પહેલો પરાજય થવાનો વારો આવ્યો છે.”

“મહારાજને દોષ ન દે! તેમણે તને રુદ્ધ જ કહ્યું હતું અને તેનાથી તને લાભ જ થયો હશે. પણ કાંઈક તારો દોષ હશે, તેથી જ આવી અવસ્થાએ તું પહોંચે છે. પણ હવે આ બધા વાતોના ગાઠાટા છોડી દે, ને ઝટ આ રંગ અખાડો મળે ને પટ છેવટ આવે તેમ કરવાપર મહેનત લે; કેમકે કદાચિત્ત આ બાંડિયાઓએ એવી રચના કરી હોય કે પાછી રાત્રિ પડે તો એકદમ હલ્લો કરી ધાસની પેઠે સૌને કાપી નાખવા ને તેને માટેજ આટલી તાલમેલ કરતા હોય તો પછી એક તરણા મિસાલે આપણી અવસ્થા થઈ જશે, ને રાત્રિના બચાવ વગર એકલા અટવાઈ જઈશું! મહેરના લોકો તો સઘળી જગ્યાથી વાકેફ હશે, તેઓ કાંઈ પણ રીતે ઝાડી લામશે તો ઇલાજ નથી, ને કદાપિ નવસારીવાળાઓ આવશે તો બન્નો બાબુથી બોરકુટો વળી જશે. મારી મરજી તો હવે વિલંબ રવાની નથી. મને તો એ જ સૂઝે છે કે, જેમ બને તેમ આજ રાત્રિના નાસતી પકડવી. કાલનો દિવસ ધણો વિપરીત છે, ને આજે જાણે આપણા પર ઇશ્વર જ રૂઠેલો હોય તેમ આકાશ પણ જોની, કેવું કાળું થવા આવ્યું છે! આ વાદળાં શાં હમણાં? પણ એ વિપરીત અવસ્થા દર્શાવે છે!” આમ નિરાશ મુખે દાદોજી બોલ્યા અને તેની અસર પરશુરામ અવતાર મહારાજ પર એટલી થઈ કે, તેની ડાબી આંખ ફરક ફરક થવા લાગી, ને તેથી તે ઉલટો વિશેષ ચિંતાતુર થયો.

“મને પણ મોટો ભય જણાય છે, ને હું ચાહું છું કે દાદોજી, ભવાનીને ભોમ આપવો જોઈએ.”—શિવાજીએ શિથિલતાથી દાદોજીને જણાવ્યું. “મારી ડાબી આંખ ફરકે છે, ને નક્કી આજનો દિવસ ધણો વિકટ જણાય છે. મેં તો ધાર્યું જ હતું કે, આટલું બધું દ્રવ્ય આપણને

પચવાનું નથી, ને તેમ જ થયું. પણ હવે તો જેવી વિઠાબાની ઇચ્છા. તેના આધારપર સર્વેનું જીવન છે; પણ મહાદેવ આપણી વાહરે મઢે અને આજે બચીએ તો મોટો યાગ કરી પછીથી જ આપણી લડાયક શક્તિનો ઉપયોગ કરીશું.”

“હશે, એ બધી વાત પડતી મૂકો, નકામી યાગ ને ફાગની પીડા કાં કરો છો મહારાજ ?” બલ્લાળે કહ્યું. “આપણે આપણા નસીબપર હમણાં હાથ મૂકો કે માલુસરેનો જય થાય. જીએ હવે બન્ને તત્પર થયા છે. હવે તો ખરેખરો રંગ જામ્યો છે !”

આ કચેરી મંડળે પોતાની નજર ફેરવી તો બન્ને પ્રતિપક્ષીઓ ધણા જીસ્સામાં આવી રહ્યા હતા, ને બન્નેની મરજી ઘડી પળમાં પોતાના શત્રુને સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાની હતી. નવાબ તો હવે રાક્ષસ જેવો બન્યો હતો; ને રમાએ જે વીંટી ને ચમત્કારિક ગોળા આપ્યા હતા, તેથી ધાર્યું કે, “એનું ઘર ફૂટ્યું છે તો મારો જય જ છે. ખુદા જેને આ” તેને બહું, પણ મારે પણ બે હાથ છે, ને એને પણ છે; હું તરવા બરછી ને ભાલો સારી રીતે વાપરી જાણું છું તો પછી એ શી રી. મારાપર ફાવી શકશે ?”

એમ વિચારી એકદમ એણે પોતાનો ડગલો કાઢી નાંખી અંદર જે બખ્તર પહેરેલું હતું તે બતાવ્યું અને શત્રુને મોહ ઉપજાવ્યો. ભાલો હાથમાં લઈ, તેની ધાર તપાસી ને જમૈયો બાજુએ બરાબર સંભાળ્યો, ને સૌને પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દીધા. ગોળાઓને નીચે મૂક્યા જેનાપર કાષ્ટની નજર પડી, અને કાષ્ટની નહિ; પણ સઘળા આ ગોળાર્થા ધણા ખરા બેદરકાર રહ્યા. જો કે તેમનો લડાઈમાં કેમ ઉપયોગ કરવો એ કેટલાક મરાઠા જાણતા હતા, તોપણ તેમના લક્ષમાં આ વાત રહી જ નહિ, ને કદી એમ પણ હોય કે, તેઓ એવા વિચારમાં રહ્યા હોય કે મરાઠાઓની શોષેલી વસ્તુ મુસલ્મા ક્યાંથી જાણે !

મુસલમાન નવાબે પોતાની છાતીનો સીનો કાઢ્યો. માલુસરે તેથી

લેવાયો ને રમાપર જે પાપદષ્ટિ કાઢી હતી તે આ વેળાએ તેને સાંભરી આવી ને તેના વિચારમાં એક પળ ગમ ખાઇ ગયો.

તે જો કે પાછો તૈયાર થયો, પણ જ્યાં એકવાર તેજ ઉતર્યું તે ઉતર્યું પાછું ચઢવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે; તેમ જ માલુસરેની અવસ્થા બની. એટલામાં એકદમ નવાખ આસુદીન રૂમીએ, સામી છાત્રી જરાક દબાયલી જોઇ કે ખૂમ મારી—

“ઓ કાફિર ! હવે ખુદાની દરગાહમાં જવાને કેટલી વાર છે ?” આ વાક્ય તે એવા તો જુસ્સામાં બોલ્યો કે, ખીજા આસપાસ ઉભેલાઓ તો શરમિદા જ પડી ગયા. માલુસરેને ઉત્તર દેવો સૂઝ્યો નહિ, પણ જાતે કાબેલ તેથી જ્યાં ખીજા વેળાએ નવાખે ખૂમ મારી કે, “ઓ કાફિરના બચ્ચા, હવે તારા ખુદાને યાદ કર, તારી ગરદનપર મારી તલવાર આવી ચૂકી છે.” એટલો માલુસરેએ જવાબ દીધો:—

“ઉભો રહે, ઉભો રહે ! ઓ ગૌહત્યા કરનાર પાપી ચંડાળ ! ચોર ! ઓ નપુંસક ! અરે વેશ્યાપુત્ર, ગોત્રગામી તું ઉભો રહે ! હવે નાસતો નહિ, ને તારો બચાવ તારા જ ખુદા પાસે થશે ! તમે મુસલ્માઓ શું આ ભરતખંડમાં ગૌહત્યા કરશો ? ધિક્કાર છે, તને—તારા ખુદાને યાદ કર, ને હવે મરવાને તૈયાર થા.”

“ચલ ! ચલ ! છોકરી ! લોંડી ! તું શું કરી શકે છે તે હમણાં ખતાવીશ !” નવાખે તેનો પૂરતો ધિક્કાર ખતાવ્યો અને પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી કહ્યું: “ખુદાના કસમ, હવે તને જીવતો છોડીશ નહિ. તારી મુરાદ બર આવશે, અને તારા પેલા પાપી ચોર ચંડાળ શિવાજીની પણ હાડકે હાડકી કાપી નાંખીશ, કે જેણે સૂર્યપુરનાં નાજુક સ્ત્રીને બાળકને રડાવ્યાં છે. એ પાપનો બદલો શું તને નહિ મળશે ? હવે તારો અને મારો ખુદા છે, એ કેાણને સહાય થાય છે ! સંભાળ !” એમ કહી ધસી જઇ પોતાની તરવાર તાનાજી માલુસરેની તરવારપર એ તો સખ્તાઇથી મારી કે તાનાજીના હાથમાંની તરવાર ઉડી ગઇ.

માત્ર મૂઠ પકડીને જ ઉભો રહ્યો ! નવાબે આ ચમત્કાર એટલી તો ઝડપથી કીધો હતો કે, સઘળાઓ ભેધ રહ્યા ને ભે કે બીજા કોઈ બોલી શક્યા નહિ, ને મનમાં જ સમજીને બેસી રહ્યા હતા. તોપણ દાદાજી ને ચાર મુસલમાન પઠાણોએ શાખાશીનો ઘણો મોટો પોકાર કરી નવાબની આ ચમત્કારિક કૃતેહ આકાશ સુધી પહોંચાડી દીધી, તે જાણે તેને વરવાને હુરીઓ આવે તેટલા જ માટે !

તાનાજી તદ્દન અશક્ત, દિગ્મૂઢ અને જમીનમાં ગરક થઈ ગયો, અને શિવાજી આ પોતાના જવાંમર્દની સહાયતાથી ઘણો આનંદ માની ગર્વથી ફૂલાતો હતો, તેનું મોં લેવાઈ ગયું.

“રાવ સાહેબ, હવે પાછા જાઓ ને તમારા શિવાજીને કહો કે મુસલમાન સાથે લડવાથી કદી હિંદુઓ જિત્યા નથી.” નવાબે તાનાજીને ટોણો માર્યો ને તે સઘળા હિંદુઓને ઘણો લાગ્યો. પણ કરે શું ? થયું પણ તેવું જ, એટલે સૌ તો અબોલ રહ્યા, પણ અંતે પોતાની આબરુના બચાવ માટે જ તાનાજીએ નવાબને જવાબ દીધો.

“અરે બાંડિયા ! તું ગર્વથી ફૂલાઈશ નહિ ! કદી બકરાએ વાઘપર જ્ય મેળવ્યો સાંભળ્યો છે ? ગમે તો હવે મારો હાથ ભે ને પછી તારી અવસ્થા કેવી થાય છે તે તને બતાવીશ. ખબરદાર ! અહિંઆથી પગલું પાછું ભર્યું તો.” નવાબે હસીને પોતાના સાથીઓ તરફ નજર કરાવવાને પાછા ફરીને ભેયું, એટલે તેનો ઉલટો જ અર્થ લઈને તાનાજીએ કહ્યું; “ઉભો રહે, તને નાસવાથી હવે કશું પણ ફળ મળવાનું નથી, તારું આવી જ બન્યું છે ! બચ્યાજી, તમે જશો ક્યાં ? છાવણી મરાઠાની છે, મુસલમાની નથી.”

“મોં સંભાળ ! છુતપરસ્ત ! કૃત્ય કરી બતાવ, મોંની ફડાકી મારવાથી શું યશ મળશે ? કદી પણ આશા રાખતો નહિ કે તને હું જવા ને હવે તારે જવાની આશા રાખવી પણ નહિ. ભેજે હવે મારે રોને તું છોકરો ગણે છે તે મહમ્મદના કુળનો છે ને તેની પીઠ-

પર મહમ્મદનો સાથો છે. તે તને અંધને સૂઝશે નહિ, પણ હવે તપાસતો રહેજે કે તારે નાસવું ન પડે.”

નવાખનાં આ વેણુ તો તેના કાળજામાં ફાટરાયાં. બોલવાનું બોલવાને ઠંકણે રહ્યું ને ધીમે ધીમે તેજ હરાધ જવાથી તે તદ્દન ગાફિલ થતો ગયો. આ મોંપર થતો ફેરફાર શિવાજીએ જોયો ને તે ધણો ગમરાયો. જો તેનાથી બને તો આ રીતના દ્રંદુરુદ્ધનો અંત લાવવા માગતો હતો, કેમ કે મુસલમાન સરદારની હોશિયારી જોઇને તે ધણો આશ્ચર્ય પામ્યો હતો.

તાનાજીએ હવે તો મરવું કે મારવું, એવો જ નિશ્ચય કીધો. હવે કંઈ તેનો ઉપાય નહોતો કે, આમને આમ અપમાન લઇને પાછા હઠાય; કેમકે પાછા હઠવાથી તે જીવતી નહિ પણ મુઆ જેવી જીંદગી મુજ્જરત. તેણે ધાર્યું કે આમ લડવાથી કદી ફાવિયે કે નહીંએ ફાવિયે, તેથી મરાઠાઓની હમ્મેશની રીત મુજબ પ્રપંચ કરવો ધાર્યો. તે નક્કી બણતો હતો કે, મુસલમાનો આ છાવણીમાંથી પાછા જઈ શકવાના નથી, પણ તેટલું છતાં એણે પોતાના એક શાગિર્દને—જો બને તો—સરદારનું કાટલું કરવાના વિચારથી ઉશ્કેરી મૂક્યો હતો, તેને બોલાવ્યો:

“તપાસ તો યશવંત !” તાનાજીએ બૂમ મારી,—“એને નાસતો અટકાવજે, એ હવે બચવાનો નથી. હમણાં હું એનું માથું ધૂળ ભેગું કરું છું, ને એના આત્માને એના વડવાઓ પાસે નરકમાં મોકલાવી દઉં છું.”

યશવંત નવાખની પીઠપર ગયો ત્યાં ચારે પઠાણો, પોતાના પ્રાણ આપવાને તત્પર હતા. તેઓએ યશવંતને તરવારથી સલામ આલેકુમ કીધી. યશવંતે પોતાની મદદે બીજા પાંચને રાખ્યા હતા. તાનાજીએ પોતાનું ખડ્ગ કાઢ્યું. તે તપાસીને દુશ્મનપર ધસવાને તૈયાર થયો. નવાખ પણ હવે સાવધ હતો. તે સધળું ચેતી ગયો હતો ને યશવંતને તપાસવાને પોતાના પઠાણ—અંગરક્ષકો તરફ આંખ ફેરવી, અને પોતાની કમરમાંથી ધણો સરસમાં સરસ જમૈયો કાઢ્યો; ને તેને એવી રીતે બતાવ્યો કે, સૌએ એમ જ માન્યું કે આ છાતીમાં બોકવાની નિશાની છે.

“પંદરપુરવાળા વિઠાખાના કસમ ખાઇ કહું છું કે,” આ દક્ષિણીએ જોયા હાંથ કરીને કહ્યું—જ્યારે નવાબ તો ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો જ હતો “આજે એને સધામ મોકલીશ.”

હવે કંઈ વખત નહોતો કે એક બીજા સામસામા જોયા કરે. તાનાજી ને નવાબ બંને પૂરતા જુસ્સામાં આવ્યા હતા, અને નવાબે પોતાના પડાણને કહ્યું કે. “પીઠ સંભાળજે, શત્રુ પીઠપર ખડો છે.” એટલું બોલીને તે તાનાજીપર ધસ્યો ને ધણી જ ત્વરાથી તાનાજીના હાથમાંથી ખડ્ગ પડાવી નાખ્યું અને જોરમાં ધક્કો મારી પાછો હઠાવી બીજી વેળાએ પણ તેને મૂર્ખ બનાવ્યો.

“કેમ અહમક! હવે મુરાદ બર આવી?” નવાબે તેને ખૂબ ખીજવવા માટે ટચકો માર્યો. “અરે જોરહમ! તું સંભાળ, હવે તારા હાથમાં શસ્ત્ર પણ નથી ને તારો કાંઈ સહાયકારી પણ નથી. હમણાં તને પાયમાલ કરું છું. હું ખુદાને બંદો તેની સામે તારી શી તાકત!”

“ચૂપ! ચૂપ!” તાનાજીએ ગભરામણમાં શરમાતાં શરમાતાં મચ્છુ-મચ્છુતે સાદે કહ્યું, “હવે નહિ બચે, તું તપાસ તારી પીઠ. યશવંત! જોય છે શું? હવે બીજો છલાજ નથી. એ મ્લેચ્છ બચવો ન જ જોઈએ.”

આટલું બોલતાં સાથે યશવંતે નવાબપર પીઠથી ધસારો કીધો અને તાનાજીએ છાતી સામો કીધો. “અરે! જફર, જમરુદ, પીઠ સંભાળજો. હમણાં હું જ એ સધળાને ખુદા પાસે મોકલીશ.”

“હા, ખુદાવંદ! આપ બેઠકે રહો, અમારા શરીરમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તમારા વાળને પણ ઇંજ થવાની નથી.” એમ કહીને સલીમ ને તાજક બંને યશવંત સામા ગયા, ને જફર ને જમરુદ નવાબની પીઠપર ખડા રહ્યા. નવાબ તો તાનાજી સામો રહ્યો. તાનાજી બાલો લઇને ધસ્યો, પણ નવાબે દૂરથી તેને આવતાં જ પોતાનો બાલો ઝડપથી લઇને તેની છાતી તરફ ધર્ચો, જેથી તે અચકાયો ને અચકાતાં સાથે જેવો ધક્કો વાગ્યો કે તે પાછો હટ્યો. સલીમે યશવંતને આવતાં આંતર્યો અને યશવંતે તાજકપર ધા

કીધો જીતી તે ઘેડાપરથી પડ્યો, એટલે બીજા મરાઠાએ તેની જાતીમાં
જાલો ખોસી દીધો. સલીમે યશ્વંતના પગપર ઘા કીધો કે તે ઘેડાથી
પડ્યો, ને જફર આવી તેનું માથું કાપી નાખ્યું ને પાછો પોતાના ખાવિંદના
પક્ષપર જઇને ખડો રહ્યો. નવાબ પશુ હવે મહારાયો, ને કંઈ ઇલાજ ન
જણાવાથી ઘુરત રમાના આપેલા ગોળાની અજમાયશ કરવાનો વખત
નજીક આવેલો ધારી એક ગોળાને જમીનપર પછાડ્યો. પાસે પથ્થર હતો,
તેપર ગોળો પછડાતાં મોટો ભયંકર અવાજ થયો. અવાજ થતાંની સાથે જ
બન્ને સૈન્યમાં મોટો મહારાટ મચી રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

કટાકટી-પરાક્રમ

પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા તેમ નવાખે પછાડેલા ગોળાથી ક્ષણની શાંતિમાં હતા તેમાંથી બન્ને પક્ષના લડવૈયાઓ એકદમ ભગ્યા, અને પોતાના કામ માટે તૈયાર થવા એક બીજાને મદદ કરવા લાગ્યા. બન્ને લશ્કરમાં એકદમ તૈયારી થઇ રહી. દરેક જણ પોતાના કામ માટે લાયક હતો, જે તે વેળા એક રીતે ધણું અગત્યનું હતું, અને બેશક પોતાનો ધર્મ બળવવામાં જોખમકારક પણ હતું. દરેક જણ પોતાના માથાપરનું સૌથી મોટું જોખમ જોઇને બચથી ધ્રુજતો હતો, તેમ દરેક જણ પોતાને મોતના મોમાં મૂકાયલો સમજતો હતો. ઘોડેસ્વારોએ પોતાના હંમેશના સાથી ઘોડાઓની પીઠપર હાથ ફેરવ્યો, અને રણસંગ્રામના સદાના સાથી સાથે પોતાની જિંદગીની સલામતી, મરવું કે જિતવું, એ વિષેનો સધળો આધાર તેમના ઘોડાઓપર મૂક્યો. મરેડાઓના ઘોડા ધણી કદાવર ને લડાઇમાં ટેવાયલા હતા, ને પૂર્વની લડાયક પ્રજાને જે રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી રીતની સધળી કળવણી તેમને આપવામાં આવી હતી. દરેક ઘોડો પોતાના સ્વારની રક્ષા કરવાને માટે તૈયાર હતો, ને દરેક સ્વાર પોતાના ઘોડા માટે પ્રાણ આપવા તત્પર હતો. જાણે પોતાના કુટુંબનું મનુષ્ય હોય તેમ ઘોડાની સંભાળ લેવાતી હતી. તે ઘોડાઓપર જીન કસી, સ્વારોએ પાવડામાં પગ મૂકી બાલાઓ હાથમાં પકડ્યા હતા. લગામ છૂટી મૂકી ને તેવી અવસ્થામાં મોંપર ચણાનો તોળારો બાંધ્યો હતો. સ્વારો પોતાના હાથમાંના ચણાપૌવા ને સાકર ફાકવા મંજા. હવે ખોટી માત્ર હુકમની હતી.

નવાબની બચ બરેલી હાલત જોઇને નવાબનું લશ્કર ચકિત, એબાકળું ને બાવરું બન્યું હતું. તેઓ પહેલાં તો અતિશય ગભરાયા, પણ નવરોએ તરવાર ને બાલો હાથમાં લીધા એટલે સૌ તૈયાર થયા. મોખરાપર ૩૦૦ ઘોડેસ્વાર થયા—પછાડી લશ્કર દોરાયું. આ વેળા નવરોજની પડોસમાં

પુરતના આવેલા એ ધણા ગંભીર પોષાકમાં ખીજ નવા સરદારો ઉભા હતા. તેમણે તો કેસરિયા જ કીધાં હતાં. બચ હતો તે દૂર નાખ્યો હતો ને જીવને સાટે જીવ બચાવવાને તૈયાર બન્યા હતા. નવરોએ તેમને પોતાની જમણી બાજુએ રાખ્યા. “આજના જેવો તોફાની દિવસ મેં કદી પણ જોયો નથી, ને મને આજ કરતાં વધારે બચ કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી. પણ આજના મધુરામૃત જેવું પાણી કદી પણ મારી જિંદગીમાં હું પીવાનો નહિ, ને આજથી વિશેષ આનંદ મને કદી પણ થશે નહિ.” એમ નવરોએ બડબડો.

“આ તમે કુરાનની બાષામાં બોલ્યા છો, નહિ?” પેલા એ નવા સરદારમાંનો એક બોલ્યો, “આપ તો ખરેખર આ નગરીના શણગાર ને રણનાં રત્ન છો.”

“ભલે, આપ મહેરબાન એમ કહો,” પેલા મુસલમાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “મારી જન્મભૂમિને ખાતર ને મારા નવાબને ખાતર આજે તમારી સાથે રહી જે પરાક્રમ હું કરીશ તે ફરિશ્તાઓને પણ પસંદ પડશે. જિંદગીમાં કંઈપણ ફેંડું કે ભુંડું કરવું, પછી ચારી આપનાર તો તે સાહેબ છે.”

“હાસા, તમે સત્ય કહ્યું,” ખીજ નવા સરદારે નીચા નમીને જવાબ દીધો, “પણ હવે વિલંબ શો છે? આ શત્રુઓ સમક્ષ આપણે ધણું કરવાનું છે, ને મહાસાગરનાં મોજાં ધણાં ઉછળે છે માટે ધણી ઝડપથી દિડ કરવી જોઈએ. નહિ પહોંચી વળાશે તો હમ્મેશની બદનામી માથાપર ચોંટી બેસશે, ને તેમાંથી આપણો બચાવ નથી.”

“તમે બેદરિગ રહો, મારા લક્ષમાંથી કશુંએ ગયું નથી.” તે વૃદ્ધ સરદારે કહ્યું. “મારા સાથી ને મિત્રોની સહાયતાથી દિવસના દશમાં ભાગમાં શત્રુને નામોશી સાથે નસાડીશ. લશ્કરની વ્યવસ્થા બરોબર છે ને આપણે પણ સધળી રીતે દરોબસ્ત બન્યા છીએ.”

“પણ રે સંભળો, ખીજો અવાજ થયો.” એકદમ ચમકીને ખીજ નવા સરદારે નવરોએ આંગળી કરી આકાશમાં અંધારો બતાવ્યો.

નવાબને ખીજ વેળા જોળો અફાળવાની જરૂર એટલા જ માટે પડી કે, તાનાજીએ તેનાપર ખીજ ચાર મરેઠાઓને મૂક્યા, કે જેઓ

મમે તે પ્રકારે એનું ખૂન કરે. ચારે સ્વાર નજીક આવી પોહોંચ્યા, પણ નવાખ જોમમાં આવેલા કાઈ તલેસ્માતથી બડો શૂરવીર બની મથેા હતો. તેના સાથીઓ બહુ કાબેલ હતા, પણ તેનાથીએ એણે સવાયું પરાક્રમ બતાવ્યું. ચાર ચંડાળોમાંના એકને તો ધસતાં જ કાપી નાંખ્યો, ને જમરુદનો ઘોડો ખાલી પડ્યો હતો તેપર સ્વાર થયેા. તાનાજી વિશેષ લજ્જિત થયેા ને તે દાંત કચકચાવી આ તરફડાને મારી નાંખવાનો દાવ શોધતો હતો. તેટલામાં એક ગોળ કુંડાળામાં નવાખને ઘેરી લેવા સઘળા સિપાઈઓ આસપાસ ફરી વળ્યા. પ્રસંગ અતિ ખારીક હતો, ને જીવ સટોસટના સોદા હતા. નવાખે અસ્લાહનું નામ જીભપર લઈ પોતાનો ઘોડો શત્રુઓની મીથુમાં ફેંકયેા ને પાંચ દશને બાલાથી વીંધી નાંખ્યા, ને તે જ આવેશમાં બીજે ગોળો જમીનપર અફાળ્યેા-એમ જ માનીને કે હવે મદદ ન આવી પહોંચે તો એકલે હાથે સઘળું કામ બજાવવું, પણ જનનીની કુખ લગ્નવવી નહિ. આ વેળાએ તેનો વિકરાળ ચહેરો, તેનું બાહુબળ, તેનો સીનો ને તેની કાબેલિયત એવાં તો ઉત્તમ હતાં કે “ધન્ય છે એનાં માત પિતાને !” એમ મુખેાચ્ચાર કર્યા વિના રહેવાતું નથી. જનાની વૃત્તિવાળો છતાં મરદાનગીમાં તે એકલો બન્યો હતો, ને તે કાળનાર એકલા કરતાં પણ વધારે કદાવર દેખાતો હતો.

શિવાજી તેની આ મરદાનગીને જોઈ હેરત પામ્યેા, ને એક સિંહના સમાન થોદ્ધો આટલી ત્વરાથી આવી સરસ રીતે શત્રુઓને હંકાવે, એ તેના કાળજીમાં કાતરાયું. તેણે ધાર્યું કે, “કેટલાંક ઓપુરુષ ને નિર્દોષ બાળકોના ધાતની આ ગેબી સળ કરવા ઇશ્વરે તો આને નહિ પ્રેયોં હોય. રખેને એ કચડધાણ કાઢી નાંખે” એવા વિચારથી તે અજિત શત્રુને, મારવાને બહુ આતુર બની ગયેા. તેણે બીજા પંદર સ્વારને આ શત્રુપંથુ મારેા ચલાવવા મોકલ્યા. નવાખ હવે મભરાયેા ને તેણે જાણ્યું કે ખચીત કંધ્ દગેા થયેા, છતાં પણ હટ્યો નહિ. પોતાના ત્રણ સાથી, જે હજી પણાં સલામત હતા તેમને પાસેના પાસે ઉભા રહેવાનું સૂચવી, માહોમ કરી

ચેલા પંદરે જવાંમદ સામે ઘોડાને ઝોકાવ્યો. ત્રણનાં માથાં ધડથી ભૂંદાં કરી, તે પોતાના સાથીઓ સાથે પાછો હઠ્યો, ને મરેઠાઓ અચંબો પામી રહ્યા. શિવાજીએ આ બધો ચમત્કાર જોઇને એકદમ પોતાના માથુ-સોને અટકાવ્યા, ને નવાબ સાથે વાત કરવી ધારી. નવાબને વચન આપ્યું કે “ખુલાસો કરે નહિ ત્યાંસુધી તને કશી ધન, દમાફટકા કે કાવ-તરાંથી થશે નહિ.” વિચાર કરી નવાબે તરવાર આન કીધી, ને બાલાને હાથમાં રાખ્યો.

સત્તરમી સદીનો આ ‘નાઇટ,’ જ્યારે તેને બાલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેની હઝુરમાં ઘણા દબદબા ને દમામ સાથે ઉભો રહ્યો, ને પોતાના તોરમાં શિવાજીને જરાપણ માન ન દીધું. જે કે એ શિવાજીને બિલકુલ જણાયો નહોતો કે કોણ છે ! ને એ પોતે પોતાનો દબદબો સાચવવાને માટે જરા પણ ખંતી નહોતો, તથાપિ જ્યારે એણે જોયું કે, રાજખીજના ગુણનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે ત્યારે એને શી દરકાર રહી ? જે પુરુષે મોતના મોં સામું જોયું તેને ખીજનો ભય કેવો ? રાજદરબારની રીત-ભાતથી સંપૂર્ણ માહિતગાર છતાં એણે આ અવિવેક પ્રથમ જ કીધો, જે કે તે કારણસર હતો. નવાબની બાબુએ તેના સાથીઓ ઉભા રહ્યા, પણ બાલાને નીચા નમાવ્યા નહિ; જે કે તે કાળમાં બાલાને નમાવવો, એ મોટા માનની ઁંધાણી હતી. તે શૂરવીર ખેદરકાર પણ નિડર-તાથી ઊભો રહેવા પછી મહારાજાએ પૂછ્યું.

“તમે કાંઈ મોટા સરદાર છો જ ?” શિવાજીએ પ્રશ્ન કીધો. “તમને સરદારની પદવી કોણે આપી ને ક્યારે મળી છે ?”

“આલમગીર બાદશાહે, મહેરબાન દિલ્લીપતિએ.” સૂરતના નવાબે ઉત્તર દીધો.

“શબ્દવિદ્યા તમે સારી જાણો છો, નહિ વારુ ? તમે હમણાં જે પટા-બાજી ખેલી તે સરદારને બહુ માન અપાવે તેવી છે. હાલના સમયમાં તમે જે યુદ્ધનિપુણતા બતાવી, તે ખરેખર તમારી કીર્તિમાં વધારો કરશે; તોપણ તમે નથી જાણતા કે આ તમારી બહુ મૂલ્યની લડાયક શક્તિ

માટે તમને મોટું ધનામ આપનાર કોઈ નથી. તમારો નવાખ તો ક્યારનાએ મરણ પામ્યો છે અને હવે તમે ફોકટ વળખા મારી જીવ આપવા આમાટે તત્પર થયા છો? તમારી કીર્તિ પીછાનનાર હવે કોઈ નથી, ને બે તમે આયુષ્યને ચાહતા હો. તો જલે તમે તમારે રસ્તે જાઓ, તમારા આવવાનું ને જવાનું કશું પણ કારણ અમે જાણવાને રાજી નથી. ઇચ્છા હોય તો મારો ભોમિયો તમને સલામત જાવણી બહાર પહોંચાડશે. કશા પ્રકારની ઇજા થશે નહિ. તમે શું કહો છો સરદાર?”

નવાખે બોલવાનો યત્ન કર્યો; પણ પોતાના ઉભરા દર્શાવવા અશક્ત હતો. પોતે જાતે સલામત છતાં આતું દાવપેચવાળું બોલવું સાંભળી બહુ વિમાસણમાં પડી ગયો.

“નિરુત્તર ન રહો, શૂરાઓએ હુકમને તાબે રહેવું જોઈએ, ને તાબેદારોએ પોતાના ખુદવંદોને માન મરતબાથી જોવા જોઈએ. અમે તમારો મોટો ગુન્હો પણ માફ કરિયેછિયે, કેમકે તમે બહુ ઉદાર દિલના પરાક્રમી સરદાર છો.”

શિવાજીએ પોતાની તીક્ષ્ણ આંખ આ સરદાર તરફ રાખી, ને સ્મિતહાસ્યથી પોતાના બોલવાની શી અસર થાય છે તે જોવા લાગ્યો. નવાખે આ બધા બોલવાની મતલબ શી તે સમજવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. શિવાજીના મોંપર પરમાનંદ પ્રકટ દેખાતો હતો, એટલે પ્રપંચ છે એમ માનતાં નવાખ અચકાયો.

“જો એથી આપ આનંદ પામતા હો તો, અય મરેઠાના સરદાર !” મુસલમાન સરદારે કહ્યું, “એમ કરવામાં વિલંબ નથી. અય વીર પુરુષ ! આટલી દયા આ નગરીના લોકપર પ્રથમ જ અવશ્ય કરવી હતી. તું નામદારની મરજી આજે જણાવી તે પહેલાં એ જ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત તો બેશક અમે ધર બહાર વિનાના થાત નહિ ને આટલા જીવપર આવત નહિ. આ નગરના લોકોના ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા જીવ લીધા, ને બાળક, સ્ત્રી ને વૃદ્ધોને રડાવતાં કાપતાં જરા પણ ડર્યો નહિ, એ તારા અમીરી ખવાસને શરમાવે તેવું છે. અમે અમારી સૂઝી પાઠી રોટલીપર ગુજારો કરીએ છીએ, ને બીજાને જરા પણ ઇજા કરતા નથી.

માં તે આજે જે સિતમ ગુજાર્યો છે, તેનો, તારો ને અમારો અલ્લાહ જ છે ત્યાં જવાબ દીધા વિના છૂટકો થશે નહિ.”

“પુષ્કળ દ્રવ્યની અમને જરૂર હતી, ને આ નગરમાં પરદેશી-મોના સમાગમથી દ્રવ્યની રેલછેલ થઈ રહી છે તો તેમાંથી થોડું અમે ઉપયોગ માટે માગીએ છીએ. એથી આલમગીર જલમનો શિરચ્છેદ કરી ભરતખંડમાં એક સરસ શક પ્રવર્તાવીશું.”

“તારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેનો અધર્મ કરવો યોગ્ય છે?” સત્તરમી સદીના રાજવીરે પૂછ્યું. “પણ જો તું સરદારની ઇચ્છા હોય તો, અને અમારાપર તમારો પૂરતો વિશ્વાસ હોય તો, જે દ્રવ્ય છે તે મૂકીને ત્યાહ્યા જાઓ, અમે તમને જેમતાં સાહિત્યો પૂરાં પાડીશું. તમારી મદદમાં તૂટી અમારા બાહુબળથી કીર્તિ અપાવી, તમને રાજકાજમાં મદદ કરીશું. એમ નહિ બનશે તો યાદ રાખો કે, તમે સધળાને આ અલ્લાહના કસમથી કહું છું કે, જીવતા જવા દેવાને માટે બહુ વિચાર કરીશ.”

“ચંડાળ, મ્હેં પુત્ર, ગોઝારા! શું તું અમને ડરાવે છે?” માલુસરે જે આટલીવાર અબોલ ઉભો હતો, તે એકદમ ખીજવાઇને પોતાના કારસ્તાનીયા સાથી સાહત આ અમીરજાદાપર ધસ્યો, ને નવાબે સાવધ થઈ શત્રુના આગળ ધસતા ખીજ સરદારને ભાલો ઘોંચી તેનું માથું જાપર લઈ સૌને લય ઉપજાવે તેમ બતાવ્યું. એ જોતાં જ ખીજ મરેઠાઓ “સેતાન-સીતને બસ મારો,” એમ બોલી ગીધ પેઠે તૂટી પડ્યા. નવાબે કશા પંજુ આંચકા વગર સૌને સામે જવાબ દીધો. કાપાકાપી ચાલી, ને તેટલામાં નવાબે, અવકાશ મળતાં ત્રીજો બાકી રહેલો ગોળો જમીનપર પછાડી અતિ લય ઉપજાવ્યું.

સૂરતના લશ્કરમાં પુષ્કળ લય પથરાયું ને ચેતવણી મળતાં એકદમ લશ્કરે દોડ ચલાવી. મરેઠાઓમાંના કેટલાક બેઠા હતા ને કેટલાક તૈયાર હતા તે સધળાપર નગરજનનું લશ્કર ટૂટી પડ્યું ને કેર વર્તાવ્યો.

અકરણુ ૨૧ મું

સૂરતની સૂરત !

શિવાજીના કાનમાં નવાખના ગોળાનો ત્રીજો અવાજ જતાંની સાથે મનમાં અતિશય લય ઉત્પન્ન થયો. તુર્તાતુર્ત પોતાની “કૂવે-લરી” ને તૈયાર કરવાનો પેગામ મોકલી, તેઓને સજ થવા વરદી આપી. ધણાં ફાંફાં માલુસરેએ નવાખને મારવાને માટે માર્યાં પણ તે ફેાકટ મ્યાં ને હુકમ મળતાં એકંદમ પોતાને શિવાજીની મંડળીમાં દાખલ થવા જવું પડ્યું. મંડળમાં ધણા વિચાર થયા, પણ વખત થોડો હતો તેથી કંઈ પણ નક્કી કરે તે પહેલાં ઘોડેસ્વાર લશ્કરનાં પગલાં સંભળાયાં. આવતા લયને નિવારવા શિવાજીએ ધણી મહેનત લીધી, પણ તે બ્યર્થ ગયું. લગોલગ લશ્કર આવી પહોંચ્યું, અને તે દૂરી પડે તેટલો વિલંબ હવે હતો. સધળું વેરણુ ખેરણુ થઈ જવાથી પોતાના ચારે સ્વાર સાથે ગ્યાસુદ્દીન રૂમી નાસી ગયો નહિ, પણ બેધડક જે થાય તે જોવાને માટે ઉભો રહ્યો.

પણ એટલામાં ખીજી બાજુથી નવસારીના દેશાઈનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને તેઓએ દંડ લેવાની માંગણી કરી. માંડવીમાંથી પણ લાંબે ઠાકાર આવ્યો ને તેણે પણ એવો જ હુકમ મોકલ્યો હતો. કશી પણ આનાકાની વગર તાબે થવાને સૂચવ્યું હતું, પણ જે જે શરતોની માંગણી કરી હતી, તે તે શરતો એટલી તો કરડી હતી કે, તે વાંચતાં જ શિવાજી બળે મથોડાં ઉછળ્યો. તેણે નક્કી જણ્યું કે, નવાખને ધણી સજ્જડ મદદ મળી છે ને તે હવે આપણને સાંગોપાંગ જવા દે તેવો નથી. તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં ને પોતાની અમર કીર્તિ જતી રહેવાનો આવો સાંકડો સમય આવ્યો, તે માત્ર પોતાના ઉતાવળીયા તથા અથોગ્ય કર્મને લીધે બન્યું છે, એમ જાણીને તેણે એક મોટો નિશ્વાસ મૂક્યો.

જે પ્રતિનિધિ નવસારી ને માંડવીવાળા તરફથી આવ્યો હતો, તેનો લબ્ધ દેખાવ ને કોપાધતભૂતિ જોઈને મરાઠી લશ્કર ચૂપ રહી ગયું. પેગામચી

સહમાન હતો ને મોટા આરખી ઘોડાપર સ્વાર થયો હતો; હાથમાં લો ને નાગી તરવાર લકટતી હતી; શરીરપર કડીયાળું અખતર ધારણું હતું, અને મોંપર લાંબો ટોપ મેલ્યો હતો; એટલે દેખાવ જ વિકરાળ મતો હતો. તેનો લેંઘો તંગ હતો, ને તેપર ચામડાના પટ્ટા વિંટાળી દીધા હતા; આંખ મોટી હતી ને તે ધડીને પળે જળે રુદ્રનો કોપ કરશે તેવી ખાતી હતી. ઘોડો વારંવાર ખોંખારતો હતો, ને તેની લાંબી કેશાવળીથી ગરદન છવાઈ રહી હતી. આવી મૂર્તિને જોઈને વળી આ નવો જ મનાવ શો છે, એ જાણી સધળા ચક્રિત થયા.

પોતાના સરદારો વચ્ચે પહેલી વાતચિત થયા પછી, શિવાજીએ પોતાની મંડળી હજુર, પેગમચીને બોલાવ્યો. કાણે સત્તાલ કેમ કરવો તેનો જ આ મૂર્તિને જોતાં વિચાર થયો! સધળાની સામા આ પ્રતિનિધિ જે રીતે જોતો હતો, ને વારંવાર ચક્ષુને ગતિ આપી આમતેમ નજર નાંખતો હતો, તે જોતાં સૌને એમ પણ ભાસ્યું કે, રખે તે કાંઈનું રક્ત રેડે! થોડીવાર સૌ મૌન ધરી રહ્યા, પણ અંતે ખરેખરા ગર્વથી શિવાજીએ પ્રશ્ન કીધો.

“તું પ્રતિનિધિનું કામ કરવાને માટે આવેલો છે?”

“એમ તો ખરું જનામ!” પેલા પ્રતિનિધિએ જવાબ દીધો.

“તારા ઠાકોર અને દેશાઈની માગણી અમે નાકબૂલ કરીએ તો તેઓ શું કરી શકશે વારુ?”

“તરવાર પોતાનું કામ બરાબર બજાવશે, ને તમારા માણસોનાં મકદાં અત્રે રઝળશે?”

“તમારું નામ શું છે?”

“સલાદીન તે વીર થોધો!”

“ખરેખર સલાદીન, તારા જેવો વીર થોધો માંડવીના ઠાકોરના આસરામાં છે તો તેવા બીજા કેટલા હશે? તને શું મુસારો મળે છે? તે માત્ર એક ઘોડા પૈસાને ખાતર તારી જિંદગી ખરેખરા જોખમમાં નાંખી છે, એ બહુ અમત્કારક વાત છે. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું તારે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય પેલા તંબુમાંથી લે અને કાંઈપણ પ્રકારે અમારો સહાયક થા.”

“તારાં સધળાં કાવતરાંથી અજ્ઞાહ બચાવે !” ઉચ્ચ હાથ કરીને એલચી બોલ્યો. “નિમકહરામીથી પણ આ તો વિશેષ છે. પોતા માલિકનો દ્રોહ કરવો, એ તો અજ્ઞાહના ગુન્હાની વાત થઈ. રે સરદાર આ તારા દરજ્જાને યોગ્ય નથી ને તને ઈશ્વરને ત્યાં આવાં પાપકર્મને માટે બહુ મોટી શિક્ષા થશે.”

શિવાજીએ આ સાંભળતાં પોતાનો બચ વળી વિશેષ વધાર્યો; સલાદીને આવો પ્રસંગ જોઈને વિશેષ લડકાળ્યા.

“જે અમારી માગણી નાકબૂલ કરવામાં આવશે તો એક ધડીના છટ્ટ ભાગમાં આ સામે ઉભેલું લશ્કર તમને કચડી નાંખશે.” અને આ બોલત સાથે બાજુએ નજર ડાઘી તો ધણા અચંપા સાથે શિવાજીએ દૂરના મેદાનમાં ગીરદ ઉડતી જોઈ, અને એક બાજુએ અરબ અને મુસલમાનો અને બીજી બાજુએ હિન્દુ ને અફગાનોને ગીધ પેઠે દૂરી પડવાને માટે તલ્લી રહેલાં જોયા ! શિવાજીને હવે શક વધ્યો, ને તેણે ધાર્યું કે પહેલાં જે સરદાર આવ્યો હતો તે જાણી જોઈને આપણને અડચણ કરવા આવ્યો હતો, ને તેટલા સમયમાં આ બધી ગોઠવણ થઈ ચૂકેલી છે. દૂરના નગરના લશ્કર કરતાં પણ ઘણું મોટું લશ્કર દક્ષિમ્યાંદામાં ઉભેલું જોયું અને તેમના ધણા પટ્ટા ઘોડાઓનો હણહણાટ, તેમના ચાલવાથી ઉડતી રજે, ને ભાલાનો ચળકાટ સૂર્યના તેજથી વધારે પ્રકાશતો ધડીમાં સૈન્ય દેખાતું ને ધડીમાં વળી અદૃશ્ય થઈ જોઈને શિવાજીએ જાણ્યું કે હવે ઠીક માત્ર દૂરી પડવાની છે.

“જા, આ દીવાના એલચી, તને આજે જીવતો જવા દઉં છું, તે એટલા માટે કે અમારી દક્ષણી પલટણોના હાથ કેવા છે તે તમને તુરકડાઓને બતાવીએ.” ધણા ગુસ્સામાં શિવાજી બોલ્યો—જો કે તે ધારતો હતો—તેને ખબર હતી કે આ યુદ્ધમાં જય નથી જ મળવાનો. “સલાદીન મૂર્ખ ! તું એલચીપણને લાયક જ નથી. માંડવીનો ઠાકોર ને દેશાઈ પોતાનું લશ્કરી બળ કેટલું છે, તે અમારે મુકાબલે આવશે ત્યારે જોશે.” આ વાક્ય પૂરું ન થયું, તેટલામાં તો સલાદીન પોતાને મારતે ઘોડે ચાલ્યો ગયો ને જોતજોતામાં ઝાડીની પેલી પાર અદૃશ્ય થઈ ગયો. તેણે પોતાના

લશ્કરમાં જઈને સઘળા વર્તમાન નિવેદનો કીધા ને ઠાકોર ને દેશાધિ બને એ ધર્મમાં આવીને પોતાના લશ્કરને સઘળા બાળુએથી તૈયાર કીધું.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે સુરતનું લશ્કર શિવાજીના લશ્કર પર ટૂટી પડવાને દોડ્યું, પણ તે સો વાર અગાડી ધસે છે, તેટલામાં એક ઘોડેસ્વારે શ્વાસભેર દોડતાં આવીને નવરોઝના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. નવરોઝે તે વાંચી સુરલાલ, જે બીજી ટુકડીને યોગ્ય આકારમાં ગોઠવતો હતો, તેની પાસે જઈને તેના હાથમાં આપ્યો. બન્ને વાંચી ધણા ચકિત થયા, કેમકે માંડવીને ઠાકોર ધણાં વર્ષ થયાં સુરતના નવાબની સામા શત્રુવટ રાખતો હતો, તે આ વેળા એકદમ વહારે આવ્યો, તે પહેલાં માનતાં અચકાયા, પણ નવસારીના દેશાધિને બીજો પેગામ હતો, તેમાં સઘળો ખુલાસો દર્શાવેલો હતો, તેથી ખાત્રી માની પોતાને મોટો આશ્રય મળ્યો જાણી પૂર ઉમંગમાં આવ્યા. સર્વ વર્તમાન મોતીને કહ્યા, ને ત્રણ બીજી ટુકડીની સરદારી, ત્રણ સ્ત્રીઓને આપી હતી, તે સર્વ હવે વધારે જુસ્સામાં આવી ગઈ. પેગામથી પાસે આવી નવરોઝે પૂછ્યું, “સૈન્યમાં કેટલું માણસ છે ?”

“ખુદાવંદ, ત્રીન હજારસે કુછ જિયાદા ઘોડેસ્વાર ઔર પાંચ હજાર તીરંદાજ હૈયે !”

“અદ્વાહને બહોત યારી દી !” નવરોઝે પ્રાર્થના કરી. સંકેત પ્રમાણે આ વળી બીજી વેળા લશ્કર થંભ્યું. આથી શિવાજીને પોતાની સેનાની રચના કરવાનો સારો વખત મળ્યો. તેણે પોતાના સઘળા સરદારોને જીવ પર આવીને ટૂટી પડવાને ઉશ્કેર્યા, ને સઘળાઓ મરવું કે મારવું એ જ નિશ્ચય કરીને તૈયાર થયા. પોતાની સેના તૈયાર થયા પછી શિવાજીએ બહારની મદદને હટાવવા માટે પહેલો માર્ગ લીધો; કેમકે તેની ધારણા એવી હતી કે, શહેરનું લશ્કર તો નામનું ને ગણતરીનું જ હશે. જે બહારની વહાર પાછી હતી તો શહેરના પુરચેપુરચા ઉરાડી દેતાં વિલંબ થશે નહિ. થોડુંક લશ્કર અગાડી ચાલ્યું. તે પૂણી નજીક આવ્યું કે સઘળા અટકી પડ્યા. સફસમારીને સામા લશ્કરના આવવાની વાટ જોતા મરેહા ઉભા.

“હું ધારું છું કે, હવે આપણે રણક્ષેત્રની નજીક છિયે,” શિવાજી બોલ્યો. “સામું ધોડેસ્વાર લશ્કર હજી હજીટ કરી રહ્યું છે, ને મને લાગે છે કે દ્વરથી રણસિંગડાં ને પડખમનો અવાજ આવે છે, નહિ વારુ? હવે આપણે સર્વ પ્રકારે સજ્જ થઈ રહેવું અને આપણી પોતાની કીર્તિ માટે, આપણી ઓઝોની નામના માટે શૂરા યોધાઓએ અચળ હિમાલય પેઠે ઉભા રહેવું જોઈયે. મેળવેલી કીર્તિ અને રામદાસ સ્વામીનું વચન એ બન્નેપર વિચાર કરી તમારે દરેકે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરવું.”

આ સાંભળતાં જ સધળા સરદારો, સામંતો, તીરંદાજો, બાગે-દારો અને તરવારિયાઓ એકદમ બરોબર વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ ગયા. જો કે દક્ષણીઓ ઘણા થોડા હતા તોપણ તેઓ આ વેળા બહુ સાવધ ને ગંભીર બન્યા હતા; ને સત્ય કહીએ તો આટલું તો તેમના મોંપરથી સ્પષ્ટ જણાતું કે, તેઓમાં ખીક તો જરાએ જણાતી ન હતી, પણ આશ્ચર્ય ને ચિન્તા બંને સાથે માલમ પડતાં હતાં. દ્વરના મેદાનમાંથી શૌર્ય ચઢાવતો રાગ સાંભળી, ને વાજિંત્રનો સુંદર શબ્દ કાનમાં પડતો તે સાંભળી, શત્રુનું સૈન્ય રસભર્યું થાય તે પહેલાં પોતે જ તૈયાર થયા હતા પાછળનું શહેરી અરબ લશ્કર આ વેળા જણાતું નહોતું.

વચોવચ રેતીના ઢગલાનો ડુંગર હોવાથી સામી બાજીનું સૈન્ય બરાબર જણાતું નહિ ને તેથી ગણતરી પણ કરી શક્યા નહિ. તાનાજી માલુસરેએ કહ્યું કે, “જનાબની ઇચ્છા હોય તો રેતીની ટેકરીપર ચઢી લશ્કર કેટલું છે તે જોઈ? મને તો લાગે છે પૃથ્વીનાથ, કે સામું માલુસ પાંચસોથી વધારે નહિ હોય. માત્ર વાળંવાળા ને પડખમવાળા જ આટલો ઘોંઘાટ કરી રમખાણ મચાવી મૂકે છે. હું ચંદું ખુદાવિંદુ?”

“નહિ, નહિ! એથી તો આપણી સેનામાં શક વધશે ને ધીરજ ઝાશે તો અનર્થ થશે.”

ધીમે ધીમે મરેડી લશ્કર ટેકરીની નજીક જઈને ઉભું રહ્યું. અ એક બચાવની ઘણી સારી જગ્યા મરેડાઓને હાથ લાગી.

પ્રકરણ ૨૨ સું

ઝપાઝપી

બને બાબુના યોધાઓ તત્પર થઇને અગાડી વસવાની રાહ હવે ખેતા હતા. એક મોટી ટેકરીના ઓથામાં શિવાજીનું મરેડી સૈન્ય એક બાબુથી રક્ષણ થવાના ધરાદાથી ઉભું હતું. મરેડાઓના મોંપરથી નૂર તો ઉતરી ગયું હતું, પણ શિવાજી ને તેના બીજા યોધાઓ પોતાના જયપર મુશ્તાક હતા. તેમને સંપૂર્ણ આશ્વા હતી કે, ગમે તેમ થશે તોપણ આપણો જ જય છે. ચારે બાબુએ શત્રુઓ છે તથાપિ બચ ઓછો ખિતાવવામાં આવતો હતો. માલુસરે પોતાના ઘોડાપર ઝળકાટ મારતો લશ્કરી પોષાક સજીને બેઠો હતો ને હાથમાં લાંબો લાલો રાખ્યો હતો.

માંડવીના તથા દેશાઇના લશ્કરની મદદ આવવાથી નગરના લશ્કરને ખૂરતું શૂર છૂટ્યું હતું. નવરોઝે દૂરબીન મૂકીને સામા લશ્કરની હીલ-ચાલ જોઇ અને જોયું તો તે દૂર જતું દેખાયું. આગળ પોતાના લશ્કરને વધવાનો હુકમ કીધો. ધીમે ધીમે લશ્કર વધવા માંડ્યું અને શત્રુની હીલચાલ તપાસવા લાગ્યા. આ ક્ષણે આપણો શૂરો પહેલવાન પોતાની સેનામાં આવીને ભેળાઇ ગયો હતો. જે તંબુ તેણે સોનાથી ભરેલો જોયો હતો, તે ઉપડી ગયેલો દેખાયો. આ જોતાં જ નવાબને ઘણું લાગ્યું. પોતાની રૈયતની સકમાઇ આમ લૂટારો લૂટી જાય, તે જોવાને તે રાજ નહિ દેખાયો, પણ ઇલાજ નહોતો. લશ્કરને એ કામ કરવાનાં હતાં, એક પરાજય પમાડવો ને બીજો જય મેળવવો. આટલા માટે ધીમી પાલે, પણ વેગમાં પોતાના સૈન્યને અગાડી વધવાનું સૂચવ્યું. મોતી જે આ વેળા ખરેખરી શૌર્યાવેશી સુંદરી અને અંબાને બૂલાવે તેવી દેખાતી હતી તે મોખરે આત્રી. મણી, તેની સખી પણ આ વેળાએ કાઇ મહા-તેજસ્વી કાંતિમતી જણાતી હતી. પોતાના લશ્કરના એક ભાગની સર-દારી પોતે લઇ સૌને પ્રુકળ ઉશ્કેર્યા ને તેમાં બ્યારે શિરપર ટોપ

પહેરી, બખતર સહ, ઘોડાને કુદાવતી, બન્ને સુંદરી સેનામાં આવી ઉભી રહી ત્યારે કાષ્ટએ તેમને પીછાનીએ નહિ.

“મણી, આજનો રંગઅખાડો ઘણો બધો છે નહિ વારુ?” મોતીએ ચાલતાં ચાલતાં પૂછ્યું.

“સખી, આપણા નસીબમાં કંઈ વિશેષ જ લખેલું હોય તેમ જણાય છે.” મણીએ હસ્તે મુખે કહ્યું. “આજનું સઘળું માન તો તને અને તારી સાહેલી પેલી મરાઠણને ઘટે છે! પણ મારું વામ નેત્ર ફરકે છે તે સુચિહ્ન શા માટે હશે? ખરેખર શકુન બહુ હર્ષભરેલાં છે. જો જો બહેની, પેલું હરણુ પણ નાચતું કુદતું ગેલ કરી આપણને આવકાર દે છે.”

“તું હજી ઘણી બોળી છે!” મોતીએ ઠપકા દીધો. “શકુન અપ શકુનનો ભાવ બોલવાનું કશુંએ કારણ નથી. જ્યાં પૂર ઉરના ઉમંગથી કામ કરવા મંજાં ત્યાં અપશકુન શકુન થાય છે ને ચંડાંગાર થઈને બેસીએ તો શકુન પણ કંઈ કરતાં નથી. તારે માનવું કે આવી વહેમી વાતોથી કાંઈ પણ પ્રકારે લાભ થવાની તો આશા જ નથી.”

આમ વાતો ચલાવતાં થોડેક દૂર ગયાં. મરેઠી સેનાએ સૌના આવવાનો પડધો જોયો. એટલામાં એક સિપાઈએ તીર ફેંક્યું. મોતીના સામું જ તે તાક્યું હતું, પણ તે ચેતી બાજુએ ખસી ગઈ, ને નવરોઝને કહ્યું, “અમીર દિલના નવરોઝ, સાવધ થાઓ, બાણો છૂટવા લાગ્યાં છે અને સંગ્રામ સમય નજીક છે.”

“મોટા મનની તરુણી,” નવરોઝે શબ્દ લલકાર કીધો. “બધ્ધિકર રહે, અક્ષાહની મદદ પૂરતી છે તો આપણને ધન થનાર નથી. જો એ બાણ કેવું વ્યર્થ ગયું છે. મારા પ્રિય સિપાહીઓ,” પોતાના લશ્કર તરફ ફરીને તે બોલ્યો, “તેમના બાયાને માર્યા જ નથી, ને તેમના બાલાન અણીને કાતિલ ઝેર પાયેલું જ નથી. આપણને એ જંગલી રીતનું પણ અભિનંદન છે. તેઓ ગમે તેવા જંગલી, જડ અને અકલશૂન્ય છે. તે

પહેલો ધસારો પણ કરે તથાપિ તમારે અચળ કોટ માફક ટકી
વું. પ્રિય ભાઈઓ, વધો, ધીમે ને દૃઢ મને અગાડી વધો."

નાની નાની પંક્તિઓ, જેની આસપાસ ઘોડેસ્વારની ટુકડીઓ
વળેલી હતી, તેણે આકાશ ધ્રુગવી મૂકે તેવી ગર્જના કરી. ભાલા-
નાઓએ ભાલા ઝગઝગતા કર્યા, તરવારીઓએ તરવાર આન-
તથી કાઢી, સામા શત્રુની છાતી ચીરવા બહુ બળવાન હોય તેવી રીતે
પ્રતાના શસ્ત્રો દર્શાવી, તેઓ આ જિંદગી હવે વિજયમાળા પહેરી હૂર
જીને અપ્સરાઓને વરવા માટે જ છે એમ માની અગાડી વધ્યા. આ
ક્રીયારીનો ઘોષ, રીતિ અને વ્યૂહરચના આગળ, આપણને હાલની
પ્રાપ્ત રીતિ જોતાં એમ જ લાગે કે, એ માલ વગરની છે, પણ જે
કરિસાહ ને બળ આ વેળાએ આવેલું હતું તે કોઈ પણ કાળને શોભાવતું હતું.

ઘોડે રસ્તે અગાડી વધ્યા, તેટલામાં દેશાધનું લશ્કર બાબુથી અચાનક
આવીને કૂદી પડ્યું ને પોતાના ઘોડાઓના ખોંખારા, દોડધામ ને અચા-
નક પ્રવેશથી નાગરિક લશ્કરમાં મોટો ગભરાટ એકવાર તો કરી મૂક્યો;
પરંતુ સામી કીકીયારી સાંભળીને અનિયમિત, જે વળી સામા મરેહાઓના
લશ્કર આગળ તો ખિસાતમાં નહોતા, તેમણે જ્યારે આવું જોયું ત્યારે
ગભરાયા. પણ નવસારીના દેશાધના લશ્કરના ઉપરીએ આવતાંવાર નવ-
રાઝને સલામ કરી પોતાનો સંદેશો કહી દીધો, તે જોતાં સધળા સ્વસ્થ
થયા, ને વ્યવસ્થિત થઈને અગાડી દોરાયા. હવે જોર પુષ્કળ વધ્યું હતું.
પૂર્ણ વિશેષ ઉડવા માંડી, અને અગાડી દેશાધના ઘોડેસ્વારો વધવાથી
નાગરિક સેના રક્ષણમાં રહી. ઘોડેસ્વાર પાસે રક્ષક ને સંહારક બન્ને
ખતનાં શસ્ત્રો સજેલાં હતાં, ને જેઓ પૂર્વના કોઈ શહેનશાહના રક્ષકો
હોય તેવા પ્રતાપી જણાતા હતા. આ પાંચસો સ્વારો હતા. તેમના
પુષ્કળ પાણીદાર હતા. અરબી ને કાઢી ઘોડાઓનો ધણો ભાગ
જે એક લશ્કરને દોરાવનાર પઠાણ-મુસલમાન હતો ને એકને દોરાવ-
નાર પુરબિયા જેવો આહાણ હતો; તેઓનાં શિરોબૂધણ તથા બખતર

અમરમતા પોલાદનાં હતાં. જેનો અળકાટ રૂપેરી રંગ જેવો માન્ય હતો. વજ્ર કીરમજી રંગનાં હતાં, જેમાં કાષ્ટ કાષ્ટ ઢેકાણે સોના તથા રૂપાના અલંકારો પણ ગોઠવેલા હતા; પાંચમમાપરની કટીમેખલો રેશમ તથા સોનાનું જરીકામ હતું; ને પાંચડી જવાહિરથી જડેલી હતી કુખાણુ (ખંજર) અને બાલો ઉંચામાં ઉંચા પોલાદનાં બનાવેલાં હતાં જેના હાથાપર સોનું જડેલું હતું.

આ સધળું લશ્કર અગાડી વધી ગયું અને રણક્ષેત્રના વાજિત્રનાદ થયા. સધળા ફેળવાયલા ઘોડાઓ ડાબા જમણા થઇને ઉભા અને સૌ સરદારોએ પોતપોતાની ટૂકડી સંભાળી લીધી. નવરોઝ અને મોતમજીએ સૌથી મોખરાની સરદારી લીધી, ને પુરબિયા રણજિતસિંહે ઘોડેસ્વારોને હરોલમાં ગોઠવી દીધા. કાળા હબશીઓ કે જેઓ પૂર્વ કાળમાં મુસલમાન જનાનાના રખેવાળ તરીકે કામ કરનારા હતા, તેમને મોખરાપર લાવીને મૂક્યા અને સામા લશ્કરને બતાવી આપ્યું કે, તેઓ હવે લડવાને તૈયાર છે. શિવાજીનું સૈન્ય પણ તત્પર થઇને ઉભું હતું અને દૂરથી નવાબને શિવાજી જેવામાં આંખો, જેનો દેખાવ કાષ્ટ હિંદુ મળતો આવે તે કરતાં કાષ્ટ પઠાણને વધારે મળતો હતો. સફેત પાંચડી જેપર સોનેરી ચટાપટા હતા, હુમસી દાઢી, લાંબા ગુચ્છા, વાંકડી મૂઠા અને રૂપેરી બખ્તર સજીને તે અરબી ઘોડાપર સ્વાર થયેા હતા. મોંપર પૂર્ણ ગર્વ પ્રકાશ્યો હતો અને તેનો દમામ જ સૌને થયરાવે તેવો હતો. નવાબે જેતાં જ મોટી ખૂમ પાડી સધળાને ચમકાવી મૂક્યા “અલ્લાહ અકબર” એવી ખુમ મુસલમાનોમાંથી ને “હર હર મહાદેવ” એ પોઠા હિંદુમાંથી નીકળ્યો.

આ મોટો બંધકર અવાજ બંધ પડ્યો કે, તુરત જ મરેઠી સેનાએ પોતાનો રાજ જણાવ્યો. તેઓએ પોતાના ઘોડાઓને અગાડી ધસારા અને પચાસ ચુનંદા સ્વારો મોખરે આવી જીવ આપવો કે જીવ લેણું એવો ઠરાવ કરીને આગળ વધ્યા. તેમની પ્રકાશમય તથા ખૂને બરાબર

ખોજ કરી આપતી હતી કે, તેમની ખુમારી ઓર જ હતી. જાણી રાખેલા, જે છાતી વિધવા માટે જ હોય તેમ ધરેલા હતા. તેમને ના સરદાર તાનાજી માલુસરેનો સખ્ત હુકમ હતો કે, પોતાના જાણીવા ભોંકવા કે તત્ક્ષણ જ શત્રુ ધૂળ ચાટતા થાય, પછી તે, રાજ્ય કે રંક હોય. ક્ષીઓને પણ મારવાની આજ્ઞા હતી, તથાપિ તેઓ મે લોંડી તરીકે પકડાય તો મારવી નહિ, એવો ઠરાવ હતો. ગમે તેમ પણ ક્ષીઓ તરફ પૂર્વના લોકો થોડા કે ઘણા માનથી જોતા આવ્યા છે. પુરુષો આ નાજુક જાતને દુઃખ દેવાની ઇચ્છા ધરાવતા નથી. ગમે તેમ પણ તેમનું રક્ષણ થાય એવી ઇચ્છા રાખે છે. નાજુકડી તરફ પોતાનાં મોહ મમત્વ દર્શાવવામાં તથા પ્રેમાળપણું બતાવવામાં થોડી મોટાઈ માનતા નથી. હાલના મરેહા યોધાઓ કંઈ નાજુક જાતપર થોડી રહેમ બતાવતા નહિ, પણ જ્યાં ગાંડું ટોળું જંગલમાં છોડી દેવામાં આવે ત્યાં લેશ પણ વિચાર ન કરે, એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

બન્ને લશ્કર હવે એક ખીજથી પચાસ શીટ દૂર નહોતાં; તેટલામાં માલુસરે નવાજને જોઈને વિસ્મય પામ્યો. જે વેળા તે શિવાજીના લશ્કરની ખીજમાં હતો, તેના કરતાં તે હમણાં ઘણો ખૂબસુરત યોધાને દીપાવે તેવો દેખાતો હતો. તેણે પાખરીયું બખ્તર સજેલું હતું તથા મોંના રક્ષણ માટે ખુરખાવાળો ટોપ ધરેલો હતો; નમ્ર તરવાર, જમ્મેયો તથા માલો તેના હાથમાં હતાં. યુદ્ધના નજીકના પ્રસંગમાં આ પ્રમાણે, પોતાની સમીપ પોતાથી એ વિશેષ બળવાન યોધાને જોઈને તે ક્ષોભ પામ્યો. પોતાના અતિશય આશ્ચર્ય વચ્ચે તે બોલ્યો, “રે તું કાણ તરુણ છે?”

“ઠગારા, વિશ્વાસઘાતક કાફર, મને નથી જોળખતો!” અજિત યોધાએ ખીજવાટમાં ઉતર દીધો.

“નહિ, એ તરકડા હું તને જોળખતો નથી!” તિરસ્કારથી માલુસરેએ જવાબ દીધો; “મેં તને મોતમાંથી બચાવ્યો, તેના આ નતીજો કે મૂર્ખ?”

“જીભ સંભાળ; હમણું કાપીને કટકા કરી નાંખીશ તે તને માથા નથી?” નવાળે ખીજવાઇ દાંત કચકચાવી જવાબ દીધો: “હવે ન વખત કે તમે સ્ત્રીખાળહત્યારા બચી જાઓ. ઓ કાફર મૂર્તિપૂજક! હવે તારા સધળા સાથીઓને હવે મોતના પંજમાંથી બચાવનાર કાષ્ટ નથી બંધગી કર તારા અણાહની કે દોજખના માર્ગમાંથી મૂકાવે.”

“જવાંમદ અને નિષ્કુર માણસ,” માલુસરેએ કહ્યું, “જાણજે આ તારી જીભની ચંચળતાને તો હમણું જ તોડી પાડીશ, પણ માત્ર દયા ખાઇને જવા દઉં છું. મારા જેવા આગળ તારા કશા પણ ભાર નથી. તું ગમે તેવો વજનો હશે, પણ આ મારા બાલાથી ભોંકીને તારા શિરને ઊંચે ઉરાડીશ; જેથી તારી સ્ત્રીઓ આક્રંદ કરશે, ને અમારા ગુલામોની શય્યા સાચવશે.”

“જા જા કાફરજાદા, સંધ્યાકાળે શું થાય છે તે તને જણાશે,” નવાળે પોતાની મિયા તરફ જોઈ કહ્યું.

“એક થોડો વખત જોઈ છું કે કેને પ્રભુ ચારી દે છે. હમણું જ જણાશે.” માલુસરેએ ધડકતી છાતીએ ઉત્તર દીધો.

માલુસરે પોતાની ઘોડેસ્વાર ટુકડીને સંભાળવા પડ્યો, ને પોતાની ગયેલી આબરુનો સધળો આધાર આ જિતપર છે એમ તેણે માન્યું. વખત હવે ધણો નજીક હતો ને કાષ્ટ પણ પ્રકારે સંધ્યાકાળ લગણુમાં નીવેડો લાવવાનો હતો. બપોર થઇ ગયા હતા, ને રાત્રિના નાગરિક સેનાને ભય હોય તેના કરતાં વધારે ભય મરેડી સેનાને હતું. ટેકરી આગળ તંજુ નાંખી પડાવ કીધો હતો, એટલે પૂર્વ તરફથી કશા પણ ભયની આશા રાખેલી નહોતી. માત્ર પશ્ચિમ તરફથી જ બચાવ કરવાનો હતો. શિવાજી હજી અમાડી વધ્યો ન હતો, પણ પછાડી જ રહ્યો હતો. તે પોતાના મનમાં બડબડાટ કરતો હતો કે, “વખત આમ ને આમ ધણો વીતી ગયો, ને મનમાં ઢચુંપચુંપણાથી આખો દિવસ બ્યર્થ ગાળ્યો; અમે તે એક પાર નીકળી ગયા હોત તો વધારે ઠીક હતું. રમ

એન નથી, માલુસરેએ ધાણુ બગાડ્યો છે, સામા લશ્કરમાં જોર છે, તેથી કહેવાઈ શકાતું નથી કે કેમ થશે! હું જે ખડક પેઠે હમેશાં જ રહું છું તે જ દંડયુદ્ધમાં ઉતર્યો હોત તો વધારે સારું જેથી જ્ય જ મેળવત! જે પ્રભુ ઇચ્છાએ મુસલમાનને ઠાર કીધો તો વિજયમાં વિલેપ પડત નહિ. પણ રે! માલુસરેનાં પાપ ધણી છે ને તે આ વેળાએ નજાં છે, ને તે પાપના બોક્તા મારે પણ પહોં છે. ખરેખર, પાપ બોલતું નથી, પણ બોલે છે; તે ડૂબતું પણી પણ ડૂબાડે છે; તે છાતું છે પણ પ્રકટ થાય છે. મેં મારી પ્રિયા માને રાજી રાખી હોત તો તેની અક્કલ હોંશિયારીથી મારો બચાવ હત. દરવાજો ઉઘાડવામાં તેની મહેનત અથાગ હતી, તો આ વેળા તે ધણી મદદ કરત. મેં તેના પર પાપ લરી દષ્ટિ કીધી ને મારી ભુરી રસ્થા થઈ. રે! ઇશ્વરની લાકડીને અવાજ નથી. તે ગેખી માર રીને પાયમાલ કરી મૂકે છે. હવે તો તે જે કરે તે ખરું. ગમે તેમ રે મેદાન પડીને એક રસ્તો લાવવો, એટલે બસ. અગાડી વધીને મુસરેને આશ્રય આપી, નવી યુક્તિથી કાર્યમાં ફતેહ મેળવું ત્યારે જ હવે તો સ્વાશ્રય પર જ આધાર રાખવો.”

આ વિચારની ઘોળાઘોળ મનમાં થતી હતી, તેવામાં તે ઉમંગથી પ માલુસરેને આશ્રયે ગયો.

વખત ધણો નજીક આવ્યો, નગારાનો ડંકો થયો, વાજિત્રનો શોર, શંખો ડુંકાયા, તરવારીયાઓએ તરવાર તપાસી, નેજાદારે બાલાની તપાસી, ને પર્વત પેઠે માણસો અડગ થઈને ઉભા રહ્યા. પોતાની ને પોતાના વતનના રક્ષણમાટે બન્ને પક્ષના મનુષ્યોએ એક બીજાને રે જોમ પર ચઢતા જોઈને કેસરના રંગ વગર મનથી કેસરીયાં કીધાં. મોટા બનાવ સાથે એક બીજાએ અગાડી વધ્યા. નાગરિક માં ચીંગારીએ સળગાવવાની ંદુકા હતી, તેમાંથી અવાજો થયા ડાકા સાથે મરેડી સેનામાંથી પહેલે જ સપાટે પહેલી હરોલના દશ

મનુષ્ય ઘોડાપરથી પડ્યા. નવાબે પોતાની તરવાર ફેરવીને યાદોમ પોતાના પચાસ ઘોડેસ્વાર સાથે મરેઠી સેનાનો કાટ તોડીને ઝાંકાવ્યું ને માલુસરેની સામા જઈને ખૂમ મારી કે, “હિયકારા મૂર્ખશિરોમણિ ! હવે તારી શુદ્ધિને ઠેકાણે લાવી, આ લડાઈમાં પડ; તે વેળાએ બચી ગયો હતો પણ હવે બચવાનો નથી, જ અક્ષાહ કોને ચારી દે છે.” આમ બોલતા સાથે પચાસ માલુસરે ગયા. હાથોહાથ લડાઈ થવા માંડી અને એક ઘડીમાં તો કમળ મસ્તકો ધૂળમાં રગદોળાયાં. મરેઠી સેનાએ પણ મારો પુષ્કળ ચલાવ્યો પણ રણજિતસિંહની ઘોડેસ્વાર ટુકડીએ મજબૂત કીધો ! તેમણે મરેઠી સાસપાસ ફરીવળી તેમને વચોવચ ઘેરી લીધા, ને પછી ઘણો સળંગ મારો ચલાવ્યો. હજારો હાથો ફરી વળ્યા ને મોટો ધોંધાટ થઈ રા માલુસરે ને નવાબ બન્ને લડતા હતા. તેવામાં વૃદ્ધ દાદાજી પણ આ લાગ્યો. તેણે આવતાંની સાથે જ નવાબની સામા ભાલો ઉચક્યો, ને તેવામાં નવાબના ‘બોડીગાર્ડ’માંના પચાસ માલુસરેમાં તેની પ્રિયા હતી. તેણે દાદાજીના હાથમાં તરવાર મારી ભાલાને દૂર ફેંકાવી દીધી શિવાજી ધસીને આવ્યો અને મોતીને મારવા ધસ્યો, ને તે જ વેળાએ રમાએ મોટી ચીચીયારી પાડીને ગલરાટ ન કીધો હોત તો મોતી આવી જ બન્યું હતું, પણ તેની ચીસથી શિવાજીને કાળજીમાં લાગ્યો, ને સામું જોવા જાય છે કે, તુરત તેના ઘોડાના પેટમાં સોંછરી મોતીએ ઘોંચી દીધી. ઘોડો પડ્યો, ને નવાબ શિવાજી તરફ વળ્યો પણ એક બીજા સિપાઈનો ઘોડો પાસે હતો તેપર તે ચઢી બેઠો. રમા સામે ધસ્યો ગયો. પણ વચોવચ રણજિતસિંહ પડ્યો, ને ‘સંભાળ, સંભાળ,’ ખૂમ મારી બન્ને હાથોહાથપર આવી પડ્યા. રણજિત મર્યો. રમાને માલુસરેએ પીછાની અને આજ શત્રુને ઉશ્કેરનારી ને વળી પોતાના પંજમાંથી છટકી ગઈ છે, એટલે શિવાજી પહેલાં તાબે કરવા માલુસરે અગાડી ગયો. મોતી ને રમા એ બંને પાસે

તીર વાગવાથી પાછી હડી ગધ હતી. રમા સામા માલુસરે આવતાની સાથે આ મરેઠેલે તેના ટોપને ઉંચકી બાલાપર ને ખૂમ મારી, “હવે જોધએ છે વિશેષ? તારી આજરનું ખંડન ખર કીધું છે. હવે મારું વેર વાળી તારા શિરને રઝળાવીશ.” તાં જ તરવારથી ધા કરવા જાય છે તેટલામાં હરિપ્રસાદે વાહરે આવ્યો ને રંગ રાખ્યો; અને તાનાજીએ ખૂમ મારી કે “રક્ષણ રક્ષણ કરો.” હવે હરિપ્રસાદે કહ્યું, “જોધડક રહેજે, તારા શત્રુને જવા દેશ નહિ.” હવે લડાઈ પૂર જોશમાં ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૩ મું

“અક્ષાહ અકબર” અને “જય ભવાની.”

ધો ડા કુદાવતી બંને સેના ખૂબ જોશમાં મચી હતી.

આ મોટા સૈન્યની બહાદુરી જોઈ વિસ્મય પામ્યો, કે ખચીત આ વેળા જય મળવો મુશ્કેલ છે. પણ તે સહજમાં આવે તો યોધા નહોતો. બંને બાજુના સૈન્યમાં ‘અક્ષાહ અકબર’ ‘જય માતા ભવાની,’ ‘હર ! હર ! મહાદેવ’ની ખૂબ પડી રહી કેટલાક પણ પક્ષના યોધા ગાંજ્યા જય તેવા નહોતા. નવાબ કાફર ધાણુ કાઢતો દોડતો હતો. તેની આસપાસ પચાસ રક્ષકો ને ત્રણ કાળા સિંહમુખા હાથશીઓ, જેઓ પૂર્વે નવાબના જનાનખાનાની તપા રાખતા હતા, તેઓ ફરી વળેલા હતા. તેઓ મરવું કે મારવું એ લેશ પણ ચિંતા રાખતા નહોતા. નવાબે માથાપર સફેદ લશ્કરી ટોપહેરેલો હતો ને તેપર મોરનાં પીછાં ઉડતાં હતાં. એટલે પોતા માણસો તેને સારી રીતે પીછાની શક્તિ હતાં. નાગરિક સેનામાં ત્રણ મૂર્તિઓ પણ તેની સાથે જ હતી. નવરોએ જમણી બાજુની સુરલાલે ડાબી બાજુની મરેઠાની ટુકડી કાપી નાંખી, ને મધ્યે નવો ઝોકાવ્યું. રણજિતસિંહે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવામાં બાકી રાખી નહોતો તેણે ૭ મોટા મરેઠા સરદારોને કાપી માલુસરના ઘોડાને કાપી નાંખ્યો. પણ તેટલામાં રામરાવ નામના મરેઠા સરદારે ધસી આવી તેના હાથ-પર ધા કીધો, ને તેના બાલાને દૂર ફેંકી દેવડાવ્યો. પણ આ ભિયનજી પહેલવાન જરા પણ હટ્યો નહિ; તે ડાબે હાથે રામરાવનું પેટ ચીરી તેના ઘોડા ઉપર ચઢી બેઠો. તેણે પાછું વિશેષ જીરુસાથી ધુમવા માંડ્યું. તેના એક હાથમાંથી લોહીની ધાર વહી જતી હતી. કેસરીયાં કરવામાં બહુ આગ્રહી થયેલો તે તેવે જ વેશે ધણી જીરુસામાં ધસ્યો ગયો. આ તેનો અંતર વેશ જોઈ મરેઠા લશ્કરમાં અતિશય ભય પથરાયો અને નાગરિક સેનાને વધારે શૂર છૂટ્યું.

“ધસો ! ધસો !” ધણેક મોટેથી રણજિતસિંહે બૂમ પાડી. “ શું બુઝો છો, પેલા હરામખોરને હમણાં તોડી પાડીશ, ને તેના શિરના કકડેકકડા કરી નાંખીશ.” આમ બોલવાની સાથે તે શિવાજીની તરફ ધસ્યો. તેનું કાલીપરજનું લશ્કર તેની પૂઠે ચાલ્યું. પણ આ બંને એક બીજાની ટક્કર ઝીલે, તેટલામાં વચ્ચે મોરો તીમલ આવ્યો ને આ બંને વચ્ચે ખૂબ જોરમાં લડાઈ ચાલી. મોરોએ રણજિતસિંહને જોતાં જ તે સામા પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો, ને તોમર કાઢીને એકદમ તેના ઘોડા માથામાં માલ્યો કે, તે ત્યાં જ પડ્યો, પણ રણજિતસિંહે લાલચ અણી એવી તો જોરમાં મારી કે, જો મોરો નીચે નમી ગયો નહોત તો એકદમ તેનું બખ્તર ફાડીને છાતી ચીરી નાંખત. મોરોના ઘોડાનો લાલો લાગતાં જ પડ્યો ને જો યેસાજી કંક પોતાના માવળા સાથે આવી ન પહોંચ્યો હોત તો મોરોને મારી નાંખવાને રણજિતસિંહ ચૂકત નહિ. હાથોહાથની લડાઈમાં પોતાના ગુરજથી એકદમ રણજિતસિંહે પ્રહાર કીધો ને મોરો પડ્યો. તેની છાતીપર ચઢી બેસવા આ વિકરાળ ભયંકર શૂરવીર ગયો, પણ યેસાજી કંકના એક માવળાએ આવી પીઠનો ધા કીધો ને રણજિતસિંહ એકદમ પડ્યો. પડતાંની સાથે લશ્કરમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો.

નાગરિક લશ્કરમાં ધણો ભય પથરાયો અને તેનું જોર નરમ પડ્યું પણ એકદમ શૂરવીર સુરલાલે “હર ! હર મહાદેવ,” “જય કાલી” એમ બૂમ પાડી સહુને શૂર ચઢાવ્યું. પાછો રંગ રહ્યો ને મરેઠાઓ એમ બળજીતા હતા કે, રણજિતસિંહના મુવાથી નાગરિક સેના પાછી હટશે, તેમાં તેઓ ખોટા પડ્યા. બંને બાજુએથી ધણા જોશમાં પાછી લડાઈ ચાલી. થોડી પણ સત્રજે અંધકાર છવાઈ રહ્યો. ધૂળના ગોટેગોટા હડી રહ્યા. કાંઈને કાંઈનું મોંહ સ્પર્શતું નહોતું અને કયો પક્ષ વિશેષ બળવાન છે તે પણ જણાતું નહોતું. નવાબ પોતાના ગુલામો સાથે ધસ્યો ગયો ને બંને બાજુનો રસ્તો સાફ કરી નાંખ્યો. કાંઈ પણ તેની સામા લડવાને

હિંમત ધરતા નહિ ને તાનાજી માલુસરેના દિલમાં જબરો ડાઘ હતો; તથાપિ તેની પણ તેની સામા જવાની હિંમત ચાલી નહિ.

ક્ષણભર એમ માલુમ પડતું હતું કે, મરેઠાઓ ધણા આગળ વધીને શત્રુઓને ઠાર કરશે પણ નવાખે પાછી કાપણી ચલાવી. આ નહિ જોઈ રહેવાયાથી પોતાના માવળાઓના લશ્કર સાથે મોરોપંત અગાડી મેદાનમાં આવ્યો ને પોતાની તરવાર તેની સામે ચલાવી, પહેલે સપાટે પાંચ હબશી ગુલામોને કાપી નાંખ્યા ને રમાના માથાપર તરવાર મારવા ઉગામી, પણ તેટલામાં નવાખનો બાલો વચ્ચે આવવાથી તે બચી ગઈ, પણ તેનો બચવાનો આશો નહોતો. શત્રુનું બળ વિશેષ હતું ને આ નાજીકડી, ગમે તેટલી કઠણ હૈયાની છતાં પણ ખેલાન થવા આવી, ‘જો એ પડશે તો ધણું ખોટું’ એમ ધારીને મોતી તેની પછાડી આવી. મોરો-પંતને તરવારથી જવાબ દીધો. આ ફટકો ધણો નરમ હતો, પણ તેથી મોરોને ધણું લાગ્યું. તેનાથી તે ખમી શકાયું નહિ. તે મોતીને મારવા ધસ્યો; પણ નવાખે આવતાંની સાથે તેની આસપાસના છ માવળાઓને કાપી નાંખ્યા, ને પોતાની સામા આવવાને તેજો. તે ગભરાયો ને વિચાર્યું કે હવે બચવાનો નથી, પણ તેટલામાં તાનાજી તેની મદદે આવ્યો ને લડાઈની બાજી ફરી ગઈ. માલુસરેએ ઘાસ કાપવા માંડ્યું. નાગરિક સેનાએ પાછાં પગલાં ભર્યાં. તેમની હિંમત, બળ ને જીત્સો સહુ નરમ થઈ ગયાં; તેમનાં મોટાં હથિયારો પણ નરમ જણાયાં; નવાખે ચલાવેલી બહાદુરી પણ નરમ જણાઈ; ને નવરોઝનો ઘોડો મરણ પામવાથી તેનામાં જોઈએ તેટલી હોંસ રહી નહિ. નાગરિક સેનામાં લંગાણુ પડ્યું, ને પોતાનાં બળ સાહસપર હિંમતથી ધુમેલાઓએ પૂંક પકડી. હિંદુ ને મુસલમાન બંને પાછા હટ્યા ને શહેરમાં જવાને જાણે મરેઠી સેનાને માર્ગ કરી આપતા હોય તેમ નાહા.

“ફતેહ ! જય ! જય !” એકદમ મરેઠી સેનામાંથી કીકીયારી સાથનો પોકાર પડ્યો. “મારો, પેલા બાયલાઓ નાહા છે, જીત્યો છો શું ? અગાડી વધીને કાપી નાંખો.”

નવરોઝ એકદમ ગભરાઈ ગયો, ને નવાબ પણ આ અચાનકના બનાવથી આવરો બની ગયો; જો કે નવરોઝ એકદમ પછાડી જઈને દોડતા લશ્કરને પાછું વાળવાને ધણું મથ્યો, પણ તેનાથી કંઈ વળ્યું નહિ. જનનાના રખવાળ હબશીઓ પણ હટયા, મુસલમાન સેના પણ હટી ને જોશમાં આવેલા નાગરિકો પણ પાછા હટયા.

ભૂત પેઠે મરેલાઓ ગાંડા બન્યા, ને સૌને કાપવાને તૈયાર થયા. પણ તેટલામાં શિવાજીએ આવીને સહુને અટકાવ્યા. તે જાણતો હતો કે હજી ધણું કામ લેવાનું છે, માટે એકદમ ગાંડા બની જશે તો ધણું ખરાબ થશે. બંને બાજુએ હજી ધણું કરવાનું છે ને ધણું લેવાનું છે. ધણા માણસો બંને પક્ષના આ પહેલી લડાઈમાં માર્યા ગયાં છે, તેમાં નાગરિક કરતાં મરેલામાંથી વિશેષ મુઆ છે એમ જ્યારે શિવાજીએ જાણ્યું ત્યારે તે ધણો વિસ્મય પામ્યો, તાનાજી સામે આવીને ઉભો હતો, તે હવે કયો માર્ગ પકડવો તેનો વિચાર પૂછતો હતો; પણ બંને-માંથી એકની પણ બોલવા માટે જીભ ઉપડી નહિ. એક બીજનાં મોં જોયા કરતા હતા. શિવાજી જે રીતે જોતો હતો તેના કરતાં માલુસરેનું જોવું વધારે વિચિત્ર હતું. તેનાથી જ્યારે ગુપચુપ રહેવાયું નહિ ત્યારે તેણે જ શાંતિ તોડી નાંખી:—

“તુરકડાઓએ ધણો ગજબ કીધો છે, ને આપણા દોહસો માણસો મેદાનમાં પડ્યા છે. મોટા સરદારો પણ પડ્યા છે, ને હવે જો આ નાઠેલા સિપાઈઓ પાછા આવશે તો વિશેષ લાભ કે ગેરલાભ થશે. મારા તાબેદાર લડવૈયાઓ હવે એક નિવેડો લાવવા માગે છે, કાં તો હવે એકદમ ધસવા દો કે કાં તો પાછા હટો.”

“અને આ બધું એક બિનક્રેળવાયલા મસ્તે કીધું?” પોતાની આસપાસ પડેલાં મડદાંને જોઈને, પોતાનો ટોપ માથાપર ઉંચો ખસેડી દાંત કચકચાવતાં, પણ અખતર સંભાળતાં શિવાજી બોલ્યો; “ધણું જવાં-મઠીં ભરેલું કામ કીધું છે. બીમસેનને હટાવે તેવો પેલો તુરકડો છે.”

“એ ઉપમાને તો તે યોગ્ય છે,” માલુસરે બોલ્યો; “પણ તેનું બળ હવે તૂટી ગયેલું છે. પેલો વિકરાળ દૈત્ય પગલો, તે પછી નાગરિક સેના નરમ વેંસ જેવી થઈ ગઈ છે. શત્રુ પાસે જે સારાં હથિયાર હોત તો ખરે આપણને તોળા પોકરાવત, પણ તેમના બાલા છુટ્યા છે ને વળી જૂના પણ છે, તેથી જોઈએ તેવું કામ કરી શકતા નથી.”

“મને લાગે છે.” શિવાજી મરેઠીમાં બબજો, “હમણાં તેઓ પાછા હટવા છે, પણ ફાણવારમાં પાછા દોડી આવશે ને ધણો જબરો મારો ચાલશે તો આપણને આ નાના નાળામાંથી નાસવું વિકટ થઈ પડશે.”

“બસ, મારો ને તમારો એક જ વિચાર થયો છે,” માલુસરે એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “હવે આપણે આપણું કામ ઝટપટ આટોપી દેવું જોઈએ. પરશુરામ અવતાર ! આપ જાણો છો કે જયનો પરાજય થતાં વિલંબ લાગતો નથી. મારી પાસે જે તીરંદાજો છે તેમનાં તીરંદાજી અપમાં લાગ્યાં નથી, ને હાથોહાથની લડાઈમાં તેમનો ધાણ નીકળી ગયો છે. હવે તો પંઢરીનાથને હાથ સધળી વાત છે.”

“પણ શું આપણે હમણા તાકીદથી એક કામ નહિ કરી શકીશું ?” શિવાજીએ પૂછ્યું, “એકદમ પાછો ધસારો કરીને વિચાર કરતાં ને બળ પાછું ભેગું કરતાં તેમને અટકાવી નહિ શકીશું ?

“શામાટે નહિ ?” માલુસરેએ જવાબ દીધો. “આ આપણું વિવાદ યુદ્ધ ખરેખર ધણું શોકકારક છે કે પહેલે સપાટે મોટી હારમાં આવી પડ્યા છીએ. જે હવે તરત જ કંઈ પણ થશે તો ખચીત ધણો મોટો જય થશે. ભવાનીની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે, તે આપણા હાથમાં વિજેય બળ આપે ને શત્રુને નીચા પાડે.”

“સારે તું જલદીથી સધળાઓને ભેગા કરી પૂજી જો બધું !” શિવાજીએ કહ્યું.

“પણ શાને માટે ?” ગમગીત ચહેરે માલુસરેએ પૂછ્યું. “મારો એવો વિચાર છે કે હવે આપે આગેવાની કરવી—સૌને મોખરે થઈ જે

બને તે ખરું એમ ધારીને કૂદી પડવું ! જો હું કદી અગાડી પડીને કંઈ કરીશ તો તેથી કંઈ આપણી સેનાના સ્વારોમાં ધણો ઉમંગ આવશે નહિ. આપ રાજધિરાજ અગાડી પધારશો તો પછી નહીં જશો કે સૌ લશ્કર, જે હમણાં નિરાશામાં છે તે ઉમંગમાં આવીને લડવા તૈયાર થશે. મારું માનો તો કહો આપણા ઘોડેસ્વારોને, કે એકેક માથાદીઠ એકેક નાગરિક વધૂને યોગ્ય તમે ભરથાર ગણાશો. મારા માવળાઓ ને અહમદનગરના વિરલાઓ તો તત્પર છે, પણ ખીજાઓને સમજાવવા જોઈશે. શાખાશ છે કે સામા લશ્કરમાં ખરી વીરનારી પેઠે બે સુંદરીઓ લડે છે, ને તેમણે આપણા ધણા ઘોડેસ્વારોનાં માથાં ધૂળમાં રગદોળાવ્યાં છે.”

“એશ્વક ! માલુસરે ! મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે, તેમાં મારી રમા જેવી પણ છે. બંનેનાં નિશાન વીરપુરુષના જેવાં છે. તેઓ પુરુષને હટાવે તેવી રીતે ધૂમે છે !” આશ્ચર્યથી શિવાજી બોલ્યો.

“ખરે મહારાજ, મારી એવી ઇચ્છા છે કે, એ બંનેને આપણે તાણે કરીએ ને આપ જ એની સાથે લડ કરી સંસારસુખ ભોગવી આપના જેવા શૂરવીર ને ઉત્તમ રત્નનો જન્મ આપો કે જે સારી રીતે આપણું રાજ્ય ચલાવે.” માલુસરેએ ધણી બારીકીથી શિવાજી સામા નજર કરીને કહ્યું.

“હમણાં એ વાત રહેવા દે !” શિવાજી ગુસ્સાથી બોલ્યો. “રણક્ષેત્રમાં સંસારવિલાસની વાત તને કેમ પ્રિય લાગે છે ? આપણી સઘળી આશા ધૂળમાં મળી જાય છે ને તું આવો નકામો વિચાર કરે, એ જ મોટી હાનિકારક વાર્તા છે. પણ જા;” જરાક વિચાર કરીને શિવાજીએ માલુસરેને કહ્યું; “જો કાંઈપણ સુંદરીને તું જિતશે, તો તે માલ તારો પોતાનો થશે, માટે તારાથી બનતો યત્ન કરજે. હવે જલદીથી સઘળી ઝોડવણ કરીને અગાડી વધવું, પણ પાછા તો

હઠવું નહિ જ, એ જ મારો નિશ્ચય છે. તારા ને મોરોપંતના માણસોને અગાડી મૂકજો કે તેઓ પાછા હટે નહિ.”

આમ બોલી બંને જૂદા પડ્યા. તાનાજીએ પોતાના માણસોને આવી સ્થાવર કીધા, ને મોરોપંતને પોતાના માવળાઓની ટુકડી સાથે અગાડી લાવ્યો. સઘળાઓ આ બાજુએ તૈયાર હતા.

આ વેળાએ નાગરિક સેના વિસામો ખાતી દરવાજા નજીક અટકીને ઉભી હતી. જુસ્સામાં ને બચમાં આવેલા તે પહેલાં તો કોઈના ખાલ્યા ખલ્યા નહિ; પણ નવરોએ ઠેઠ પછાડી જઈને સૌને અટકાવ્યા. આ વેળાએ ખરી મહેનત તો મોતી ને મણીની હતી; તેમણે સહુથી અગાડી જઈ, મોંપરનો છુરચો ખસેડી સેનાના નાસતા શૂરવીરોને શરમાવ્યા.

“બિલા રહો ! એા હીચકારા, બાયલા, નામરદો ! નાસીને ક્યાં જાઓ છો ?” મોતીએ બૂમ પાડી કહ્યું :—“અમારા કરતાં પણ તમે ગયા ? તમને શરમ આવતી નથી કે, અમે સ્ત્રીઓ ખરી મરદાઈ ને બહાદરીથી આ નગરના રક્ષણ માટે દૃઢ મનથી ઉભી રહીએ છીએ ત્યારે તમે નાસો છો ? નાસીને તમે જશો ક્યાં ? કંઈ આટલામાં નાસવાની જગા છે વારુ ? કદી શહેરમાં જઈને બસશો તો પેલો ચંડાળ ભૂત, એકદમ દોડી આવી તમને, તમારાં બચ્યાં છોકરાંને તમારી વહાલીઓ આગળ કાપી નાંખશે, ત્યારે પછી શું કરશો ? તમારી સ્ત્રીઓને, તમારાં બચ્યાંને, તમારાં માબાપોને મારી નાખશે, તે વેળા તમે ખસ્તાશો નહિ ? જાઓ તમારે માટે દરવાજો ખુલ્લો છે, પણ તમારી કીર્તિ એથી વધશે નહિ; તમે હીજડામાં ગણાશો, ને અમે તમારી જગ્યા સાચવી આજ મેદાનમાં પડીશું ત્યારે તમે હમેશાં જ રડશો. બેહતર છે કે તમારે બદલે તમારી સ્ત્રીઓ રણક્ષેત્રમાં આવી હોત ! આ જુઓ અમારા પગમાં કેટલા ધા છે, પણ હું ને આ મારી બંને

વીર બહેનો જરા પણ હટી નથી, ને તમે મળેલા જયનો પરાજય કરી નાસો છો? શરમ! ત્યાનત! હયક !”

આ ભાષણ એવી તો છટાથી, એવા તો દિમાગ ને ગર્વથી મોતીએ કીધું કે, એકદમ આખા લશ્કરમાંથી “રંગ છે! ધન્ય છે! શાબાશ !” એવો પોકાર થઈ રહ્યો.

નવરોઝ પણ આ વેળાએ આવીને ઉભો હતો ને નવાખ પણ તૈયાર હતો. લશ્કરપર જે અસર થઈ તે તેમણે જોઈ. નવાખે જોયું કે બાજી બગડી છે, પણ એને ઠેકાણે ધાવી શકાશે.

“મામલો સઘળો બગડી ગયો નથી,” નવાખે કહ્યું. “તમારે જોઈયે તો પાછા જાઓ, તમારે જોઈયે તો અમારી સાથે ચાલો. અમને અમારી જિંદગીની કશી પણ કિંમત નથી, પણ યાદ રાખજો, ફરીથી કહું છું કે કાંઈ પણ બચવાના નથી, ને અમારી સહાયે તો મુસલમાનોનો અક્ષાહ ને હિંદુનો રામ છે! અમે જ જય પામીશું ને તમે તે વેળા તમારી સ્ત્રીઓને મેં બતાવવાની હિંમત પણ કરશે નહિ.”

“અમે મરવા તૈયાર છીએ,” “હમ મરનેકા તૈયાર હયું” એમ હિંદુ અને મુસલમાન બંનેમાંથી સામટો જવાબ મળ્યો.

સઘળા માણસોને પાછા એકઠા કીધા. દુમાલના મેદાનમાં પાછી લડાઈ કરવાને પાંચ ટુકડી તૈયાર કીધી ને દરેક જણે પોતપોતાની ટુકડીનું ઉપરીપણું પોતાના તાબામાં લીધું. નવાખ સહુની મોખરે થયો એટલે નવરોઝ અગાડી આવીને બોલ્યો:-“પ્રુદાવંદ! જે આપની ઇચ્છા હોય તો આજે મારો હાથ બતાવું! મને અગાડી ધસવાદો-લશ્કરને તમે સંભાળો.”

“તેમ નહિ બને!” નવાખે જુસ્સાથી કહ્યું. “નવરોઝ, આજે જયની કીર્તિ હું કાંઈ બીજાને આપીશ નહિ. સઘળી વ્યવસ્થા સુર-લાલને સોંપ, તે બરાબર ગોઠવણ કરશે, ને આજની લડાઈમાં જે મરશે તેને હૂર વરશે.”

સુરલાલના હાથમાં સધળી વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી. નવાળે પોતાની દૂરખીન કાઢી દૂર નજર ફેરવી તો માલુમ પડ્યું કે મરેઠી સેના પણ તૈયાર થઈ છે, તેટલામાં એક સંદેશો લાવનારે આવીને કહ્યું કે “મહારાજ! અમારી કાલીપરજની સેનાનો ઉપરી રણમાં પડવાથી જીવાનસિંગે તેનું ઉપરીપણું લીધું છે. તે એટલી હિંમતથી કહે છે કે, પેલા ચંડાળ લૂટારાનું કાળુંમેશ કરીને મોટા જય મેળવીશ. પણ અમારા લશ્કરની યોજના અમને જ કરવા આપે હુકમ આપવો જોઈએ.”

“જો તે બરાબર બંદોબસ્ત રાખે તો અમારી ના નથી.” નવાળે કહ્યું “જો તમે તમારી યોજનાથી લડવા માગતા હો,” નવરોએ તે સંદેશો લાવનારને કહ્યું, “તો મોખરે રહીને સૌથી પહેલો હલ્લો કરો, ને અમારું લશ્કર બંને પાંખો કાપી નાંખશે. પણ તારા જીવાનસિંગને કહેજે કે, જો પૂરી બહાદરીથી લડશે નહિ ને કંઈ પણ દગાફટકાની વાત કરશે તો તને શત્રુ જેવો ગણી પહેલો પીખી નાંખીશું. જા, જલદી જા ને મોખરે આવીને ઉભા રહે.”

સંદેશો લાવનારે ધણા જોરમાં પોતાનો ઘોડો દોડાવી જઈને પોતાના ઉપરીને સંદેશો કહ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ સું

બેવડા હુમલો-મણીનું પડલું-શિવાજીનું પાણું હટવું

હુમાલ આગળ સધળી સેના લડવાને પાછી તૈયાર થઈ હતી. કંઈક નવરોઝના કાનમાં જણાવી સુરલાલ પોતાની સેનાને છટી પાડી બીજી બાજુએ વળ્યો. એટલામાં સાંજ પડવા આવી ને બંને સેનાને વિશ્રામ લેવાની વધારે જરૂર પડી. સિપાઈઓ, હવે તો સધળી રીતે આખા દિવસના થાક ને અવ્યવસ્થાને લીધે શક્તિહીન અને આરામની ઈચ્છા રાખનારા થયા હતા. શહેરનું લશ્કર લોથપોથ થયું ને તેથી નવાબે તરત વિશ્રામ લેવો અગત્યનો ધાર્યો ને તેમાં તેણે ડહાપણ વાપર્યું હતું. શહેરમાંથી અનાજ પાણી લાવી ત્યાં જ સૈને ભોજન માટે ઠરાવ્યું અને દૂરદૂર ચોક્કી પહેરા બેસાડી દીધા હતા. આ પ્રમાણે વિશ્રાંતિ લીધાનું કામ શિવાજીએ પણ કબૂલ કરીધું હતું. મણી અને મોતીએ પહેરાપર રહીને કેટલીક રીતે સધળા સિપાઈઓને તાબુન કરીધા હતા. તેમની હાજરી આવી વેળાએ ધણી જરૂરની હતી, ને તેનાથી જે અસર થઈ તે કહી શકાય તે કરતાં પણ વધારે છે. સુરલાલનું લશ્કર છટું પડ્યું પણ તેણે નવરોઝ સાથે જૂદો જ સંકેત કરીધો હતો, ને પ્રારબ્ધયોએ તે સંકેત ધણે ઉપયોગી થઈ પડ્યો, એમ પછાડીથી સૈને લાગ્યું. કાલી-પરજના લશ્કર પછાડી તેનું છટું પડેલું લશ્કર જઈને ખડું રહ્યું ને વખત આવ્યો ત્યારે તેના બુવાનસિંગને પોતાના હાથમાં લઈ તેણે ઘણું અદ્ભુત કામ કરીધું. જે જવાબદારીને પોતે માથે લીધી હતી તે ધણી મોટી હતી, ને તેથી પોતપોતાની મોહમ નિદ્રાને પણ નસાડી મૂકી, સાવધ રહીને પોતાનું બળ વીખર્યું હતું.

હાલ સૌ સિપાઈઓ સજ્જ થયા વગર ગમે તેમ નીરાંતથી આડા-અવળા પડ્યા હતા. માત્ર થોડાક સરદારો જ જાગતા હતા, પણ શિવાજીની સેના ચપલ હતી. મધરાતના બે વાગ્યા, ને શહેરનાં મોટાં મોટાં ઘડિ-

યાઓએ ધણુધણુ કરતો અવાજ કીધો. સઘળે શાંતિ હતી, એકપણ શબ્દ સંભળાતો નહોતો. પણ તેટલામાં કંઈ ધીમી ધીમી હીલચાલ સામેના લશ્કરમાં ચાલુ થઈ, ને કાન દબને સાંભળતાં—મહુ બારીકીથી તપાસતાં મોતીને માલમ પડ્યું કે, સામું લશ્કર ઉપડવાની તૈયારી પર છે. એકદમ તેણે જઈને નવરોઝને ખબર કરીને તે પહેરાપરની જગ્યાએ આવીને તપાસવા લાગ્યો, તો ખરે તેમ જ હતું. હવે ગફલત કામની નથી એમ જાણી એકદમ તે તૈયાર થયો ને પોતાના સઘળા માણસોને પણ તાકીદે તૈયાર કીધા. કંઈ પણ અવાજ વગર એક પળમાં સૌ સેના સજ્જ થઈ ઉભી. એક ક્ષણ કરતાં પણ થોડા ભખતમાં નવરોઝ, મોતી, મણી મોખરે ચાલવા લાગ્યાં. છ નાના વિભાગ કરીને સૌ પોત-પોતાની ટુકડીના સરદાર થઈ જૂદા પડી, દરવાજાની બાજુએ ખસી, બાઈમાં ઉતરી ગયા ને દરવાજા ખુલ્લા મૂક્યા. મરેઠી સેના શહેર તરફ આવવાને ઉતાવળા ધસી, ને નાગરિક લશ્કર શહેરમાં ખસી ગયેલું હોય એમ માલમ પડ્યું. દરવાજા ઉઘાડા હતા એટલે તેમાં ત્રણ ન્હાની ટુકડી પેઠી. અંદરના ભાગમાં જઈને સૌ ખડા રહ્યા. મરેઠાઓ આવ્યા ને દરવાજા નજીક લશ્કરને ન જોયું કે સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. ધાર્યું કે બળ નહિ હોવાથી શહેરના નસીબ પર સૌને મૂકીને લશ્કર નાસી ગયું હશે. તેઓ ધીમે પગલે અંદર ધુસ્યા. જેવા મરેઠાઓ અંદર પેઠા કે બાઈમાં ઉતરી પડેલી શહેરી સેના “હર હર મહાદેવ” એવી લાંબી કીકીયારી પાડી તેના પર તૂટી પડી અને જે મરેઠાઓ ઘોરકર્મ કરવાને પોતાને પ્રપંચ એલવા મધરાતના ધુસ્યા હતા, તેઓ પર એક સામટો હલ્લો કીધો. અને બાજુએથી ‘મારો મારો ને કાપો કાપો’નો પોકાર થઈ રહ્યો. શહેરના અને મરેઠાઓના સરદારોએ મધ્ય ભાગમાં જંગ ચલાવ્યું, પણ સુરલાલની મોટી સેનાએ તેમને કાલીપરજ સાથે આવી પછાડીથી ઘેરી લીધા, તેથી તેઓનું કંઈ પણ વળ્યું નહિ ને સૌ ધણા ગભરાઈ ગયા. ઝાંચિતા ને વળી અને પાસના મારાથી મરેઠી સેના ગભરાઈ ગઈ,

જેવડો હુમલો-મણીનું પહલું-શિવાજીનું પાકું હટવું ૨૭૧

ને પ્રથમ તો લશ્કરની ધણી અવ્યવસ્થા થઇ, તેથી ઠાઠ પણ રીતિની ધારણા પાર પડી નહિ. મરેઠાઓએ પ્રથમ એવી જ મચ્છત્રી કરેલી હતી કે, જતાં સાથે જ શહેરી લશ્કરને ઉંધમાં ધાસ પેઠે કાપી નાંખીશું. પણ તેમની ધારણા વ્યર્થ જવાથી હવે તેમને વધારે સોસલું પડ્યું; કેમકે જે બાજુના હુલ્લાથી તેમનો નીકળવાનો આશો નહોતો. શિવાજીએ ખૂબ જોશમાં આવી લશ્કરમાં ઝંપલાવ્યું અને તેની સામા નવશોઝ થયો. માલુસરે તો મોતી ને મણી તરફ વધીને તેમને પોતાની સામા તરવારનો સ્વાદ ચખાડવા ગયો. નવાખની રીતિ એક બુદ્ધિમાન સરદારના જેવી હતી, તેથી તે સધળે ખરાખર વ્યવસ્થા રાખતો હતો ને સૈને પોકાર કરીને ખૂબ શૂર ચઢાવતો હતો. તેણે સમયસૂચકતા ને ડહાપણ એવી તો સરસ રીતે વાપર્યાં કે સૌ કોઈ ચકિત થતું હતું.

દેખાવ હવે બદલાઇ ગયો હતો, ને ઘણો ભયંકર લાગતો હતો. જે સમેર લડાઈ ચાલી ને મરેઠાઓનાં માણસો અવ્યવસ્થાને લીધે ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. હરિપ્રસાદ વચોવચ આવ્યો ને તેને જેતાં જ આ જ કપટી ને કાવત્રાં-ખોર છે, એમ ધારીને વીરનારી મણી તેની સામા ધસીને પોતાના હાથમાંનો બાલો તેના ઘોડાને ભોંક્યો, પણ તેટલામાં હરિપ્રસાદે તરવારથી તેના ઘોડાને સપ્ત ઝટકા મારી કાપી નાંખ્યો, ને એને લેવાને ઘોડાપરથી કૂદી પડ્યો, ને જેવો ધસીને એની સામા જાય છે તેવો જ સુરલાલે અમીને તેના માથાપર ધા કીધો ને તે પડ્યો. આ દેશદ્રોહી નાગર બચ્ચાને તેના કર્મ પ્રમાણે વાસ્તવિક શિક્ષા થઇ. જે તેણે શિવાજીને મદદ ન કીધી હોત તો આટલે સૂધી સુરતની ખરાબ દશા થાત નહિ. માલુસરે ને મોતી જેમમ સામસામાં સમશેર ધૂમાવતાં હતાં, પણ આ સ્ત્રીની ચતુરાઈ જોઇને તે દંગ થઇ ગયો હતો, ને તેટલામાં તેની આસપાસ પુષ્કળ મુસલમાન પઠાણો વીંટળાઈ ગયા તેથી તે પાછો હટ્યો. તેટલામાં પાકું ફરી જેતાં દૂર તેણે મણીને જોઇ ને તેને પોતાના ઘોડાપર લાવીને બેસાડવાના હેતુથી લોખંડની દીવાલ જેવી મજબુત

દુકડીને સાથે લઈ તે પોતાના સુંદર ઘોડાને દશ દશ ફૂટની છલંગ
 મરાવતો પઠાણોની દુકડી વટાવી ગયો. પોતાની મુરાદ બર લાવવાને
 જે બાબુએ ધર્યો સાં ધણું ભય જેવું નહિ હોવાથી તેને પોતાનો
 શિકાર પકડતાં વાર લાગી નહિ. ખીજા ઘોડાપર મણી બેઠી હતી, ને
 તેની આસપાસ સાધારણ સિપાઈ સિવાય ખીજા સારા સારા સરદારો
 નહિ હતા, એટલે માલુસરેને ત્યાં આવતાં વધારે સગવડ થઈ. માલુ-
 સરેને ધસતો, ને જોશબેર આવતો જોઈને, મણી પ્રથમ ચમકી ને
 તેવામાં તેનું અડધું જોર કમી થયું, પણ તે ગભરાઈ પાછી હટી નહિ.
 માલુસરેને આવતાં જ તેણે જવાબ દીધો કે, "મને એકલી બાણીને
 જિતવાની આશા થોડી જ રાખજે, બાલાથી તારો છોડો લાવીશ." એમ
 બોલતાં સાથે તે સામા હિંમતથી ગઈ, પણ જ્યાં માલુસરેએ
 પોતાની તરવારનો ફટકો માર્યો કે તેનો ઘોડો પડ્યો, ને ખીજે ધાએ
 તે બેશુદ્ધ થઈ પડી. તેની આસપાસના સિપાઈઓ પાછા હટ્યા ને
 થોડાક વધેલાઓ ઝળે થયા. આ નાસભાગથી માલુસરેને ધણું સહેલું
 થઈ પડ્યું. તેણે મણીને ઉપાડવાનો વિચાર કીધો ને ઘોડાપરથી ઉતર્યો
 ને પાસે જઈને પોતાના ઘોડાપર વિભ્રાંત થયેલી મણીને ઉંચકવાનો
 વિચાર કરે છે, તેવામાં પછાડી ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં, ને તે ચમક્યો;
 પાછો તૈયાર થયો ને ઘોડાપર ચઢવા ગયો, પણ હવે વખત થોડો હતો.
 પાઉંબાદા જ યુદ્ધ કરવું તેને વાજખી લાગ્યું. બંને સરદારો સામસામા
 થયા. એક કલાક સુધી બંને વેરની ઝુમમાં ખૂબ લડ્યા ને બારે બારી
 તો બંનેના ભાંગી ગયા હતા, પણ તરવારના ફટકા ફટોફટ પડતાં તેથી
 ધણો શોર મચી રહ્યો. બંને શક્તિહીન થયા. તે બંનેનું શૌર્ય ઓછું થઈ ગયું.
 જ્યારે બંને જણથી આ ફટકાઓ ઝીલાયા નહિ ત્યારે નરમ પડ્યા. સામો
 સરદાર કાંઈ જ નહિ પણ નવાબ જ હતો ને નવાબ સાથે લડવું બર્થ
 છે, એમ ધારી માલુસરે એકદમ વખત મળતાં ઘોડાપર ચઢી બેઠો. પણ

ઝેવડો હુમલો-મણીનું પડવું-શિવાજીનું પાછું હટવું ૨૦૩.

તેટલામાં જે ધા નવાખપર ઉગામવા ગયો, તેવો તે સચેતન થતી મણીને વાગ્યો ને એક ચીસ પાડતાં સાથે તે ભોંયપર પડી.

નવાખ ગભરાયો ને માલુસરે પણ ગભરાયો. પણ તે બનેથી કંઈ બની શકે તેવો ઉપાય નહોતો. નવાખ તો ક્ષણવાર થંભી રહ્યો, તેટલામાં માલુસરે નાસીને પોતાની સેનામાં ભરાયો. પણ આ વેળાએ તેના હાલ ધણા ખરાબ હતા. શિવાજીનાં ધણાં માણસો પગ્યાં હતાં, ને તે ઘેરાવામાંથી નીકળવાનો ઉપાય શોધતો હતો. મુસલમાન સારા સરદારો તેની આસપાસ ફરી વળેલા જ હતા, તેથી તે માત્ર તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ શોધવા લાગ્યો. માલુસરે મણી સાથે યુદ્ધકૌશલ્ય ખેલવા ગયો હતો, તેમાં લાભ એ થયો કે મરેઠાની સૈન્યવ્યવસ્થા તૂટી. એ તરવારના ધા શિવાજીને થયા હતા ને ખીજાઓ થોડા કે ધણા ધવાયા હતા. ચોમેર ગભરાટ પથરાઈ ગયો હતો, ને શોરબકારનો ને પડતા પ્રાણીઓની બૂમોનો પાર નહોતો, ચીસો પણ તેટલી જ નીકળતી હતી. તે બયાનક ગંભીર અવાજ સાંભળીને સૌ ચક્રિત થયા તેટલામાં સૂર્યોદય થયો. શિવાજીએ ધાર્યું કે હવે બચવાનો રસ્તો માત્ર નાસવું એ જ છે.

પોઆરા ગણી જવાને શિવાજીએ યતન કીધો, પણ પહોળાઈ ને લંબાઈથી લશ્કર એટલું તો ચોતરફ ફરી વળ્યું હતું કે, કયે માર્ગે નીકળવું તે નક્કી કરવાનું સૂઝ્યું નહિ. એક ક્ષણ નજર ફેરવી, તાનાજી તથા ખીજાઓને પોતાનો સંકેત કહ્યો. સૌ એક સ્થળ તરફ ભેગા થવા મન્યા, પણ શહેરી લશ્કરે તેમ થવા દીધું નહિ. રોકાયેલા માર્ગમાંથી તેણે ધીમે ધીમે પાછા હટવા માડ્યું, ને પચાસ માણસના ભોગે તે દરવાજા બહાર પડ્યો. હવે તેણે ધણા ભેસમાં પોતાના માણસોને નાસવા માટે બુથગલ પુંક્યું, ને કંઈ પણ વીસામો ખાધા વગર એકદમ દોડવાનો ઠરાવ કીધો. તેણે પોતાના ઘોડા ખાનદેશના રસ્તા તરફ દોડાવ્યા.

વાઘની પેઠે ઇલંગ મારતું શહેરી લશ્કર તેની પૂંઠે પડ્યું, ને પાંચ મૈલ પછાડી દોડ કરતામાં બહુ માણસોને કાપી નાખ્યા. દોડતું લશ્કર પોતાની પૂંઠે છે એમ ધારીને મરેડી સેનાના માણસો જે નવસોમાંના માત્ર ચારસો રહ્યા હતા, તેઓ જેમ તેમ કરતા શિવાજી સાથે જઈ શક્યા. આ વખતે લશ્કરે જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે સુરતના ઇતિહાસને હમેશાં શોભા આપે તેવી છે. શિવાજીને આ વેળાનો પરાજય એટલો તો સાહ્યો કે, તેના મનમાંથી તેનો કીનો કેટલાક દિવસ સૂધી ગયો નહિ. જ્યારે શિવાજી ધણે દૂર નીકળી ગયો, ને હવે પૂંઠ પકડવી બ્યર્થ છે એમ સુરતના લશ્કરને લાગ્યું ત્યારે તેઓ પાછા વળ્યા. જય! સુરતનો જય!!

પ્રકરણ ૨૫ મુ

બાદશાહી દરબાર

પાહું ફરેહું લશ્કર, નવાબના બાકી રહેલા લશ્કર સાથે ભેળું થયું. નવાબે પોતાની તરવાર હવે ફેંકી દીધી, અને બાબુએ જઈ પોતાની પ્રિયાને બગલગીરી કરી, અને છાતી સરસી ચાંપી ચુંબન કરી પોતાના પ્રેમનો ઉભરો ખાલી કરીધો. પણ આ વેળાએ મોતીના હાવભાવ ધણી વિચિત્ર જણાતા હતા, અને તેનું લોહી ઉઠ્ઠી આવ્યું હતું.

“પ્રિયનાથ, હવે કેમ છે?” મોતી બોલી.

“એક બનાવ બહુ અનર્થકારક બન્યો છે, દિલ્લખન !” નવાબે જવાબ દીધો.

“પ્રિયનાથ, કમનસીબ, એ કંઈ આવા પ્રસંગમાં નવું નથી, પણ કેવા પ્રકારનો તે અનર્થ છે ?”

“તારી પ્રિય સખી મણી આ રણમાં પડી, એ એક મોટો જખરો કમનસીબ બનાવ બન્યો છે. હરિલાલ પોતાની દિલ્લખન મહાયુવાના આ સમાચાર જાણતાં મોતના કાંઠાપર આવ્યો છે. દરબારી વૈદોને તેની માવજત માટે મોકલ્યા છે.”

એકદમ મોતી મોટેથી બૂમ પાડી ઉઠી અને તે મૂર્છાગત થઈ પડી.

“બસ, તું ગભરા ના, જે બનનાર હતું તે બન્યું અને તે નહિ બન્યું થનાર નથી. પ્રાણવલ્લભા, જે ઉપકાર તારી પ્રિય સખીએ આ રાજ્યપર કરીધો છે, તે ઉપકાર જેવો તેવો નથી. તેનો બદલો વળાય તેમ પણ નથી, પણ હવે ઉપાય નથી. હવે તું એક વાત સાંભળ, અને તે પ્રમાણે વર્તે તો બહુ રુઢું થાય. હરિલાલ શેઠને આ વેળાએ જે દુઃખ લાગતું હશે તે જેવું તેવું નથી, માટે તું તેની પાસે જા અને દિલાસો દે. તેની પ્યારીના મરણનું દુઃખ, જેવું મને મારી પ્યારીના મરણ માટે લાગે તેથી કંઈ પણ ઓછું, આવી સદ્ગુણી સ્ત્રી માટે લાગે નહિ. તારે કાંઈ

પણ રીતે તેને બોલું નહિ પડે તેમ વર્તવું, અને આ મોટા તુકસાનનો જે બહોલો માગે તે આપવાનું વચન આપી આવવું.”

શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી મોતીએ આ સંઘર્ષ સાંભળ્યું, પણ તે કંઈએ બોલી નહિ. તેનું ચિત્ત ભ્રમણાપર ચઢ્યું હતું અને તેના મોંમાં બોલવાની જરા પણ શક્તિ નહોતી, તેથી આ વેળાએ આ આજ્ઞાનો ભંગ કીધા શિવાય તે એકદમ તે પ્રમાણે ચાલવાને તત્પર થાય એ અશક્ય હતું. ઘણો વખત સૂધી તો તેનો દમ બંધાઈ ગયો, પણ જ્યારે પોતાના પ્રિયનાથની આજ્ઞા થઈ ત્યારે તેનાથી કાંઈ પણ પ્રકારે તેને નારાજ કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ. આટલીવાર તે આમ તેમ વામાટામા મારતી હતી; ક્યે મુખે તે હરિજાલ પાસે જાય ? તે મણીને જ આસપાસ ઝંખ્યા કરતી હતી, ને તેથી અથાગ શોકમાં પડવાથી કંઈ બોલાતું નહિ હતું, પણ ઘણી વારે આ પ્રમાણે બોલી:—

“ખાવિંદ ! આપની આજ્ઞા બળવવાને દાસી તત્પર છે, પણ આપ જ પધારો તો તે ઘણું રુડું ગણાશે. મારી પ્રિય મણી ! હાય તેનું નામ યાદ કરતાં મારું હૃદય અત્યંત કલ્પાત કરે છે, મને તેનાથી વિશેષ પ્રિય માત્ર આપ જ હતા. પણ શું તેનો કાંઈ બચાવ કરી શક્યું નહિ ? દરિયાએ હાફેઝ ! તે પાપી ચંડાળો આ નગરને સર્વ રીતે લૂટી ગયા હોત તો બહુ કહેવાત, પણ આ પ્રસંગ મારો અંત આણુનારો થશે. હાય ! ઓ પ્રભુ !” તેણીએ પોતાની પ્રિય સખી માટે વિલાપ કીધો; “રે મણી ! તું મારી પ્રિય બહેનને મારી તરફથી કાણુ કહેશે કે તારું લોહી રેડાયું છે, તેની દોષિત હું છું ? તારું સર્વ સ્થળે કલ્યાણ થાઓ.” આમ બોલતાં તેની આંખમાંથી ખળખળ કરતો આંસુનો ચોધારો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.

આ દેખાવ જોઈને નવાબની છાતી પણ ભરાઈ આવી, અને આ સંઘર્ષ મેદાનમાં જ બને તે કાંઈ જોય તો તેની અસર ઘણી માઠી થાય, એમ ધારીને વજ્રની છાતી કરી મોં ફેરવી નાંખી ઉભો થયો.

મોતી પણ તેટલામાં ઉભી થઈ, બંનેએ ચાત્રવા માંડ્યું. પણ તેટલામાં નવાબે કહ્યું:—“તારી ઇચ્છા જવાની નથી ? નહિ, નહિ, તું જ જા. સ્ત્રીઓની હાજરી આવા શોકપ્રસંગમાં ઘણી અસર કરે છે. તેનો કુમળો હાથ શિરપર ફરે છે તો તરત દુઃખ નાસી જાય છે, મન શાંત થાય છે અને આનંદ પમાય છે. સ્ત્રીનું હસતું મુખડું રાખવાને માટે તેનો સત્કાર કરવા માટે, તે પોતાનું દુઃખ વિસરી જાય છે, માટે મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે તું હરિલાલ પાસે જા અને તેને દિલાસો આપ.”

“પ્રિય પતિની જેવી ઇચ્છા ! હું જઈને તેના શોકનું નિવારણ કરીશ.” મોતીએ એમ બોલી ચાલવા માંડ્યું. સઘળું લશ્કર પણ થોડી વારે ઉપડી શહેરમાં આવ્યું.

આ વેળાએ હરિલાલ પોતાના ધરના ત્રીજા માળપર એક ખૂણામાં બેસીને પોકપોક મૂકીને રડતો હતો. તેની પ્રિયાના શબને બાળી હમણું જ તે માળપર આવીને બેઠો હતો. મહા મુસીબતે તે છેલ્લી ઘડી સૂધી ધીરજ રાખી રહ્યો. જે મરદાઈથી શહેરના રક્ષણ માટે પોતાની પ્રિયાએ મહાભારત કામ કીધું હતું, તે માટે અલાર સૂધી તે ધીરજ રાખી ધીરતાથી બેઠો હતો; પણ ધરમાં, પોતાના ઓરડામાં પગ મેલતાં જ તેનાથી રહેવાયું નહિ, ને એકદમ પોક મૂકી રડવા લાગ્યો. ગમે તેવા પરાક્રમથી, ગમે તેવા વીર કર્મથી એક યોધા મરણ પામે છે, તોપણ તેનાં સગાં સ્નેહીઓની છાતી સંધાઈ જાય છે; તો રણમાં, પોતા સમક્ષ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને મરણ પામતી જોઈ, તે યાદ આવતાં પતિની છાતી કેમ નહિ સંધાય ? હરિલાલને જેમ જેમ પોતાની સ્ત્રીની, રણપરાક્રમ કરતાં પોતાની બહેનોને બચાવવાની ઉલ્લટ, યાદ આવતી હતી, તેમ તેમ તેનાથી રડવું થોભાયું નહિ. એટલામાં પોતાના ઓરડાનું બારણું, જે બંધ કરીને એ બેઠો હતો તે ઘણા જોરથી ઠોકાયું.

નવાબ પાસથી છૂટી પડી મોતી પોતાને મહેલે આવી. સઘળા ગુલામડીઓ તેની આસપાસ ફરી વળી હતી, ને તેનો સત્કાર કરવાને

માટે સૌ તત્પર હતી. પણ આ સધળા સત્કાર છતાં મોતીના મોંપર જરૂર પણ હાસ્ય નહિ દેખાયું એટલે સૌ ગમગીન થયાં, ને શોકવૃત્તિ ચોપાસ પથરાઇ ગઇ. થોડીવાર તેણીએ કુસ્કાં ખાધાં, ને માથું નીચું નમાવીને બેઠી. પણ પછી પોતાનું કામ યાદ કરીને તે ઉઠી. મ્યાનો તૈયાર કરાવ્યો, ને તેમાં બેસી તે શહેર તરફ આવવાને નીકળી. રસ્તામાં આગલે દિવસે જે મોટો જય થયો હતો, તેથી સર્વ સ્થળે મોટો ઝોચ્છવ થઇ રહ્યો હતો, અને બજાર પાછાં ઉધણાં હતાં. લોકોનાં ટોળે ટોળાં વાતો કરવાને સ્થળે સ્થળે બેગાં થયાં હતાં. અનેક પ્રકારની વાતો ચાલતી હતી. કાંઇ મોતી બેગમનાં અને કાંઇ મણી શેઠાણીનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરતાં હતાં. પણ મણી શેઠાણીના મોતને લીધે સધળાં દિલગીર થઇ ગયાં; અને શાહને ત્યાં આ મજબુ ગુજર્યો તેનું સૌને સાલવા લાગ્યું. શહેરમાં આત્મારામશાહ એ તો ગરીબનો અન્નદાતા હતો, એટલે પછી દિલગીરી વ્યાપે તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું. બરાનપુરી ભાગોળ નજીક હજારો લોક એકઠું થઈ ગયું હતું, ને શાહનાં કુટુંબને દિલાસો દેવા જવાને નાનાંથી તે મોટાં સૂધી સૌ તૈયાર થયાં હતાં; માંહોમાંહે વાતચીત કરતાં હતાં, તેટલામાં બેગમનો મ્યાનો આવી પહોંચ્યો. એક શહેરીએ પૂછતાં સ્વારે ખુલાસો કર્યો કે બેગમ સાહેબ શાહને ત્યાં જાય છે; એટલે સૌ લોક તેમની પૂઠે મુંગે મોઢે ગયાં. શાહના ઘર નજીક જતાં સૂધીમાં તો શહેરના પોણા ભાગ જેટલા મરદો આ દિલાસો દેવાના સરખસમાં સામેલ થઇ ગયા. પુષ્કળ લોકોની ગીરદીને લીધે મોતી પણ ગભરાઇ કે, હવે અંદર જવું એ મોટું મુશ્કેલ છે. પણ બે સ્વારે વરદી આપી કે સૌ લોક મુંગે મોઢે દૂર ખસી ગયાં. મોતી બેગમ મ્યાનામાંથી નીકળી ઘરમાં ગયાં ને પોતાનો સુરખો કહાડી નાખ્યો. શાહના કુટુંબ સાથે કંઇ બિનભાવ જેવું થોડું જ હતું. તેમાં હવે તો શાહ ને તેમાં હરિલાલે જે રાજસેવા આજે બજાવી હતી, તે તો નવાબના રાજકુટુંબના ઇતિહાસમાં નોંધી રાખવા યોગ્ય બનાવ હતો, એટલે બેગમ સાહેબ ઓજલ પાદો રાખે એ બિનભાવ

કહેવાય. બેગમ સાહેબના આવવાની ખબર આપવા એક ચાકર ઠેઠ ઉપર દોઝો, ને ત્યાં, આપણે જેમ ઉપર જોયું તેમ, બારણું ઠોક્યું.

ત્રણ ચાર વાર બારણું ઠોકાયું તે હરિલાલે સંભળ્યું જ નહિ; પણ ધણીવાર બારણું ઠોકાયું ને બારણે કલખલ કલખલનો શોર સાંભળ્યો તેથી આસપાસ જોવાને તે ઉભો થયો, એટલે “હરિલાલજી, બારણું ઉઘાડજો.” એવો મધુરો સાદ સંભળાયો. બેગમનો શબ્દ પારખી ઉતાવળે જઈ બારણું ઉઘાડ્યું તો બેગમ સાહેબે પણ શોકવસ્ત્ર સજેલાં હતાં. તેવા પહેરવેશથી, જાણે પોતાના કુટુંબમાં જ કંઈ મોટો ગળખ ગુજ્યો હોય તેવા ખરેખરા ભાવથી આવ્યાં અને હરિલાલની બેઠક નજીક જમીન પર જ તે બેસી ગયાં. હરિલાલે બેગમ સાહેબને ખુરસી પર બેસવા વિનંતિ કરી, પણ બેગમ, કે જેની આંખો આંસુથી તરબોળ થયેલી હતી તેનાથી નહિ ઉંચું જોવાયું કે નહિ હા નાનો જવાબ દેવાયો. ધણીવાર સૂધી મોતી બેગમ ચૂપ રહી ને તેટલામાં તો પાછી હરિલાલની છાતી ભરાઈ આવી. પોતે દુઃખ દૂર કરવા આવી છે, પણ વધારવા નહીં એ યાદ આવતાં જ બેગમ સાહેબાએ પોતાને પાલવડેથી અશ્રુ લૂછી નાંખ્યાં અને હરિલાલની સામું જોઈ બોલી:—

“હરિલાલજી ! આજે તમારા દુઃખમાં હું કેવા પ્રકારે ભાગ લઉં તમેને તેનો ખદલો આપું ? જે મારી પ્રિય સખી, મારા પ્રાણુથી પણ વહાલી, તેનો ઉપકાર માનવાનો સમય તો આવ્યો નથી, પણ હરિલાલજી ! તેણે જે પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તેની મારા પતિ નવાજ સાહેબ બહુ બહુ તારીફ કરે છે, ને સઘળું લશ્કર તમારા શોકમાં સામેલ થઈ, મારી સખીનાં વખાણુ કરે છે, તે જોઈ મારા હૃદયનો જે કે ભંગ થયો છે, ને હમણાં શોકથી હૃદયમાં અંતઃકરણને ખદલે કાપલાનો ઢગલો થયેલો છે; છતાં તે થોડું આનંદ પામતું નથી. તેના કરતાં જે હું રણમાં પડી હોત તો ખરેખર મારી કીર્તિ માટે મારા પતિ બહુ ભાગ્યશાળી ગણાત. તમારા દુઃખને માટે આખા સુરત શહેર પર મોટો ઉપકાર થયો છે.

મરવું તો સૌને છે વહેલે કે મોડે, પણ આવી કીર્તિથી મરવું એમાં મોડી શોભા નથી. હવે તમે શોક તણ દો ને તમારી તરફ આ નગરના લોકોનો કેટલો ભાવ છે તે જુઓ અને તેઓ જે તમારા રિવાજ પ્રમાણે દિલાસો દેવા આવ્યા છે તેમને રજા દો.”

“એમમ સાહેબા, એ બધું ખરું છે, પણ તેનાં પ્રિય વચનો, તેની મારા તરફની અથાગ પ્રીતિ અને પરાક્રમ, એ સૌ મને હવે કંઈ સુખ દેવાનાં છે ? એના જેવી સદ્ગુણી સ્ત્રી તો આ ભવે હું નથી જ દેખવાનો ! મને હવે મમે તેટલો દિલાસો દો, કે મમે તેટલી આજરુ મળો, પણ મારો સંસાર તો બગજો જ. બેગમ સાહેબા ! મારી મણીને બચવાનો એક પણ આરો નહોતો, ને જો કે તેણે મરતી વખતે પણ પોતાની ધીરજ છોડી નથી, તો પણ હવે એ તો મર્ઠ. હરિ હરિ !”

“આહ ! આ તમે ધણી નબળાઈ બતાવો છો !” મોતીએ ધણી ધાડી છાતીથી કહ્યું, જો કે તેનું મન તો વાત કરતી વેળાએ રજા જ કરતું હતું, પણ જો તે પણ ધીરજ મૂકી દે તો ધારેલું કામ થાય નહિ; તેથી મણીના કામળ પતિને રીઝવવા પોતે દુઃખ વિસરી મઠ. “પેલા પાપી ચંડાળનો ધાણુ કાઢતાં ને મોટી આજરુ મેળવતાં તેનું મરણ થયું, પણ એ તો અમર થઈ છે. તેના જેવું પરાક્રમ આજના રણસંગ્રામમાં કોઈએ બતાવ્યું નથી. આજની સધળી જાગાથી તેને છે. હવે તમે શોક મૂકી દો, અને નવાબ સાહેબ તમને બોલાવે છે માટે ચાલો. મારા ખાવિન્દ આપની હજૂર આવત, પણ તે આવે તેના કરતાં પોતાની પ્રિયાને, તમને દિલાસો દેવા મોકલી છે, એ જ તેમનો તમારા પ્રત્યેનો પ્યાર બતાવે છે. રડવાથી ને યાદ કરવાથી શું મનાર છે ? તે પાછી આવનાર છે ? મારી પ્રિય બહેનનું તમે હવે મોં બેવાના હતા ? તમારે હાથે બાળીને ખાખ કરી આવ્યા છો, તો હવે તે ક્યાંથી આવનાર હતી ? મારા લાલ, પ્રિય ભાઈ, હવે તમે સધળો શોક તણ દો, ને આંસુ લૂછી નાંખી સૌને તમારું મોં બતાવો; તમારા તરફ સૌનો કેટલો પ્યાર છે તે જુઓ.” આમ કહીને તે બધાં

બેડી હતી ત્યાંથી ઉડીને લાલની પડોસમાં જઈ, પોતાની સખીના પ્રિયના મોંપર આવેલાં આંસુ પોતાના પાલવડેથી લુછી નાંખી તેનો હાથ પકડી ઉઠાડ્યો. આ હાથ ફરતાં તેનું અડધું દુઃખ ઓછું થયું. તે બોલ્યો, “બહેન ! તમે આજે મારી બરદાસ્ત ન કીધી હોત તો મારું પણ આવી જ રહ્યું હતું !” આમ બોલતાં બંને જણ બારીએ આવ્યાં.

લોકોની ઠઠ આ વેળાએ પુષ્કળ જામી હતી. મોતીને મોકલ્યા પછી, પોતાના નગરના એક મોટા શેઠને દિલાસો દેવાને નવાબ પોતે, પોતાના વજીર નસીરુદ્દીન, સેનાપતિ નવરોઝ, સુરલાલ વગેરે સભાજનો અને પોતાના લશ્કર સાથે ત્યાં આવી ઉભો હતો. સૌની સાથે નવાબ પણ પગપર ખડો હતો. મોતી ને હરિલાલ બારીએ આવ્યાં કે નવાબે મોટા ઉદ્ધાસથી કહ્યું, “આજના મહાસમર્થ જયનું સંપૂર્ણ માન આ ખાનદાની કુળના અમીર ઉલ ઉમરા હરિલાલને છે. એમના કુટુંબમાં જે મોટો અનર્થ થયો છે તે જો કે એમને બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ અમારી પ્રજા અને અમારા ઉમરાવો ! તમે જાણો છો કે આ શેઠ તરફથી જે મોટી મદદ નહિ મળી હોત તો આપણે સદાના મૂએલા જ હતા. મણી શેઠાણીએ આજે જય અપાવ્યો છે, તેને માટે અમે અમારા દિલ્લીના શહેનશાહને એક ખલિતો મોકલી એમના કુળનો ઇતિહાસ ત્યાં જણાવીશું.” આ બોલી રહ્યા પછી નવરોઝે મણીની હુશિયારી ને પરાક્રમનાં વખાણ કીધાં. હરિલાલનું આ સાંભળતાં અડધું બાકી રહેલું દુઃખ ઓછું થઈ ગયું. શહેરમાં શાહના ધર આગળ આ મોટી ગર્દી થઈ છે તે જોવાને જે સંધળા લોકો દોડી આવ્યા હતા તેઓ વખાણ કરવા મંડી ગયા. નવાબે પોતાપરનો ને પોતાના નગરપર થયેલા ઉપકારનો બહોળો વાળવા આજ તક યોગ્ય ધારી, એકદમ શેઠને હેઠળ બોલાવી યોગાનમાં દરબાર ભરવાનો વિચાર જણાવ્યો. નવાબના હુકમ પ્રમાણે થોડા સમયમાં એક મોટી ખેઠક કરવામાં આવી, ને ત્યાં સંધળા અમીર ઉમરાવ તથા સારા સારા ગૃહસ્થો હાજર થયા. આસ-

પાસ અડધો અડધો મૈલ સૂધી ગીર્દો મચી રહી હતી. લોકોનાં ટોળે ટોળાં આ જોવાને ત્યાં હાજર થયાં હતાં. નવાબ ધણો લોકપ્રિય હોવાથી તેનાપર પણ લોકો વારી જતા હતા; તેમાં શહેરના એક સંભાવિત ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ આજે શિવાજીને નસાડ્યો, એ બનાવ જાણી વળી ધણું આશ્ચર્ય પામતા હતા.

એક કલાકમાં દરબારની ઝોડવણ થઇ રહી. નવાબ ઉંચા આસન પર બેઠો ને તેની એક બાજુએ સ્ત્રીઓને પરદેપોશ બેસાડવામાં આવી ને એક બાજુએ અમીરો બીરાજ્યા. સઘળા લોકોની ઠઠ બરાતાં સૌ જોવાને આતુર જણાયા. હવે કચડાકચડી ને પડાપડી થઇ રહી. થોડી વારે નવાબ અને તેના અમીરો સૌએ મોટે સ્વરે કાલના જય માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, ને સૌ તેમાં સામેલ થઇ ગયા. તે વેળાએ નગરમાં ધર્મની મારામારી થણી થોડી હતી, ને ઈશ્વર સૌનો એક છે એમ ધણા ખરા માનતા હતા. જ્યારે માત્ર હરીદાષ થતી ત્યારે જ મારામારી ને કાપાકાપી થતી હતી.

ગજરાટ સઘળો નરમ પડ્યો હતો ને હવે પ્રાર્થના પૂરી થઇ કે નવાબે આ રણપરાક્રમમાં જેમને ઘટતું હોય તેમને ઇનામ આપવાનો ફરાવ બતાવ્યો. પહેલે તો નવરોએ મણી શેઠાણીના પરાક્રમનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવી તેના પતિનો દાવો મોખરે ધર્યો. આ પહેલાં ઇનામ માટે કાષ્ઠ પણ હરીફ હતો નહિ, ને ખુદ ખુદાવિદ નવાબ પણ એ જ પ્રમાણે ધારતો હતો, એટલે કાષ્ઠથી વચ્ચે માથું મરાય તેવું નહિ હતું. લડાઇનો નિવેડો આવ્યા પછી ઇનામો વહેંચાય ત્યારે પહેલું ઇનામ મેળવવા માટે મોટી મારામારી થાય છે. જેને પહેલું ઇનામ મળે તે ધણો ભાગ્યશાળી ગણાય. શિવાજીના પરાજયમાં તેવું ઇનામ માત્ર મણી શેઠાણી કે તેના વંશને જ ધટિત હતું, ને તેવું ઇનામ મેળવવાને આ વાંચિયા શેઠ શક્તિમાન થયા, એટલે નાગરિકો તો રાજ થાય એમાં નવાઇ જેવું થોડું જ હતું. કેમકે મુસલમાની રાજ્યમાં તેવા પ્રસંગ ઘણું કરીને કવચિત જ આવતા હતા, પણ આ વેળાએ એ દાવાદારનો હક સર્વ પ્રકારે યોગ્ય ગણીને માન્ય રાખ્યો, ને નવરોઝના કહેવાને સર્વ શૂરવીર મુસલમાનોએ પણ ટેકા આપ્યો.

“નગરના ધણીપણનો દાવો ધરાવનાર હરિલાલ સર્વ ઇનામને પાત્ર છે, ને તેઓ ચાહે તે પરગણું પોતાના સ્વપરાક્રમના બદલામાં માગી લે ! અમારા દરબાર તરફથી એ માટે ઠેક દિલ્લી દરબારને જણાવવામાં આવશે, ને ખુદ બાદશાહી ઇનામને લાયક એઓ મણાયા છે, માટે ત્યાંથી પણ ઇનામ મળશે. પણ અમે આજે અમારો રાજમુકુટ એમને ઇનામ તરીકે છીએ.” એમ નવાબે મીઠી વાણીમાં જણાવ્યું.

ચારે પાસથી વાહવાહ બોલાઇ, નવાબની ઉદારતા વખણાઇ, અને પ્રજામાં હરિલાલભાઇ મોટા તરીકે હંમેશ માટે સ્થપાયા. બીજા દાવાદારોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામો આપ્યાં. રાજકોશમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય વહેંચવામાં આવ્યું અને શિવાજીની ભૂટમાંથી જે બાકી રહ્યું હતું, તેમાં કેટલુંક ઉમરી સૌ નગરજનોને તેમનાં નાણાં આપવા જણાવી દરબાર ખલાસ થયો. લોકોને ધણું નુકસાન થયું હતું, તથાપિ આ મોટા દિલ્લના હાકમના પ્રેમને લીધે તેઓ સધળું દુઃખ વિસરી ગયા. શહેરમાં સૌ સ્થળે આનંદ વધ રહ્યો હતો. હરિલાલે આ ઉત્તમ પ્રસંગે જે રાજસેવા બજાવી તેના બદલા તરીકે ઠેક દિલ્લી દરબારથી બાદશાહની સહી માહોર સાથે ત્રણ મહિના પછી એક ખલિતો આવ્યો, ને તેમાં એક લાખ ટકા દ્રવ્ય ઇનામ તરીકે, તથા આફતાબગીરી, મ્યાનો ને મશાલ સાથે એક પરગણું આપવાનું જણાવ્યું હતું. લોકોમાં આથી હરિલાલની ધણી કીર્તિ વધી. આ મોટા કુળના શેઠની હિમત, રાજધર્મ ને તેમની કાન્તાના મરણનો બદલો કનક અને કીર્તિમાં મળ્યો. તે ભેટ કેટલાંક વર્ષો સુધી તેના વંશજો ભોગવવાને બાગ્યશાળી થયા.*

* રમા સંબંધી વાત આ પ્રકરણમાં લખવાની બાકી રહી છે; કેમકે તેના આ વાર્તા સાથે ધણો જ થોડો સંબંધ છે. રમા પછાડીથી સુરલાલપર મોહી પડી હતી, ને મોતી બેગમની ઇચ્છા પણ ખરી કે, સુર એની સાથે લગ્ન કરે તો ઠીક. સુરલાલને મોતી બેગમે ધણો આગ્રહ કીધો, ને રમા ધણી ખૂબસુરત, વળી પતિવ્રતા, ને પોતાને યોગ્ય વયની હોવાથી તેની સાથે લગ્ન કરવાનું વાજબી લાગ્યું. તે જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમનાં લગ્ન સમયે સઘળા બ્રાહ્મણોએ ભાગ લીધો હતો, એમ કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ

***

કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી

(૧)

શિવાજીની સુરતની લૂટ સંબંધમાં ઐતિહાસિક પુરાવાઓ શા છે, તે વાંચનારની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધ કરવા માટે અને રજૂ કરવામાં આવે છે; અન્યકર્તાએ વાર્તાનો રસ ઝમાવવા માટે તેમાં શા શા ફેરફાર કર્યા છે તે આ ઉપરથી જણાશે.

સુરતનું ભૌગોલિક સ્થાન:—સુરત તાપી નદીને દક્ષિણ કીનારે આવેલું છે. તાપી નદી શહેરથી ૯૫ માઈલ દૂર ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના પટ, સુરતના કીલ્લા આગળથી તે સામે પાર સુધી ૭૫ માઈલ છે. હાલમાં તેના ઉપર હોપ સાહેબની યાદગિરિમાં બાંધેલો પુલ છે.

સુરતને ફરતા બે કોટ હતા:—એક માંહેનો અને એક બહારનો. પહેલો, શહેરેપનાહ અને બીજો આલમખનાહને નામે ફારસીમાં લખાતો. શહેરેપનાહનો કોટ ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં એટલે કે શિવાજીએ પહેલીવાર સુરત લૂટ્યું તેની બે વર્ષ પહેલાં, આ વાર્તાના નાયક ગ્યાસુદ્દીન રૂમીની હકુમતમાં બંધાયો હતો.* એ બંધાવાની રજૂ લેવા જહાનબેગ તથા વીરજી વહોરા ઔરંગઝેબ ખાદશાહ

* શહેરેપનાહ—એટલે શહેરનો કચરો જ્યાં કરતો હોય તે જગા, એટલે ખાડી અને એ ખાડીને લગતો જે કોટ તે એ કોટ (માંહેનો).

શિવાજીએ મોઝલ રાજના તાબામાં મારફાડ અને લૂટો ચલાવવા માંડેલી અને ચોરાસી વાવટાના બંદર તરીકે સુરત ખીલવા માંડેલું તેથી તેના રક્ષણની જરૂર હતી થઈ હતી. તે માટે વીરજી વોરો અને જહાનબેગ કોટ બાંધવાની રજૂ લેવા દિલ્લી ગયા હતા, અને બાંધવાનો બંદોબસ્ત કરીને આવેલા. જે વખતે આ સુરતીઓ દિલ્લી ગયેલા ત્યારે શિવાજી દિલ્લીમાં સપડાયો હતો, અને તેણે વીરજી પાસે નાણાંની મદદ માગી હતી. વફાદાર વીરજીએ ના પાડી. તેથી શિવાજીએ તેને સુરત આવી લૂટવાની પ્રમત્તી આપી હતી, અને તે દિલ્લી બાંધી રહે તે પહેલાં આવવાનું જણાવેલું.

પાસે ગયા હતા. એ જહાનખેઝ ધણો નેક ને હિંમતવાન હતો અને વીરજી વહોરો પણ ધણો ધનવાન અને ધર્માત્મા વાણિયો હતો. x x x આ વીરજી વહોરા પાસે તે સમયે રૂપીઆ એક કરોડથી વધારે નાણાં હતાં, અને તેને તથા તેના કુટુંબીઓને લૂટી, તેનાં ધરખાર બાળી જમીનદોરત કરી શિવાજી પહેલી લટમાં અનર્ગલ દોલત લઈ ગયો હતો. વીરજી વહોરાનું નામનિશાન શિવાજીએ રાખ્યું નહોતું. x x x આજે અંદરનો કોટ તોડી નાંખવામાં આવ્યો છે, તેથી સહેર અને પરાં એકત્ર થઈ ગયાં છે. માત્ર તેઓ વચ્ચે ખાઈ હતી સુધી કોઈ કોઈ સ્થળે છે. x x x સુરતમાં હાલ જે કોટ રેલ્વેની ઝાડીમાંથી દેખાય છે તે આલમ-પનાહનો ભાગ છે.

વાર્તામાં નવસારીના દેશાઈએ આવીને મદદ કર્યાની વાત છે. નવાખને તેવા મદદ કરનાર અનાવલા દેશાઈઓ ધણા હતા. મહિધર, રૂઘનાથ, રામ, સામ-એ મોટા અનાવલા દેશાઈઓનાં નામ ઉપરથી તે તે પરાંના નામો પડેલાં છે.

દુમાલનું મેદાન કે જ્યાં આગળ ગ્યાસુદ્દીન રૂમી અને શિવાજી વચ્ચે છેલ્લી ઝપાઝપી થઈ હતી અને શિવાજી છ દિવસની લૂટ લઈને નાઠો હતો તે સરાહના દરવાજા બહાર છે. ત્યાં આગળ એક જીનું હનુમાનનું દહેરું છે.

તાપી નદી જ્યાં આગળ સમુદ્રને મળે છે ત્યાં આગળ હજાર કરીને એક જીનું બાંં છે. આ સ્થળ હવાફેરખદલ અને તેના પાણીના ગુણ માટે વખણાય છે. ત્યાંથી રાા માઇલ ઉપર મોરા સુંવાળી નામનાં ગામ છે;—જ્યાં અસલ મોટાં વહાણો—ઝાઝો નાંગરતા અને જ્યાં યૂરોપી ટોપીવાળાઓ વચ્ચે માંહોમાંહે લડાઈઓ થતી.

ફિલ્લીથી નાસી ગયા પછી શિવાજીને ઔરંગઝેબ સામે લડતા નાણાની ધણી તાણ પડવા લાગી એટલે તેણે સુરત તરફ નજર ફેરવી, અને જ્યારે જોયું કે વીરજી વોરો ફિલ્લી બાંધી શક્યો નથી, પણ માત્ર નમુના તરીકે માટીનો કોટ રચે છે, ત્યારે જીની વાત યાદ આવી, નસુસો મોકલી માણસો અચાનક હલ્લી કર્યો (તા. ૫-૧-૧૬૬૪) અને તેમાં પહેલો ધા વીરજી વોરા ઉપર પડ્યો. તેની દોલત શિવાજીએ લૂટી લીધી; તેના કુટુંબીજનોને મારી નાંખ્યા, અને માટીનો કામચલાઉ કોટ બાંગી ખેદાનમેદાન કર્યો, એવું દંતકથાકારો કહે છે.

આલમપનાહ—એટલે દુનિયાંનો કચરો, એ કોટ (બહારનો) ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં બાદશાહ ફરૂખશીરના વખતમાં બંધાયો હતો.

સુરતની વસ્તી ડ. સ. ૧૭૯૬ માં આઠ લાખની કહેવાતી. શિવાજીએ સુરત લૂંટ્યું હશે તે તરે તેથી પણ વધારે હોવી જોઈએ. હાલમાં તો ૮૦ થી ૯૦ હજારની ગણાય છે. દેશી વસ્તીનો મોટો ભાગ વાણિયા, બ્રાહ્મણ, શાવક, શાહિયા, કાઠિયા, ભાટેલા, કણ્વી, મુસલમાન, હોરા ને પારસીઓનો છે.

રીતભાવમાં સુરતની વસ્તી જેવી સુધડ છે તેવી બીજી કોઈ ગુજરાતમાં નથી. સ્ત્રી પુરુષોનો પોશાક આછો ને શોભતો છે, તેમ તેઓની ઘરેણાં પહેરવાની રીત પણ યુક્તિસર છે. સુરતના લોકનું બોલતું પણ કુમળું ને મધુર છે. હાલ શુદ્ધીશ્રીમાં છે તેપણ તેઓ શહેરના રહેનાર, સુધડ અને ચતુર છે, એમ પોતાના અહેસ ઉપરથી બતાવે છે. સુરતના લોક હિન્દુસ્તાનના કોઈપણ ભાગમાં તરત ઓળખાઈ આવે છે.

ધ. સ. ૧૬૬૨ માં કંપની સરકારે, જે અંગ્રેજો કોઠીમાં રહી ખાનગી ધંધો કરી કંપનીને નુકશાન પુગાડતા, તે અટકાવવા માટે એક ગવર્નર નીમ્યો હતો. તેનું નામ સર જ્યાર્જ ઓક્સનડન હતું.

એ કાળે સુરતની સંપત્તિનું શું પૂછવું ? એ વિષે ખબર કાઢવાને શિવાજી મરેઠાએ પોતાનો એક બહીરજી નામનો જસુસ સુરત મોકલ્યો હતો. એથી વાકેફ થઈને સુરતની તંબજિરીથી લલચાઈને નાશકની યાત્રાનું બહાનું બતાવી શિવાજી ૪૦૦૦ સ્વાર સાથે અચાનક તા. ૫ મી જાન્યુઆરી સને ૧૬૬૪ માં સુરત આવી પહોંચ્યો. એ વાત સાંભળતાં જ હાકેમ તો કિલ્લામાં બરાઈ બેઠો. શહેરના લોક જીવ લઈને નાઠા. થોડાએક શાહુકારોએ અંગ્રેજની કોઠી આગળ આવી પોતાના જનભાવ બચાવવાની વિનંતિ કરી તેથી તેઓ બચ્યા. એ વર્ષમાં કંપનીની કોઠીમાં ૮૭ લાખનો માલ હતો. સમી સાંજ સુધીમાં તો મરેઠાનું સૈન્ય સુરતની ચોમેર ફરી વળ્યું. કેટલાકે કિલ્લાને ઘેરા બાંધ્યા, પણ ત્યાં કંઈ તેઓનું ફાવ્યું નહિ. ઘણાએકે તો છ દાહડા અને છ રાત નિરાંતે શહેરને લૂંટ્યા કીધું ને બાજ્યા કીધું. અંગ્રેજ ને વલંદા સામે થયા ને તેઓએ પોતાનું કોઠી બાર પણ લેવા દીધું નહિ. તેમાં અંગ્રેજો તો એટલી બહાદુરીથી ઉભા રહ્યા કે તેઓએ પોતાનો તો હોય જ પણ કેટલાક સુરતી વેપારીઓનો માલ પણ મરેઠાને હાથ જવા દીધો નહિ. એ વેળાનો અંગ્રેજનો કોઠીદાર સર જ્યાર્જ ઓક્સનડન હતો. એ વખતે શિવાજી સુરતમાંથી ફક્ત સોનું રૂપું ને જવાહીર ૩૦ કરોડનું લઈ ગયો અને જો અંગ્રેજની ને વલંદાની કોઠી હાથ લાગી હોત તો જોને અનરગળ દોલત મળી

હોત. ન્યારે એ લૂટ ચાલતી હતી ત્યારે શિવાજી ભાગળ બહાર હતો. એક સ્મીય નામનો અંગ્રેજ, જેને બંધવો કરી શિવાજી કને લઇ ગયા હતા, તેણે કુટ્યા પછી કહ્યું કે, શિવાજી તંબુમાં બેઠો હતો ને પોતાના માણસોને હુકમો આપ્યા કરતો હતો, કે જે લોક પોતાની દોલત છુપાવતા હોય તેઓના હાથ ને માર્યા કાપી નાંખવા. તે સ્મીય લખી ગયો છે કે તે વખત સુરતનો કોટ માટીનો હતો, ને ઇંદોનો બનાવવાનો નવાબને હુકમ મળ્યો હતો. ૧૬૬૬ માં તે બંધાતો હતો એમ વળી એક જણ કહે છે.

અંગ્રેજોએ શહેરના કેટલાક શાહુકારોને શિવાજીની લૂટથી બચાવ્યા હતા. માટે તેઓની તારીફ નવાબે બાદશાહને લખી ને તે ઉપરથી કંપની પાસેથી કાઢકા જગત લેવાને બદલે એક ટકો લેવાનો ઠરાવ થયો.

સને ૧૬૭૦ ની ૩ જી અક્ટોબરે વળી પાછો બીજવાર શિવાજી ૧૫૦૦૦ ની ફોજ લઇને સુરત આવ્યો. તે વેળા શિવાજીનું ક્ષવત નહિ એવો ફોજ વગેરેનો બંદોબસ્ત હતો, પણ સપ્ટેમ્બરમાં શહેરનો હાકેમ મરી ગયેથી તેની જગ્યા ખાલી પડી હતી અને કિલ્લામાંના સારા લડવૈયા બીજે ઠકાણે ગયા હતા. રૈયતને તો શું પણ કિલ્લાને બચાવી શકે એટલા આદમી પણ તે સમયે હાજર નહોતા. શિવાજીએ ત્રણ દહાડા શહેર લૂટ્યું પણ એટલામાં અમદાવાદથી મોગલ ફોજ આવી પુગી એટલે જતી વખતે તે કાગળ નાંખતો ગયો કે શહેરના લોક જે દર વર્ષે ૧૨ લાખ રૂપીયા આપ્યા કરશે તો ફરીથી તેઓને લૂટવામાં નહિ આવે. એ વખત પણ અંગ્રેજોએ પોતાનો બચાવ સારી રીતે કીધો હતો. વલંદાની કોઠી તો દૂર ખૂણામાં એટલે ત્યાં તો મરેકા ગયા જ નહિ. શિવાજી ધમકી આપી ગયો છતાં પણ તે પાછો ત્રીજવાર આવ્યો નહોતો.

ફ્રાન્સીસે (ફ્રેન્ચ લોકોએ) મરેકાઓને પોતાની લાતીમાંથી જવા દીધા તેથી એક વાતાર દેશનો તવંજર સારી પેઠે લટાયો.

(નોંધ:-ઉપર પ્રમાણેની હકીકત કવિ નર્મદાશંકરના “સુરતની મુખતેસર હકીકત”માંથી તારવીને આપી છે. આ ઉપરથી વાંચનારને સમજશે કે ગ્રન્થકર્તાએ શિવાજીની સુરતની લૂટની જે વાર્તા લખી છે તેનો સમય ઈ. સ. ૧૬૬૪ નો છે; પણ સર્વ ઇતિહાસકારો જણાવે છે કે શિવાજીએ સુરત છ દિવસ ને રાત લૂટ્યું, અને ઘણો કેર પ્રભુ ઉપર વર્તાવ્યો. વાર્તામાં ત્રણ દિવસ લૂટ ચલાવી

એથે દિવસે નવાળ આસુદીન કિલ્લામાંથી બહાર પડ્યા અને તેણે શિવાજીને બમાઓ એવી હકીકત છે, તે દંતકથાને આધારે છે, અને વાર્તા રસીક Romantic કરવા માટે લેખકે ફેરફાર કરવાની છુટ લીધી જણાય છે.)

X

X

X

X

(૨)

ગુજરાત કોલેજના પ્રોફેસર એમ. એસ. કોમીસારિયેટ, તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ ના દિવસે મુંબઈની યુનિવર્સિટિના હોલમાં, ‘શિવાજીની પહેલી-વારની સુરતની લૂટ’ વિષે, અંગ્રેજ કોઠીના હાલમાં છપાયેલાં દફતરોના આધારે કેટલોક જણવા જેમ ઇતિહાસ વાંચી સંભળાવ્યા હતા, તેમાંથી ઉપયોગી ભાગ અત્રે આપેલો છે.

પ્રો. કોમીસારિયેટ આરંભમાં ખુલાસો કર્યો કે સુરતની શિવાજીની લૂટ વિષે ફારસી કે મરાઠી ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી. તેમણે તે દિવસના સાપ્તાહનો આધાર, અંગ્રેજ કોઠીના અમલદારોએ, વિભાગત ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને જે અહેવાલો પત્રો મારફતે લખી મોકલ્યા છે તે ઉપર રાખેલો છે. આ પત્રો ઇશ્તાંડમાં ઇન્ડિયા આફ્રીસમાં સચવાયેલાં છે અને તેમણે ખીજે આધાર ફ્રેન્ચ મુસાફર થેવેનોના પ્રવાસ વર્ણનના પુસ્તક ઉપર રાખેલો છે. તે પુસ્તકને આધારે જણાય છે કે જ્યારે શિવાજીએ છાનોમાનો હલ્લો સુરત ઉપર છાપે માર્યો ત્યારે તેનો નવાળ, કેટલાક ખાસ અમલદારો અને શહેરીઓ સાથે કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો હતો. શિવાજીએ ગુજરાતના અમદાવાદના મોગલ સુબાને છેતરવા માટે પ્રથમ વસાઈમાં પડાવ નાંખ્યો હતો, અને ત્યાંથી એકદમ ફુચ્છ કરી સુરત તા. ૬ ફી જાન્યુઆરી ૧૬૬૪ માં જઈ પુગી ઘેરો ઘાલ્યો હતો. શહેરના લોકો પોતાનો પ્રાણ અને ધન બચાવવા માટે જેમ ફાતું તેમ આસપાસના ગામ-ડાઓમાં નાસી ભરાઈ પેઠા.

સુરતની અંગ્રેજ કોઠીના ગવર્નર અથવા પ્રમુખ તરીકે સર જ્યાર્જ એક્સનડન હતો. તે અને તેની કાઉન્સિલે, સાચા અંગ્રેજ બચ્ચાની માફક પ્રાણાન્તે પોતાના જીવનો અને જીવનગાળાનો બચાવ કરવો, એવો ઠરાવ કર્યો અને એજ તેઓ માટે શોભિષ્ટ છે. સુવાળીના બંદરપર નાંગરેલા વહાણોમાંથી તેઓએ તોપો મંગાવી અને કોઠીના મકાનનો બચાવ કરવા માટે તમામ તજવિજ કરી દીધી. દોઢસો યુરોપીયનો અને સાઠ દેશી નોકરોને લઈને એક્સનડને શહેરની આસપાસ એકવાર ફુચ્છકદમ

કરી, અને પડધમો તથા રણભેરીના નાદો કરી લોકોને હિંમત નહિ હારવા ઉત્તેજન આપ્યું. સુરતમાં પ્રવેશ કર્યા પછી શિવાજીએ અંગ્રેજો તરફ દૂતો મોકલી કહાણું કે જો તેઓ બચવાની આશા રાખતા હોય તો તેઓએ મોં માંગ્યો દંડ આપવો પડશે. અંગ્રેજોએ તેની આવી દુષ્ટ માંગણીને સ્વીકાર કર્યો નહિ, તેથી ચીઠાઇને મરેઠાઓએ કોઠી પાસેનાં કેટલાંક ઘરોને આગ લગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છરાઈડ આંગીયેર નામના એક બહાદુર અંગ્રેજની આગેવાની નીચે એક નાની ટુકડીએ મરેઠાઓ ઉપર હલ્લો કર્યો અને કેટલાકને ઝપાઝપીમાં મારી નાંખ્યા. આમ અણુધારેલી જગ્યાએથી પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા પડવાથી મરેઠાઓ અમક્યા અને શિવાજીએ તેઓને સતાવવાનું માંડી વાળ્યું, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજોની કોઠીની આસપાસ જે ધનાઢયો અને શ્રીમંતોનાં ઘરો અને વખારો હતાં તે મરેઠાઓની લૂટફાટ અને મારફાડમાંથી બચી ગયા. નિઃશસ્ત્ર અને અસહાય ગરીબ પ્રજાને શિવાજીએ તે પછી લૂટી.

સુવાળી બંદરથી શહેરમાં આવતા ભૂલા પડેલા એન્યની સ્મીથ નામના એક અંગ્રેજ કોઠીદારને શિવાજીના માણસોએ કેદ પકડી તેની સમક્ષ આજ્યો હતો, અને તેની પાસે છુટકારા માટે મોટા દંડ માંગવામાં આવ્યો હતો, પણ તેની પાસે હોય શું કે તે આપે? તેથી તેને જીવતો નહિ મારી નાંખતા કેદ રાખ્યો હતો. આ બંધવાએ, મરાઠાની છાવણીમાં કેવી રીતે લૂટનો માલ આણવામાં આવતો હતો, અને સુરતના તે વખતે ગણાતા શ્રીમંતોને પકડી પકડી કેવી રીતે દોલત બતાવવા માટે સતાવવામાં આવતા હતા અને જીલમ ગુજારવામાં આવતો હતો તેનું વર્ણન આપેલું છે. તેણે નજરે જોએલી વાતો વર્ણવી છે અને તે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના જે દફતરો ઇન્ડીઆ એફ્રીસમાં સચવાયલાં છે તેમાં તે છે. આ એક જ દસ્તાવેજ પુરાવા ઉપરથી શિવાજીની સુરતની લૂટની ભયંકરતા જણાઈ આવે છે. તેણે ૬ માણસોના હાથકાંડા અને મસ્તકો કાપી નાંખ્યા હતા અને ધરખાર લૂટી નાશ કર્યો હતો.

શિવાજીએ સુરતના ધનાઢય વણિકો અને શ્રાવકો ઉપર અસહ્ય જીલમ ગુજાર્યો હતો. તે વખતે વીરજી વોરા નામનો એક વણીક હતો. તેની મીલકત ૮૦ લાખની ત્યારે અંકાતી હતી. એ શિવાય બે મુસલમાન શ્રીમંતો હાજી કાસમ અને હાજી સૈયદ બેગ. પણ તેની માફક લૂટાયા હતા અને પાયમાલ થયા હતા. એ શિવાય એકી દોલતવાળા શ્રીમંતોની સંખ્યા તો અગણીત છે. તે બધાઓને શિવાજીએ લૂટ્યા હતા. તેઓના ધરમાંથી જે સોનું, રૂપું, જરૂર ઝવેરાત વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તેટલાથી સંતોષ નહિ

પામતાં તેઓનાં ધરબાર પણ મરેઠાઓએ બાળી નાંખ્યાં હતાં. એક અઠવાડિયામાં આવી રીતે લૂંટલાં અને બાળેલાં ધરોની સંખ્યા ૩૦૦૦ ઉપરાંત ગણાય છે, અને અંગ્રેજોની ગણતરી પ્રમાણે એક કરોડ રૂપિયાની લૂંટ શિવાજીએ મેળવેલી હતી.*

સર્વ કાળ માટે હિન્દના ઇતિહાસમાં એક રાષ્ટ્ર સ્થાપક તરીકે શિવાજીનું નામ મરાઠુર છે; તેની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. આ સ્થળે તેણે ચલાવેલી લૂંટ અને ખીન ગુન્હેગાર નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને કરેલો નાશ વાજબી હતો કે કેમ તે વિચારવાનું જરૂરનું નથી. એટલું તો સાચું છે કે એનો વિચાર, ઔરંગઝેબે શાહસ્તખાનને મોકલી પૂનાની લૂંટ ચલાવેલી તેના બદલે વાળી તેના ઉપર વેર લેવાનો અને લડવા માટે પૈસા મેળવવાનો હતો. છતાં પણ એટલું તો અત્રે કહેવું જોઈએ કે પાડાના રોગે પખાલીને ડામ દેવો વાજબી નજ હોઈ શકે. એક નિઃશસ્ત્ર, અસહાય પ્રજા ઉપર જોર જુલમ ગુજારવો, લૂંટ ચલાવવી, તેના ધરબાર બાળી નાંખવાં, હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાં, નાક કાન છેદવા, અને માર મારવો—આવાં કરપીણ કૃત્યો માટે શિવાજી જોખમદાર હતો એટલી તો કોઈથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી.

આ લૂંટ વખતે શિવાજીએ ખ્રિસ્તી કાપુચીન ધર્મગુરુ ફાધર એગ્રોઝની આજીજી ઉપરથી સુરતમાં વસ્તા ખ્રિસ્તીઓને સતાવ્યા નથી. તે જ પ્રમાણે વલંદાના એક દલાલ મોહનદાસ પારેખ, કે જેઓ જીવતા હતા ત્યારે ઘણી જ દાન ખેરાત કરતા હતા, તેનું ઘર બચાવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે આ લૂંટફાટનું જે વર્ણન મળે છે તેમાં કોઈ પણ સ્થળે શહેરની સ્ત્રીઓને શિવાજીના માણસોએ રંભડી હોય, તેમ કોઈની આબરૂ લૂંટી હોય, એવો એક પણ દાખલો મળતો નથી. મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓ અને ધર્મ પ્રતિ શિવાજીને અત્યંત માન હતું તે જાણીતી વાત છે.

શિવાજીએ મેળવેલી લૂંટ ઉપરથી જ સુરતને કેટલું નુકશાન થયું તેનો અંદાજ કાઢવાનો નથી. સત્તરમી સદીમાં મોઝલ મહારાજ્યના જે મોટાં બંદરો હતાં તેની પડતીનું કારણ શિવાજીની બે વારની સુરતની લૂંટ (ઈ. સ. ૧૬૬૪ અને ૧૬૭૦) હતી. તેના હલ્લાથી સુરત વગેરે બંદરોની પડતી યદ્યપિ દેશી અને

* (કાવ નર્મદાશંકર ૩૦ કરોડની લૂંટ શિવાજીએ મેળવી હતી એવું જણાવે છે અને બાળેલા ધરોની સંખ્યા જોતાં અને વીરજી વોરા જેવા ઘણા શ્રીમંતો લૂંટલા જોતાં કવિએ આપેલો આંકડો વધારે વાજબી લાગે છે.)

વિદેશી વેપારીઓનાં તાપી નદીના બંદર ઉપરના વસવાટથી અને લૂટથી ત્રાસી ગયાં હતા, અને ૧૬૮૦ માં જ્યારે મુંબઇનું બંદર ખીલવા લાગ્યું ત્યારે તેઓ ત્યાં આગળ સહિસલામતી માટે જઈ વસ્યા. આ મુંબઇ બંદર રાજદ્વારી ચઢતી પડતીથી મુક્ત હતું. એક વખતનાં ગાજી રહેલાં સુવાળી અને સુરતનાં બંદરે ઉપર મૃત્યુનેા ધંક વાગ્યો અને સદાને માટે ત્યાં મૃત્યુ જેવી શાંતિ પથરાઇ ગઇ. સુરત કે જે “મક્રાદ્વાર” અને “બંદરે મુખારક” ગણાતું હતું તે રાજકીય દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને વેપાર ઉદ્યોગની એવી મંદીમાં જઇ પડ્યું કે જ્યાંથી તેને આજ સુધીમાં પાછા ઉઠવાની વારી આવી જ નથી.

જ્યારે અમદાવાદના મોગલ સુખા મહમદખાને એ સુરતની મદદ માટે લશ્કરી સહાય મોકલી આપી ત્યારે શિવાજી રતોવાઇને નાસી ગયો, અને અંગ્રેજ કોઠીના ઉપરી જ્યાર્જ એક્સન્ડને બળવેલી સેવા અને બતાવેલી બહાદુરીનાં સુરતના લોકોએ બારે વખાણ કર્યા; અને જ્યારે સુરતનો નવાબ એના કિલ્લામાંથી બાહર નીકળ્યો ત્યારે તેના ઉપર તેના હીચકારાપણા માટે ધ્યાનત વર્ષાવી. અમદાવાદથી આવેલા લશ્કરના ઉપરીએ જ્યારે સર જ્યાર્જ એક્સન્ડનેનો જહોરમાં ઉપકાર માન્યો, ત્યારે તેણે પોતાના હાથમાંની પીસ્તોલ સેનાધિપતિના ચરણે મૂકી જણાવ્યું કે, સુરતના ભાવિ રક્ષણ અને સલામતિ હવે તેને સોંપવામાં આવ્યા છે. એક્સન્ડનેને બળવેલી સેવાના બદલામાં એક ઘોડો અને સોનેરી કીનખાખનેા કબજે ધનાયત કરવામાં આવ્યો હતો, અને જ્યારે તેની કરમરે તરવાર ખાંધવામાં આવી ત્યારે તેણે નમ્ર ભાવે જણાવ્યું કે, આ રક્ષણાર એક સૈનિકને શોભે તેવો છે, પણ અંગ્રેજો તો કેવળ વેપારી છે, માટે તેઓ તો તેઓના વેપાર ધંધામાં કંઈ જગત વગેરે છુટ મળે તેવું મળવાની આશા રાખે છે. આ ઉપરથી અમદાવાદના મોગલ સુખાએ દીલ્લીના શહેનશાહની રજથી અંગ્રેજોના માલ ઉપર ૩૦ ટકાની જે જગત લેવામાં આવતી હતી તે ઘટારી ૧ ટકો કર્યો હતો. સુરતના નવાબનું નામ ધનાયતખાન* હતું, એવું જણાવવામાં આવે છે.

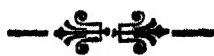
* કવિ નર્મદાશંકર વગેરે લેખકો સુરતના નવાબનું નામ ગ્યાસુદ્દીન રુમી જણાવે છે; અને લોકની દંતકથાને આધારે આ પુસ્તકના ગ્રન્થકર્તા તેને હીચકારો કે કેવળ ખાયલો નહિ વર્ણવતા, તક મળતાં મહાન્ યોદ્ધો નીવડવાનું લખે છે, અને તેના જ પરાક્રમના જોરે શિવાજીને પાછા ફરવું પડ્યું હતું, તથા

જે સૈનિક સહાય મળી હતી તે અમદાવાદથી નહિ પણ માંડવી, વલસાડના અનાવલા દેશાઈ અને કાલીપરજના મુખીઓ તરફથી મળી હતી.

બીજી એક વાત મુખ્યત્વે કરીને એ ખાસ નોંધવા જેવી છે કે શિવાજીએ જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ, હિન્દુ અને મુસલમાન શ્રીમંત પણ દાનવીર ગૃહસ્થોને સત્તાઓ નથી એવા પુરાવા આપવામાં આવે છે, તેમ તેણે સુરતના હિન્દુઓના મોટા મંદિરને લૂટમાંથી બચાવ્યું હતું. એકું કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે મરેઠાઓ નાણાવટ લૂટતા લૂટતા મંદિરમાં પેઠા ત્યારે તે વખતના મહારાજશ્રીએ મરેઠા ટાળીના આગેવાનને જણાવ્યું કે, અમે તમારે માટે ઠાકોરજીની ભેટમાંથી હીસ્સો રાખેલો છે, તે લઈ જાઓ. મરેઠા નાયક તેથી આશ્ચર્ય પામ્યો, અને નમન કરીને મહારાજ શ્રીએ જે કંઈ સ્વહસ્તે આપ્યું તે લઈને ચાલ્યો ગયો. તેજ પ્રમાણે મરેઠાઓએ પારસી ધર્મગુરુઓને પણ રંભડયા નથી, અને તેઓને અગ્નિ-પૂજક હોવાથી અગ્નિહોત્રી જેવા પવિત્ર સમજીને જતા કર્યા હતા. માત્ર એક ચાહુદી વેપારીને તેનો પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે બહુ સંતાપ્યો હતો, પણ ચાહુદી પણ ખરો કે તેણે પ્રાણ જાય તોપણ પૈ આપી નહોતી. શિવાજીએ સ્ત્રી બાળકોને સત્તાઓ નથી એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તે વિષે મતભેદ છે. જેઓ જાણીતા શ્રીમંત હતા તેઓનાં ધરખાર, માલ મિલકત લઈ લેવામાં આવ્યાં હતાં, અને સ્ત્રી બાળકોને રસ્તામાં રજળતા કરવામાં આવ્યાં, તથા મરદોના હાથ, કાન વગેરે કાપી લેવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે શિવાજીએ સુરતને (ઈ. સ. ૧૬૬૪ અને ૧૬૭૦) બે વાર લૂંટ્યું હતું.

સુરતની ચડતી પડતીના રંગ.

એ પ્રમાણે વખતના દવે શહેરની આબાદીનો લીલોકુંજર જેવો બાગ બાળી નાંખ્યો. રે, અશોકવાડી જેવું શોભતું સુરત શહેર, સહેજ સહેજમાં સ્મશાન જેવું થઈ રહ્યું! રે, નવાબની ગાદી, જે પોતાની જૈફીની ફરચલીવાળી હાલતમાં પણ આથમતા આક્રતાબના તેજી જેવી દીપતી, તે પણ ક્યાં છે? ઈદમાં નીકળતી નવાબોની સવારી શહેરને જેમ આપતી, તે ક્યાં જતી રહી? વખત, તું કેટલો કિનાબોર અને ઘાતકી છે? આલીસ લાખની જે ગાદી કહેવાતી, તે ગાદીના છેલ્લાનું મુડદું અવલમજલે પહોંચાડવાને તેના જમાઈને પોતાના શાહુકાર પાસેથી પાંચશે રૂપિયા ઉછીના લેવા પડ્યા! અરેરે, ખીલેલાં કમળ સરખું તે કિલ્લાનું મેદાન, માણેકના ચોક જેવી તે મોગલી સરાહ ને નંગમાળ જેવું તે નાણાવટ, ચાંદ જેવું તે ચૌકું, રસે રાતો કસુંબા જેવો તે રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાદના રંગ જેવી તે ખુરદાન-પુરી ભાગળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપીપરું-ક્યાં ક્યાં ઉડી ગયાં! અરે, આ ખ્યારી સુરત, હવે તો અમારે નસીબે તારાં ખંડિયેર ઉપર પડતા તીવ્ર તડકાના અક્ષર તરતાં તેજને ઉદાસીન મોંઢે બેઠાં બેઠાં જોયાં કરવાનું જ રહ્યું છે! અફસોસ!

(કવિ નર્મદાસંકર)

આ જ ગ્રન્થકર્તાનાં ખીનં પુસ્તકો

ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા.	...	...	રૂ. ૧-૪-૦
શિવાજીની સુરતની લૂટ.	...	...	રૂ. ૧-૪-૦
દિલ્લી પર હુલો અથવા ભારતના પરવશ- પણાનો પ્રારંભ ...	...	...	રૂ. ૨-૦-૦

કર્તા:—ધ્વજરામ સૂર્યરામ દેશાઈ.

“આ નવલકથાકારના ગ્રન્થો બહુ જ ખેંચાણવાળી શૈલીમાં લખાયેલા છે. એમની નવલકથા “ગંગા” તથા “દિલ્લી-પર હુલો” વાંચતા આનંદ થાય છે. વર્ણનો કરવાની એમની શક્તિ ઘણી જ ખીલેલી બલકે ચમત્કારિક ગણાય એવી છે.”

(પ્રોફેસર:—શાપુરજી કાવસજી હોડીવાળા ખી. એ. કૃત
“ગુજરાતી શૈલી તથા લેખનપદ્ધતિ” માંથી.)

સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાધનાં રચેલાં પુસ્તકો

શિવાઈની સુરતની લૂટ ૧-૪-૮

દિલ્હીપર હલ્લો અથવા

ભરતખંડના પરવશ પાણાનો પ્રારંભ ૨-૦-૮

સવિતાસુંદરી ૦-૪-૦

ચાણચર્યા અથવા શુભાચાર ૦-૨-૬

ઔરંગઝેબ ૧-૪-૦

મહારાણી વિક્ટોરીયાનું જીવનચરિત્ર ૧-૮-૦

શુકનીતિ મૂળ સહિત ભાષાંતર ૨-૮-૦

વાલ્મીકિ રામાયણ ૮-૦-૦

હિન્દ અને ખ્રિસ્તીયા ૩-૦-૦

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સામુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ-૧.

